

ВАФО ФАЙЗУЛЛОҲ

ЧАҚМОҚ ЁРУҒИ

адабий ўйлар

Тошкент
“Мухаррир” нашриёти
2012

УДК: 821.512.133
КБК 84(5Ў)7
Ф 14

Файзуллоҳ, Вафо

Чақмоқ ёруғи / В.Файзуллаев – Тошкент: «Muharrir nashriyoti», 2012, 256 б.

ISBN 978-9943-25-154-0

Вафо Файзуллоҳнинг "Чақмоқ ёруғи" китоби Шарқ ва Ғарб адабиётининг фавқулодда вакиллари ижодидан олган ҳайрат ва сабоқлардан, миллий Сўз гулшанимиздаги ёрқин ижодкорлар, такрорланмас асарлар ҳамда бугунги адабий жараён борасида ўзига хос кузатиш ва ўйлардан иборат.

УДК: 821.512.133
КБК 84(5Ў)7

Тақризчи:

Умарали НОРМАТОВ,

филология фанлари доктори, профессор

ISBN 978-9943-25-154-0

© «Муҳаррир» нашриёти,
Тошкент, 2012 йил.

ВАФО КЎНГЛИНИНГ РАНГИН МАНЗАРАЛАРИ

Вафо Файзуллоҳни адабий жамоатчилик аввало шоир сифатида таниди. Унинг «Хут», «Хабарсиз севинч», «Мангу лаҳза», «Жон йўли» номли бир неча шеърый мажмуалари босилди. Шеърларида бошқаларга ўшшамасликка ҳаракат қилди. Кўнгилдош излаб, юрак дардини: «Юрак сим-сим оғрир, дунё қаронғу, Бир кўнгил изладинг сени тушунган», деб ёзди. Қирқ ёшида: «Руҳим синиқ, юрагим яра, Дардимни эшитар саҳро йўқ», деди, дардкаш истади. Кўнгил рангларини, ўз дарду дунёсини ошкора намоён этгани, сурурдан аввалроқ ғамларини баён қилгани боис танбеҳ эшитган ҳоллари ҳам бўлди. Аммо шоирнинг ўз кўнглида «ҳеч ким тополмаган» ранглар борлигидан, руҳини тирилтиргувчи баҳорга ишончдан сўйлаган ўринлари ҳам кўп. Вафoning шеър йўлидаги умри алоҳида мавзу.

Вафо Файзуллоҳнинг иккинчи бир ижод қирраси – таржимонлиги. Жаҳон адабиёти намуналарини – М.Митерлинкнинг «Сўқирлар» драмасини, Ш.Бодлер, Пол Верлен, А.Рембо каби шоирларнинг шеърларини рус тили орқали ўзбек тилига ўгирди. Айниқса, Ф.Кафканинг “Отамга хат”-эссеси, «Жараён» романи таржимаси устида кўп заҳматлар чекди. Ўз ишидан ўзи мамнун бўлди.

Вафо Файзуллоҳ шоир ва таржимонгина эмас, у ўзга хос адабий таҳлил ва талқинлар ёзиб, шеърга сиғмаган фикрларини, ҳис-туйғуларини, мутолаа завқларини адабий мақолалар тарзида баён қилди. Буни биров сезди, биров сезмади. Чунки Вафода иддао йўқ; илмдан кўра унвон, маърифатдан кўра манфаат йўлида югургилаб юрган кимсаларга ўшшашлик, уларга ҳавасмандлик йўқ. Вафода холислик бор, маънавийт манфаати бор, кўнгил мулкини адабий-илмий мақолалар йўсинида изҳор этиш бор. Ваҳоланки, бу ҳаяжонли тадқиқот-

лар йўл-йўлакай ҳимоя қилиниб, муқовага жойланиб, жавонларда абадий уйқуга кетадиган айрим ўткинчи нарсалардан жонли, фикрли, яшовчанроқдир.

Вафо адабий мақолларини бировга ўхшатиб ёзмаган, фақат ўзига ўхшатиб ёзган. У қуруқ атамабозлик қилмайди, фикр юритаётган объектини ҳаддан ташқари ўзидан узоқда тутиб, унга бегона «бир нарса»дек қарамайди. Балки Вафо инсон ва унинг туйғулари, ижодкор инсон ва унинг ҳаёт тарзи, изтироблари, муайян бир адиб ва унинг қалб гавҳари, ўша гавҳар шуъласидан баҳрамандлик завқ-шавқини баён этади.

Вафо Файзуллоҳ адабий мақолаларнинг бегидир, таъмасиз, холис, жўшиб, ўзини кўшиб, хаёлланиб, ҳаёлланиб, янгиланиб; гоҳида ичкикиб, энтикиб, қайғуриб, баъзан бонг уриб, эзилиб ёзади. Моҳиятга интилиб, кўнгилга қараб, муҳитга қарамай, бировдан сўрамай ўзига хос ёзади. Унинг ёзганларида анъанавий қолипли, ҳамма ижодкор асарларига тушаверадиган босмақолип — стеротиплар йўқ ҳисоби. Ҳар инсон ижодини тушуниб, ҳатто, уларнинг айримларини рағбатлантириб, қўллаб-қувватлаб қувонтиради. Ўрни келса, адашганга танбеҳ беришни ҳам унутмайди. Хиёнатни ёмон кўради. Содиқларга ҳавас қилади. Ёза туриб тўғрилиқни кўзлайди. Вафо адабиётга садоқатдан, ваъдага вафодан сўзлайди.

Вафо Файзуллоҳ «Бедил»ида мумтоз адабиётимиз мутолаалари жараёнида қалбида кечган тугёнларини, ўй-фикри ва таҳлилларини шоирона руҳда ифода этади. Муаллиф ҳаёлот денгизига шўнғиб, унинг замирида «етти қат кўк, етти қат зимистон тасвири»ни кўради, «камалак тусда»ги инсон руҳининг сафарини тасаввур қилади. Ҳайратга тушиб айтадики: «Ҳолатим — тиканзорда ялангоёқ чопаётган бола. Ҳайратим — хазинага учраган гадо ҳовлиқиши». Бу узундан узоқ сўз йўлидаги гаштли, сурур ила изтироб уйғунлашган бир сафар, албатта. Бу сафар одамни чин маънода руҳлантиради. Бедилни шарҳлаш йўлида дилпарвар Вафо ёзганларини дилдан англаш, тушуниш ва алоҳида шарҳлаш керак.

«Лозор» эса - баҳорни қўмсаган киши қалбида Алишер Навоийнинг мутолааси жараёнида очилган бир чечак.

Вафо қайси ижодкор тўғрисида ёзмасин — у Лев Толстойми ёки Ф.М.Достоевский, Сергей Есенинми ёки М.Бул-

гаков — моҳиятига кириб, уларнинг энг яқин дарддоши, энг онгли ўқувчиси, энг билимдон таҳлилчиси сифатида ёзади. Бир мақоласининг аввалида: «Вожаб, ҳаммасини хайрлашишдан бошладик. Эриш туюлмасмикин? Дарҳақиқат, шоир ушбу сатрларини ўз қони билан ёзган маҳали биз ҳали дунё билан саломлашмаган ҳам эдик» тарзидаги ўзига хос йўсинда — икки қутбни бир жойга жамлаб бошлаб кетади. «Достоевскийнинг омади кўпроқ омадсизлигида, бахти кўпроқ бахтсизлигида...» сингари фикрлари билан диққатни жалб қилади ва бу тазодларни исботини келтиради. Рус адиблари хусусидаги мақолаларида, ўрни келганида, уларнинг кундаликларидан кўчирмалар олади. Манбаларни эса ўзи таржима қилиб кетаверади.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Вафо таржима санъатига ҳам қайсидир маънода дахлдорлиги боис жаҳон адабиётидан ўгрилган айрим асарларнинг таржимаси, хусусан, «Мастер и Маргарита»нинг ўзбекча номига «Авлиё ва Бокира», «Санъаткор ва хур», «Мажнун ва малика», «Донишманд ва фаришта» каби вариантларни беозоргина таклиф қилиб ўтишга ўзини ҳақли санайди.

Вафонинг аксар адабий мақолаларида, албатта, «мен»ига мурожаат бор: ё хотира ёки аллақандай сабаб билан. «Азиз, ўқувчи! Мен шу кунни қанчалик орзиқиб кутгандим. Қанчалик юрак ютиб, хаёлан тасаввурлар қилгандим. Ҳозир мендан саодатманд киши йўқ. Ҳолбуки, олдингизда хижолатдаман. Хатокорлигим, тил билмаслигим, сусткашлигим, ғайратсизлигим учун мени кечиргайсиз. Шукр, Франц Кафканинг «Жараён»и ўз тилимда дардини айтди. Сурати қандайу сийрати қанақа чиқди? Бу ёғи сизга ҳавола». «Жараён»га сўнгсўз сифатида ёзилган бу мақолада, бир томондан, роман муаллифининг бадий оламига кирилади, ижодий биографиясига тўхтаб ўтилади, айни чоқда, таржима арафаси ва жараёнидаги кечинмалар — изланиш, тайёргарлик, киришув, маслаҳат ва машаққатлар кичик бир хотира сифатида эса олинади. Зеро, ижодкорнинг бундай иш жараёни ўқувчилар учун қизиқ.

Ўзбекнинг покиза шоири Шавкат Раҳмон хусусида 1997 йили ёзган «Саҳар турдим, қуёшни кутдим...» мақоласида

Вафо Файзуллоҳ: «Ҳа, бизда ҳали-ҳамон ижодкор шахси ва асарлари ўртасидаги яхлитликни тадқиқ қилиш ниҳоятда ўлик, туғилмаган алфозда турадир», деган жуда муҳим ва тўғри фикрларни ёзган эди. Бундай тадқиқ усулининг номи дунё адабиётшунослигида биографик метод деб юритилади. Вафонинг ёзганича бор, чинакам биографик усулда битилган, яъни ижодкорнинг лабораторияси ўрганилиб, асарларига ҳаёт йўли орқали ва аксинча, ҳаётига асарлари негизда қаралиб, энг муҳими, асарлари билан ҳаёти уйғунликда тадқиқ этилган, рост ёзилган илмий-биографик асарлар йўқ ҳисоби. Борлари ҳам «туғилди-ўлди», «ёзди-чизди» тарзидаги ўта қуруқ таржимаиҳолшунослиқдан нарига ўтмади. Ҳолбуки, ўқувчи, тадқиқотчи ва мухлислар учун адилларнинг архив манбалари, улар ҳақидаги хотиралар, мактублар ижод жараёни, ёзган асарлари сирини очадиган қалит. Шу боис Вафо ўша мақолада эзгу бир илинжда ёзади: «Кейин мен Шавкат Раҳмондай дилбар, исёнкор ва тоза қалбли шоирнинг ҳаётида энг муҳим ўрин тутган хотиралари, хатлари, ўзидан ҳам қизганган ҳаётбахш фикрларини ўқишни орзу қиламан. Унда бундай, бизга ҳозирча номаълум хотиралар бўлмаслиги мумкин эмас. Ҳеч бўлмаса, Шавкат аканинг кундаликлари бордир...». Ҳолбуки, ижодкор ички «мен»и, ўз худбинлиги ёки ўжарлиги эътироф этилган саҳифаларда пардаланмаган ҳақиқий ўзлик намоён бўлади; муаллифнинг самимияти ва ҳаққонияти юзага қалқиб чиқади. «Гизли чўққилар»га ҳавас қилган Вафо руҳияти «чўққидан чўққига ҳатлар»кан, яъни адабиёт оламида из қолдирган улкан истеъдод эгалари қалбига бир-бир назар солиб, адабий ўйлари билан ўртоқлашаркан, айна дамда, ўз борлигига нигоҳ ташлашдан тийилиб тура олмайди. Гоҳида ўзини ҳам аёвсиз ошкор эта боради. Зотан, мен билганим, Вафонинг бировдан қисиниб-қимтинадиган жойи ҳам, ўз қиёфасини сохтагарчилик билан безаб юришга эҳтиёжи ҳам йўқ. Ваҳоланки, сўзида ўзи кўринмайдиган, минбарсевар, мадҳиягўй «ижодкор» ҳамма замонларда бор бўлган ва уларнинг ўзларига қўшилиб ижоди ҳам вафот этган. Вафо бу ҳақиқатни яхши билади, шу боис СЎзига хиёнат қилмайди, исмига яраша яшайди. Мен билган Вафо бор ҳолича кўринади, кўринганидек бўлишга интилади.

Вафо зоҳиран синиқтабиатдек, лекин унинг ичи бутун. Суҳбатлашганда фикрингизни ҳурмат қилади, дилингизга озор бермайди, беозор бир жилмаяди ва ўз эътиқодига содиқ қолган тарзда нутқини «аммо» ёки «менимча» ёрдамчилари билан безаб, ўзининг қатъий фикрини айтади. Чунки у Асқад Мухтордан, Абдулла Ориповдан, Шавкат Раҳмон, Тоғай Мурод, Тилак Жўра, Аъзам Ўктам, Одил Ҳотам каби адиблардан ўзликка садоқат дарсини олди. Уларни кўнглига яқин билди. Шу боис уларни хотирлади; уларнинг инсонийлиги, чўнг кўнгли ва ижодий бетакрорлигидан сўйлади. Гоҳида уларнинг овозига жўр бўлди: «Шундан бошлаб мен Тоғай Мурод Менгнор бобо наслининг асарларига бефарқ қараёлмадим. Адабиёт ҳаққи, шеърят ҳаққи бу асарларнинг жонли сўзи, маънодор иборалари мени ўзига асир этди. Бу сўзларни ҳаёлимда белгиладим, бу ибораларни кўнглим ила қайтардим. Бу мақол ва нақлларни ўз изоҳли луғатимда ёзиб-ёзиб қўйдим». Тўғри сезганингиздек, бу сатрлар Тоғай Мурод ҳақида. Вафонинг «Абадият» мақоласидан. Мазкур китобга кирган энг салмоқли, пишиб, етилиб меҳр-муҳаббат билан ёзилган мақолалардан бири. «Абадият»да муаллиф Тоғай Мурод ижодининг қалбига ўтирган турли қирраларидан сўз очади; ўзи билганча адиб ҳаёти саналари, асарлари саноқларини талқин доирасига олиб киради; гоҳида жаҳон адабиётининг даҳолари — Л.Толстой, М.Шолохов ёки Ч.Айтматовга қиёслаб ўтилган нуқталари ҳам бировда эътироз уйғотмайди. «Абадият» — муаллифнинг адабиётни нақадар теран тушунишини, олимлигини кўрсатадиган кенг кўламли кўнгил изҳори. Ижодкорнинг ижодкорга эзгу тилагидир.

*Тураверар кериб кўкрагин,
Аъзам Ўктам ўлар — эгилса.*

Чип-э, бўлсанг кимнинг кўппаги,

Пишт-э, кимнинг мушуги бўлсанг! деган ўктам сатрларни ёзган шоирни эслаган мақоласида Вафо: «Аъзам Ўктам мардона, шиддат билан яшаётганини билардиқ, аммо шитоб билан ўтиб кетганини билмай қолибмиз», деб гафлатимиздан куйинади...

Фақат буларгина эмас, мазкур мажмуадан ўрин олган ма-

қола ва суҳбатлар — барча-барчаси Вафо Файзуллоҳнинг шоирона қалби, дарду дунёси, фикр-мулоҳазаси.

Ўзбек адабий танқидчилиги, адабиётшунослиги тарихида ўз адабий-эстетик қарашларини баён қилган ижодкорлар оз эмас, ҳатто бу соҳанинг академиклари дея тан олинган шоиру адибларимиз бор. Улар нафақат бадиий асарлар, аynи чоқда, адабий-илмий асарлари билан ҳам адабиётимиз хазинасига ўзларининг муносиб улушини қўшди. Бу анъана бугун Вафо Файзуллоҳнинг мазкур китоби мисолида давом этмоқда. Демокчиманки, «Чақмоқ ёруғи» кўнгилларга ойдинлик олиб киражак!

*Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори*

МУМТОЗ БИТИКЛАР
ҲАЙРАТИ

Б Е Д И Л

Мутолаа

Бу ном неча йиллардан буён кўнглим хоналарини ёритади, хаёлим далаларига умид экади. Сўзларимни тафаккурнинг бепоён пойгасига солади. Шундай лаҳзаларнинг бирида ўзимча гулдираганман:

*Тоннинг астаридан тўкилди исмим,
Бокира хаёлни йўрғаклади йўл.*

*Ҳеч кимни уйғотмай ҳар кун қон қусдим,
Даҳаним майдонида чақнаган БЕДИЛ...*

*Айтинг камалакнинг бўёғи шубҳа,
Нафасимнинг ранги менинг қанақа?*

Нега нафасимнинг рангини Бедилдан сўроқлаётирман?
Бу фақат ҳис этилади. Тушунтириш қарийб мумкин эмас.

Ҳар кун кўзим тушадиган адабиётларим жулдур хуржунимга

Шоир ва адиб, мутафаккир Мирзо Абдулқодир(асл исми) Бедил(-тахаллуси) 1644 йили Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Ота-бобоси кеш(шаҳрисабз)лик, туркий барлюс уруғидан. У ёшлигидан турли фанларни ўрганишга қизиқади, шайх Камол, шоҳ Фозил ва Мирзо Абдулқосим каби олимлардан таълим олади. Ҳиндистон бўйлаб кўп саёҳатлар қилган Бедил 1685 йилдан умрининг охиригача Деҳлида яшади ва шу шаҳарда 1721 йили вафот қилди.

Шоир форс тилида ижод қилган. Араб, форс, ҳинд ва урду тилларини мукаммал билган. Шарқ халқлари маънавиятини, тасаввуф ҳикматини ва юнон фалсафасини, айниқса Аристотел қарашларини

кирган чақаларга ўхшайди. Салом бермай кунимга ёпишади, хайрлашмай йўқолади. Бедилга эса мен талпинганман. Ториқсам, толиқсам, хаёлларим сийқалашса, аросатда қолиб кетмаслик умидида Бедилга юзланаман.

Бундай дамлар мароқли туш. Тилсимлар уйғонади, уйғотади. Тил ўзича мавжланади, кўнгил ўзича... Севинч ичимга сиғмайди. Руҳим тоғдай юксалиб, ғамларни қувиб юради.

Буям мавсумми?

Мутолаанинг баҳорими? Билмадим.

Камсукум эдим. Сиқимим тилсимларга тўлди. Дилимнинг талотўпларига қаранг. Нималарнидир англаган шуурим ўзини йиғиштиролмай қолди. Кўнглим тавсиф истайди. Бедилнинг дарвишлигини изоҳлашга эса йўл бўлсин. Бунақа мақсадни олдига қўйган шахс озгина бўлса-да, девона-дарвиш бўлиши керак. Буни кутманг. Ҳеч ҳам кутманг...

Бедил мен чекинаётган уфқда қолди.

Унга талпинган ҳайратлар тобора ундан узоқлашади...

Ойна

Ҳар кимнинг фаҳми ойна.

Ойнага ойна ҳады этилади.

атрофлича ўрганган. Ўн ёшидан бадий ижод билан шуғулланган. 20 ёшидан шеърларини саралаб тўплашга киришган.

Бедил 120 минг мисрадан ортиқ шеърый, кўпгина насрий асарлар ёзган. Фазал, рубойй, қасида, таржиъбандларнинг ўзи 75 минг мисрани ташкил этади. Йирик асари “Чор унсур” (“Тўрт унсур”)(1703) насрда ёзилган бўлиб, шеърлар ҳам илова қилинган. Бедилнинг бундан ташқари “Ирфон” (“Билим”(1711-12); “Комде ва Мудан”, “Нукот” асарлари ҳам шунинг таркибига киради); “Тилсими ҳайрот”(1669), “Муҳити аъзам”(“Буюк океан” (1681), “Тури маърифат” (“Маърифат тоғи” (1687) каби асарлари бор. Асарларининг кўпчилиги 16 жилдли “Қуллиёт”ига кирган.

Бедил асарлари, айниқса 19- асрдан Ўрта Осиёга кенг тарқалган. Ҳикматга, фалсафий фикрларга бойлигидан мутафаккир шоир “Абул маъоний” (“Маънолар отаси”) деб шарафланган. Фурқат, Муқимий, Аваз, Аҳмад Дониш, Хислат ва бошқалар ўз ижодларида Бедилнинг илғор фикрларидан фойдаланган.

Ҳамма ўз чехрасини, гўзал рафторини кўришга ошиқади. Бедилнинг ойнаси бунга яралмаган. Уники ботиний ҳислар ойнаси.

Ҳамма ойналар калитсиз.

Бу калитли.

Калити тилсимлар кулфига тушади.

Ботиндаги доғлар тилсим.

Ботиндаги йиғи тилсим.

Кувонч тилсим.

Шунақа кароматгўй ойна – Бедил!

Бу ойнанинг жилваси минг турфа.

Ранги миллион бўёқда товланади-ей.

Ойна синиқлари биз англаш даражасига етган-етмаган олам-оламларга бўлиниб манзара туғади.

Манзара ботинимиздаги қайсар, худбин феълимизнинг рассоми.

Кўрлигимиз арвоҳи.

Дил ойнаси бор, боқмайин ўтди...

Дил ойнаси. Дил ойнаси – мунодий. Ўзига, ўзгаларга мунодий:

“Дилингга қара, дилингга!

Дилингга қаролмадингми, тамом. Бу тўрт кунлик дунёда ҳаётинг абас.

Тўрт кунлик ҳаёт – адам водийига сафар”.

“Дил ойнаси бор, боқмайин ўтди,

Кўз ўнгида баҳор, боқмайин ўтди.

Бундайлар тушунмас, дашт ғуборида,

Ўзларин ҳам бир бор кўрмайин кетди.”

Бедил ойнагар.

У “ясаган” ойналардан иккинчиси ҳаёл ойнаси.

Ҳаёл ойнаси кўнгилдан фироқда.

Кўнгилдан соғинчда. Мия қаватларида дарбадар изғийди.

Бу ойна раққос.

Бу ойна созанда.

Дилнинг ҳаёлдаги жанони бу ойна куйида ўйнайди.

Ўзидан кетади.

Ўзига келади.

Шундай лаҳзаларнинг бирида Парвардигорнинг бизга раҳмати кенглиги, осийлигимизни ҳамиша авф этиб келаётганлиги қиличдай ярақлаб кўринади.

Қилич чайқалади.

Чақмоқ хўнграйди.

Ойна чаккасидан қон сизади.

— Кўнгилнинг қони.

Парвардигор махлуқ ёвузлигидан зада мўминларни тиши-ни-тишига босиб бу хўрликларга чидатади.

Чидатмоқ ойна.

Чидамоқ ойна.

Ўзини танимоқчи нигоҳларда Парвардигор ҳайбати қалқийди. Бундан воқиф довдираб ҳоради, йиқилади. Судралади.

Ва бор-йўғи тилидан иқрор томади:

*“Юз шукур тилмади Ҳақ сийнамизни,
Ошкор этмай шубҳа, дил кинамизни.”*

Бироқ бу ойнага ботинан қаранг. Қараганингиз сари чинакам инсонликнинг бедилча йўл-йўриқлари дилга атиргул тиканидек ботади.

Инсонлик қандай бало?

Инсонлик қандай шум ҳаракат?

Балони қандай бало билан бартараф этса бўлади?

Унинг сифлийлигини қандай англаса бўлади?

Гумроҳликка қарши солинган йўл биланглайди:

*“Борлиқдан уялиб, сув бўлмагунча,
Намоён этмади ойна бизни.”*

Бедил талаби — мамот.

Бедил таклифи — ҳаёт.

Ва инсон ойнага эврилади.

Ойна гулларга, гуллар тупроққа, тупроқ яна инсонга...

Энди кўринг ўзингизни ... заиф, митти, хор, хўрлигингизни.

Буларни йиққан ойна — хаёл ойнаси элас-элас қанотини силкигани билинади.

Ойнани кимдир ўйнатади.

Чаппа-роста, хоҳлаган ҳолатга солади.
 Кимдир? Кимдир? Кимдир?
 Кимдирни тани.
 Тани!
 Танигандан кейингина ҳаёт бошланади.
 Мўъжиза кўзингни боғлаб, дилингни очади.
 Қаердандир мингта тилла сандиқ ортилган тевалар лўкиллаб кўринади.
 Устига ортилгани беғуборлик.
 Ойна жилваланаверади.
 Қирлар жилпанглайди.
 Кўнгил далалари шаҳидлиги, асирлигидан лолалар туг кўтаради.
 Ойна жилваланаверади.
 Нафас мазҳабида ҳақни топган тақводор дунёдан кетади, чин юртни топади. Келаётганларга гулхан тутқзади.
 Устига-устак ойналикда Бедил танлаган йўллар хатарли, ҳайратланарли.
 Дил – ойна.
 Ойна – дил.
 Хаёл ойна тусида.
 Ойна хаёл отида кўпкарида.
 Бироқ пойгадаги отлар бир ўтган манзилларидан иккинчи ўтгилари йўқ.
 Олдиларида фақат синалмаган, тилсимли йўллар туради.
 Гоҳида бир йўловчи – чавандоз – руҳқувар – бир йўла учта: борса келар, борса хатар, борса келмас йўлдан кетаверади.
 Йўллар бошланган, манзиллар номаълум.
 Ўн бир сўқмоғи товонни қабартиради.
 Ўн икки тўқмоғи юракни ёради.
 Мўйсафид – гўдак гина-гузора билан буни билдириб кўяди.
 Кўяди.
 Ияди:
 Ийганнинг...
 Бошида қилич...
 Дилида қилич...
 Кўзида қилич...

Инсон

Ҳаммамиз бир қўшиқни севамиз. Қўшиқ таронасидан баримиз масти-аластмиз. Сўзидан гумроҳлигимиз яна ўшанча бор:

“Инсон дунё мавжудотлари сарвари”.

“Одам ердаги махлуқлар гули”.

Шундайми?

Оламга пешонаси ғурра тақдир томонидан келамиз.

Одам — олам ожизларнинг ғуломи.

Қуллар карвонининг пешқадами.

Мақсади асир олиб сургалайди уни.

Янада тўғрироғи, ҳозиргача тақалган ҳар қанақа нисбат — тимсол мутлоқ унга тўғри келавермайди.

Бири — ҳақорат.

Бири — бўҳтон.

Бири — тўқима.

Бедилни ҳам бу жумбоқ ўйлантиради.

Ўзича инсон нима эканлигини очишга тиришади. Аввало бу жумбоқ борасидаги ғўр тасаввурни тадқиқ этади. Уринишлар даласида инсон улуғлиги борасидаги ҳақ майсаси кўкаради:

Инсон дафтаридан варақ бу жаҳон.

Моддиюнчилар учун бу бўрттирма тасаввур.

“Муболаға”. Хаёлдан кечган бу фикр сизни алдайди. Янглишасиз.

Янглишиб иккиланинг, гумонсиранг:

“Жаҳон дафтаридан варақдир инсон эмасми?”

Бедил ўжар.

Чўрткесар.

Бизнинг ғўр ўйлашларимизга тескари тасаввурни фожиали тусда давом эттиради:

Одам кабобининг тутуни осмон.

Тупроқ лолани туғади, ейди.

Хок — адам.
 Хок — одам.
 Адам — одамхўр.
 Қиёматгача далаларга қабрлар сочилади.
 Қабрлар тепасида лолалар чайқалади.
 Кеч кuzда осмонга боқасиз.
 Кўм-кўк тутун.
 Феруза дуд — қабрлар тутунининг хиргойиси.
 Хиргойи ложувард.
 Хиргойи мусаффо.
 Бедилнинг кароматгўйлиги эса ошгандан ошиб боради.
 Ер қаъри салтанатини ҳам ўзига қаратади.
 Етти қат кўк, етти қат зимистон тасвири шу ХАЁЛОТга
 сиғади.

*Икки жаҳон унган уруғни билсак,
 Инсон ҳаёлида етишган бир дон.*

Бу шўтқари баҳо.
 Бизга Хизр йўлиқмаган, биз бу баҳога...
 Баҳорда ҳаммада биттадан сурнай бўлади.
 Бу сурнайлар олдида Исрофил сурнайи соқов.
 Улар аввал ўзини кўз-кўз қилади. Ўзини севади.
 Фақат ёмон севади. Ўзларининг вафосиз ошиқлари ўзлари.
 Бедил улар сафидан қочган йўлсиз дайди.
 Ҳолбуки сафоларга етакловчи йўлларга унинг ҳам кўзи
 тушган.

Замонасозлик, найрангбозликнинг у ҳам олий табақа билмидони.

Кўнгил эса кўнма — гул — кўнмагил!

У замоннинг метин ақидаларидан юз ўгириб, фикрини ўзи ишонган йўлдан олиб боради.

Оҳорли, хатарли куйда сурнайини “ғат-ғат” латади.

Ҳинд ерида Бедил замонида ҳукмрон руҳоний ақидалардан бири Ислому таълимоти эканлигини биламиз. Исломда Аллоҳ ягона, ундан бошқа илоҳ йўқ. Муҳаммад (алайҳиссалом) Унинг суйимли бандаси ва элчиси. Сажда ва ҳамдлар фақат Аллоҳга. Сожидликнинг энг муқаддас жойи — Қиблаи

Каъба. Бедил фикрсиз фикрловчилар назарида бунга шак келтиради. Бедил “дини”ча инсон инсонга Каъба. Инсон инсоннинг имони.

*“Ким Каъба билмаса ҳазрат инсонни,
Ўша лаънатланиб, бўлур шармисор.”*

Кейин Аллоҳ томон борилади...
Инсонга ўзига яраша мартабани гадо ҳадя этади.
Гадо сиқимида садақамас талаб.
Талабларга кўплар ярамайдилар.
Кўплар амал қилмайдилар.
Бу талаб ақли ноқисларнинг гўри.
Дили очиқларнинг – Ватани.
Ўйламанг, расуллик талаби эмас бу.
Оддийгина инсондек кўкариш азоби бу...:

*“Жавҳари қудрат бор тил-забонингда,
Ҳақиқат, садоқат бор баёнингда.
Минг хайфдир хатолар манбаи бўлсанг,
Жаброил парвози ошиёнингда.”*

Бедил ботиндаги йўлнинг ҳақиқати ишқибози.?
Гўё ақидалар ақл жаллоди.
Ривоятлар уйдирма онаси.
Улар истиқболи Ҳақнинг жамолига тескари томонда:

*“Ашё – назаримиз олғувчи кўзгу,
Асмо – зикри эртақ тингламоқдир бу.
Барчаси инсондан қочирар узоқ,
Асли инсон бўлмоқ ўзни билмоқ-ку!”*

Ярарли... ярали ўғит.
Одамизотнинг ғайб феъл-атвориға мос тулпорға миндирилган киноя:

Дил ёнади, асаб қақшайди.
Нега ҳеч ўзимизни ўзимиз англагимиз келмайди?

Асли инсон бўлмоқ — ўзни билмоқ-ку!
 Оҳангга солинган кўнгил тасдиғи.
 Инсонлик таҳлили.

Асли инсон бўлмоқ — ўзни билмоқ-ку!

Ўзини билмаслик қишлоғида ўзини билмоқ сўқмоғи со-
 линади.

Ким юради,
 Ким югуради.
 Товонлар ҳиқиллайди: “Мунча оғир йўл бу?”
 Нигоҳлардан ёш силқийди.
 Фарбни сув олади.
 Шарқни суғоради.
 Шарқни сув олади,
 Фарбни суғоради.
 Ўтади... Ўтишга ўтадику-я...
 Шарқ ҳам ўзини билмай ўтади.
 Фарб ҳам ўзини билмай кутади.

Асли инсон бўлмоқ — ўзни билмоқ-ку!

Дилсиз қайта-қайта шу тўхтама келаверади.
 Инсон деб созланган Дутор билибми-билмай шу иқрорни
 йиллар оша кўшиқларидан кўшиқларига ҳайдаб юради.
 Кўшиқлар ҳам бир арава.
 Ибтидодан интиҳога кетаётган арава.
 Аравада ашула.
 Ашулада инсон.
 Инсонда ашула.
 Ҳақсиз ҳаммаси бир чақа.
 Қиёмат абас.
 Инсон қуруқ сас. Эрта гўрда.
 Кеча дорда.

*“Борлиқда кулфатдан аломат бордир,
 Яъни унда сози надомат бордир.
 Ҳақ-ноҳақ, соз-носоз, биҳишти-дўзах,*

Ўзинг ким билолсанг, қиёмат бордир.”
Бедил нонвой!
Нафаси билан ун қоради. Ҳислари чўғида нон ёпади.

Ўзинг ким билолсанг, қиёмат бордир.

Шарқ отанинг яна бир назаркарда ўғли Алишер охангида ҳам бу ўғит солланади:

Не истасанг ўзингдан истагил!

Эътиқодлар қалбларни кесиштиради.

*“Бедил, бандаликда ўйна басма-бас,
Кишиларга қайиш то сўнгги нафас.
Табиатингдаги бу ожизлик билан,
Худо бўлмайсан, одам бўлсанг бас.”*

Кишиларга қайишиш — одамлик.

Одамлик — ожизлик.

Худони ўз чорраҳасида таниган одам кетиб боради. Фасллардан ошади.

Ўзига боқади.

Ўзидан ниманидир топади.

Йўл юради.

Чопқир ўйлари мўл бўлади.

*“Бир инсонман, дилим тинмас тегишдан,
Қондаги орзу деб тинмам чопишдан...”*

Афсунгар

Комиллик ва камол афсуни.

Икки тувак гулдаста.

Туваксиз гулдасталар яна қанча?

Дашт.

Ташидан замонлар оқади.

Ичини исёнлар суғоради.

Бу даштда интилиш карвонлари бор...

Бу даштни бизга ўхшаганлар фақат мақтаниш, мартаба учун севади.

Яқинлашмай оёғи куйишидан куяди. Интилиш карвонлари Яратган қўлида.

Англаган жониворлар хаёлини қамчилайди.

Англаган махлуқлар — йўловчи...

Йўловчи шиддатин нишонлари бор...

Бу хира сурат.

Сарғайган тасвир.

Чин инсонларнинг ҳой-ҳаваси вақтдан нимадир юлиб олишга тиришиши — сароб янглиғ ҳавасни келтиради.

Мен сўзлари қашшоқ бир замон боласи, фикрлари юпун сўз сағири тилла топгандай ҳаволанаман: — “Йўловчи шиддатин нишонлари”га қаранг.

Аслида у томоғига тиқилган азобни тўкилганича тўкиб солади.

Тўкилган, пайҳон гуллар ичида энг рангсизи, биз ғайб дунёсидан йироқларга энг манзури ҳилпирайди:

Камолга бир йўла етиб бўлмайди...

Мутлақ қабул қиламиз.

Ғофиллик тушунчамиз тенглиги.

Аслида тенгмикин?

Буни комиллик сари олдга ва ортга кетаётган мутафаккир тарозига тортмаса...

Яна тош устига тош —

Тўлин ой йўлида нарвонлари бор. —

Сабрлилар кўнглига таскин.

Ғожа — нодоннинг оқиллик даъвоси.

Ғожа — комиллардан камол афсунларининг бир неча баробар кўплиги.

Фожиа — уларнинг керилиши.

Бедилдай камол афсунгарлигидан омон қолмоқ ҳам Илоҳ-нинг марҳамати.

Инъомсиз ақл қаҳат.

*“Юз шукур одоб иқболи кулиб,
Ҳеч кимдан ортиқман дея юрмадим.”*

Бандага марҳамат этилган комиллик фақат ўзи даражасида. Ўз доирасидан юқорига кўтарилиши ҳеч мумкин эмас. Инсонликдан юқорилашиш тубанлик.

*“Қанчалик бўлмасин инсон камоли,
Кўкда Исо, ерда Илёс мисоли.
Ваҳм ҳалқасидан ҳеч ким чиқолмас,
Бари сирланган тос ичра чумоли.”*

Сирланган тосдан чумолининг чиқиб кетишга уринишлари...
У ёлворади.

Марҳаматига эланади:

“Ҳаммани ўзига маҳлиё қилмоқ камолатидан асрагин”.

Кошиф кўнгил қартаяди, кўнгил...
Кўнгилнинг қартайиши — қуламоқ.
Кўнгил ҳар лаҳза оғзи қон атиргулдек бўлгани яхши...
Ҳолат гўзал.
Ҳол ўсал.

*“Илм кўз-кўз қилмаслик камоли ўзга,
Лаб очмай сўзламоқ мақоли ўзга.
Ясанчоқлик, кибру ноз оламида,
Ойна тутмаслик жамоли ўзга.”*
Кўз-кўз қилинмаган билим ақл базмини безайди.
Ҳайрат даҳнасини очади.
Энг зўри камсукумлик сафоси.
Бу сафога нодонлар шерик бўлолмайдилар.
Табиат дутор.
Комил дуторчи.
Чертади. Чертгани мўъжиза туғади.

Муъжизасиз йиллар – эзгин, хароб имконлар.
 Хут кетаётиб, Ҳамал кираётиб кўнглингиз боғларига боқ-
 сангиз бу жуда билинади.

Эҳ, дунё, эҳҳ...

Қабр – бешик.

Бешик – қабр.

Комил баҳорда куз бўлиб яшайди.

Камол тийрамоҳ баҳори.

Бу телба-тескари ўйин.

Ўйнайверамиз, Ўйнатаверамиз, Ўйналаверамиз...

Гўзал

Тангри гўзалдир, гўзалликни севади.

Ҳадисдан

Болалигимда гўзал қизлардан ҳайиқардим. Негадир улар-
 нинг кўзидаги сеҳр, чехрасидаги нур, тилидаги жозоба ҳар
 дуч келганимда мени довдиратиб, саросимага соларди. Бутун
 танам ўт олиб, тер орасида қоларди. Тангрим тепамдан сел
 қуйиб юборгандай бўларди.

Нега? Ҳали-ҳамон аниқ-таниқ бир жавоб йўқ.

Ҳамон бу ҳолатим ўзимга тилсим.

Англовсиз завқ ҳали-ҳамон кўнглимни эркалайди, ширин
 энтиктиради...

Минг хаёлга бораман. Хаёллар қишлоқ оралайди.

Тилсимлар устига тилсимлар юкланади...

Нега ҳар бир қишлоқда бир паллада икки эмас, бир гўзал беради?

Нега унга тўққизта ошиқ беради?

Калака, кулги, изтироб, қувонч оға-ини...

Аввали номаълум, охири тилсим.

Ораликда дардлар қолади.

Ораликни бахтсизлар олади.

Гўзал ҳеч қайсига алвидо айтмайди.

У тўққиз азобнинг ўйини безайди.

Бир “бахтли”нинг қўйинини тўзғитади.

Эҳ, фитна уяси...

Гўзал чеҳра 18 чўққига чиқиб, қишлоқ оралаган сари қишлоқда телбалар пайдо бўлади.

Гийбат халталарининг оғзи очилади.

Далаларда ҳавас нишлари унади.

Эски ишқ яраларининг усти тирналади.

Тешиқ қулоқ овозасиз қолмайди.

Ёш олчадек ҳислардан қалтираб, у парирўй жафосига йўл олади.

Парча-парча бўлиб жангга киради.

Гўзаллик мағрурдир мисоли осмон.

Мактублар йиртилган, ҳеч кимга боқмас.

Гўзал қўл етмас Зухранинг олдида.

Унинг изларига қийқим юраклар поёндоз.

Тушлари ошиқлар тушига уланади.

Нечалар кўмилган, бу хаёлга...

Гўзални юраги чиримаган қабрсиз арвоҳлар таъқиб қилади.

Гўзал чеҳра қатл майдони.

Бу рафтор маҳшар меҳроби.

Сийратлар шу Маккага талпинади.

Севги “ҳожилари улар!

Карвонларни тўлдириб жулдир сурат ичида яширинган туҳфалар – юрак боради. Унда ҳанжар билан тилинган битик бор:

“Мен сени севаман”.

“Сенсиз ҳаётимни тасаввур қилолмайман”.

“Сизни яхши кўраман”.

Тортиқ тортиқлидир.

Жоду...

Фёдор Достоевскийнинг бир нақли замонамизда сақич бўлди.

Дунё нақл чайнаш билан овора: “Гўзаллик дунёни қутқаради”.

Ишонгингиз келади.

Ишончининг кўринмас қанотлари – таскин.

Сароб таскини...

Достоевский хаёлпарастлиги – эзгуликни излаш хаёлпарастлиги.

Маҳшаргоҳда Ҳақ нақли қилқийди: Гўзаллик дунёни забт этади, кул қилади.

Ҳам инсоний, ҳам илоҳий.

Бир тасвир:

*“Чаман шавқи уйдан чиқарди бир кун,
Гулда сеҳр кўрдим, лолада афсун.”*

Гулнинг сеҳрлаши...

Лоланинг афсунгарлиги...

Куйган кўнгил томошаси.

*“Наргис жигаримга ўт ташлаб қилди,
Кўзимни баҳору ўзимни Мажнун.”*

Бедил кетиб бормоқда.

Дилсиз. Умидсиз.

Осмон ложувард.

Кушлар оқ булутни миниб олган...

Бедил кетиб бормоқда.

Қаноти кўнглида...

Кўзлари кўнглида...

Онасининг чўккан қабри кўнглида...

Бедил кетиб бормоқда.

Малик кўнгил кетиб бормоқда.

Шаҳзода ақл жаннат дарвозаси кўринишидан кўрқади.

Шаҳзода ақл ҳаёт даласида...

Ишқ канизақлари, фаришталари бирла...

Гул бир луқма.

Лола қадаҳчи. Қадаҳида минг култум май...

Наргис илоҳий ўт фармонбардори.

Бедил — баҳор!

Баҳор — мажнун!

Унинг ташрифига гуллар кўпади.

Қисимида ханжар атиргуллар изини пойлайди...

Ота Дашт ифорли насимлардан ҳаприқади...

*Наргис жигаримга ўт ташлаб қилди,
Кўзимни баҳору ўзимни Мажнун.*

Кўзнинг баҳор мартабасига эришуви минглаб баҳорларга татийди.

Минглаб баҳорлардан-да гўзал.

Бу баҳор кўнгилга йўл топса, уйғониш экади.

Бу баҳорнинг ўзича лолалари бор – исён.

Ўзича бинафшалари чайқалади – журъат.

Ўзича булутлари ҳиқиллайди – шафақранг шафқат.

Булутлар йиғиси видо эмас, салом.

Йиғилардан имон дарахтлари кўкаради.

Жиғилдон кўлмаклари ювилади.

Ва... эҳ-эҳэй, эҳ-эҳэй ... Суюнчи!

Ишқ ватани – Мажнун кўз очади.

Олам яшашга арзигулик ҳолга келади!

Тошлар тош эмас, мум...

Йўлчи Бедил учраганларга ишқни улашиб боради:

“Йўл озиғим кишиларга бўлди муҳаббат.”

Учраган кўнгиллар безаниб, бошқача хона мақомини олади...

“Токи ишқ қиссаси такрорга қобил,

Бу мато бозорин доим чаққон бил.

Мажнун тупроқ сочар бошига ҳамон,

Фарҳоднинг тешаси тошда муттасил.”

Ҳамон шундай...

Ҳамон ишқнинг бозори чаққон.

Ҳамон ғунча “портлаб” гул бўлади.

Гул армон таманносида бир бахтсизнинг чимилдиғида сузилади...

Ҳамон...

Умид кемалари

Инсон адашишга мойил.

Ҳаққа талабгор.

Бу тиканзор машаққати — тўртта томонга жавдираб раҳна-мо излайсан.

Зорликда ҳамроҳлар ҳам сендан ўтади.

Уларга таяниб бўлмайди.

Фақат синовлардан ўтган, эгасини ҳам ўтказган ҳикматлар дардингни олади.

Бедил хазинаси қанчалик тилсимли кўринмасин бу фази-латдан бенасиб эмас. Қайтага бедилона ҳикматлар ўпқонли дарёда кўтқарув кемалари.

Умид кемалари.

Ақллилар нақли билан қирғоқни топади.

Нақллилар ақли билан эшкак эшади.

Дил — дарё.

Боши, адоғи йўқ. Тубсиз.

Тортади.

Ожиз ҳислар бизни чўктиради.

Яшагимиз келади.

Қани яшашни билсак?

Бўғзимизгача сув.

Ақл талвасада.

Руҳ қалтироқда.

Буларни Бедил ўз кемасига чақиради:

Бу ҳаётни қийноғу қон ютмоқ деб бил.

Лекин биз ҳаётни, яшашни бошқача тушунамиз: тинчгина, кайфу-сафо билан ҳеч нарсага зорикмасдан умргузаронлик қилиш — олий мақсадимиз.

Бу хомхаёл аргимчоғида учмаган кимса йўқ. (Бедилнинг ўзиям неча бора учган бўлса...)

Ҳаёт эса ҳаёт.

Қийноқлар офтобида тананг пишади.

Хўрликлар хўрликда руҳингни созлайди!..

Саводи йўқ баҳор сели — тўлмоқ, тошмоқ нималигини англатгудек...

Манманлик сендан ажралармиди?
 Ўзинг ожизлик этагидасан...
 Руҳинг жиққа ҳўл.
 Тушкунлик бўйнингдаги тош.
 Баттар гумга тортади.
 Ҳеч нарсага тушунмайсан.
 Ҳеч нарсага...
 Имонингга этак силкигинг келади.
 Шунда сени юрак қонининг ҳикмати ўзингга келтиради:

“Бу ҳаётни қийноғу қон ютмоқ деб бил.”

Ҳаёт – ўз қонингни ютиб, ўз қонингни қуйиб, ҳаёт дарахтини яшнатиш.

Қон ичмаса дарахтинг қуриydi.
 Қон тўкмаса дарахтинг гулламайди.
 Ғўзал кўклам лойга ботиб ётади.
 Лойга ботиб юрмадингми? Ўзингдан кўр.
 Ғўзал кўклам сени ўзига лойиқ кўрмайди!
 Байт-ул аҳзанга кирасан.
 Унда руҳ учун мурдорлик бор.
 Иприсқи ўлим тирикчиликнинг қўлидан тутади.
 Тинчлигинг ўзингга ўзинг ўқиган “жаноза намози”.
 Бедил эса ана шу ҳаётга қарши ҲАЁТ! Хун бўлиб хун тўкади:

*“То киши лаълидек дилхун бўлмагай,
 Вафо мулкида нархи афсун бўлмагай.”*

Хун бўлиш – яратиш.

Оламни қайтадан ўзича кашф қилиш.
 Атрофдагиларга ўзининг борлигини билдириб қўйиш.
 Дилхунлик атрофни ёритади.
 Кишини инсонлик мартабасига кўтаради.
 Бедилдан икки аср кейин буни руснинг улуғ шоири Александр Блок Бедилга жуда яқин йўсинда такрорлайди:
Шундай яшагинки, ҳаётга чексиз талаблар қўйиши мумкин бўлсин.
 Мақсадсиз кунлар – итнинг дайдиши.
 Борар манзили, ётар кулбаси йўқ.

Бундайларга эрта баҳор, кеча шудгор.

Эрта энтикиб келади.

Келади-ю соврилади.

Ахир у соврилиш учун келадими?

Мана унинг битта сурати:

Газетачи бола мунгли.

У мунгнинг эшаги.

Мунгнинг оғирлигидан газетачи боланинг хаёллари яғир.

У мунгдан ваъда билан вақтинча қутилади: “Эртага жуда барвақт уйғонаман, ишгача бадантарбия қиламан, кўчадан сут келтириб, қайнатиб ичаман. Нималарнидир қоралайман, танҳоликда иш ўнади, баракали бўлади.

Эҳ, тезроқ эрта келса эди. Барвақт турмоқ учун эса эрта ётмаса бўлмайди”.

Кутилган эрта ҳам келади.

Деразалар кўкариб оқаради.

Унинг эса нафси билан журъати иссиққина кўрпа ичида жанг қилиб ётади.

“Уйқусизлик зарарли. Умрни қисқартиради”.

“Ваъданинг бурдсизлигичи?”

“Барибир уйқуга тўйиб олмасанг, тинка мадоринг қуриб, хушинг ўзингда бўлмай юради. Гарангсиб кун кечади. Тузук ҳеч бир иш қилолмайсан. Яхшиси бир-икки соатдан кеч, кеча қол. Кел энди. А...”

Икки соатлик хуррак — баттар ланжлик.

Уйғонганда аллақачон иш вақти ҳам бошланган бўлади.

Кўнгилга кеча берилган ваъдалар эсга тушади. Алданган кўнгил бир жиғи-бийрон бўлади-эй. Заҳари кун бўйи сочилади.

Айбдор — кўнгил.

Айбловчиам — кўнгил!

Иродасизлик айблов остига қолади.

Аслида жиғибийронлик навбатдаги дангасаликнинг бошланишини.

Ишхона — текинхўрлар ошхонаси.

Ишхона — ғийбатчилар ўлжаси.

Ишхона — улуғ қорин мамлақати.

Ишхона — вақтни пуллаш жойи, текинга, устамасига.

Ишхона – фаолиятлар қатлгоҳи.
 Бунда ҳамма курсига ўзини осади.
 Гийбат руҳи ўлим коми.

Ваъдабоз аввал буларга қўшилишни истамайди. Гулгин чеҳраларга хўмраяди. Хўмрайиб ўзига ўксинади. Лекин борган сари уларга ён босади.

Бирон нарсага уринганда ҳам ҳалақит беришларини соғиниб қолади.

Киради. Чиқади.

Чиқади. Киради.

Бахт – кутилган меҳмон – телефон жиринглайди.

Ва чалғийди. Ваъдани унутади. Кун ўтади.

Таскин – ваъдани, қилинмаган ишларни шомга ортади:

“Ишхонада бир нарса қилиб бўлмайди, кечқурун...”

Ва зерикмаслик учун гийбатларни ахтаради.

Уларни кечикиб тановул қилишга тушади.

Кечқурун ҳам лўкиллаб келади...

Ҳаммаси жойида-ю ишлашга келганда...

Кўз илинади.

Калла лўкиллайди: “Жа толиққанда, ҳазилакам кунни ўтказдимиз?..”

“Эртага” дея бошлангувчи навбатдаги аврашлар...

Бедил бу лоқайд, ожиз умрни мухтасар, гўзал жамлайди.

“Шом келгач, осмонга чиқди алангам,

Дилим қон бўлди-ю, кўздан оқди нам.

Эрта қандай умид билан яшаймиз,

Бугун ўтди, бизга бўлган ваъда ҳам.”

Бу фарёд ухлоқ қалбни уйғотади.

Музни ўтга солади.

Ҳолсиз умидлар қўшиқ кучида кўпқарига тушиб кетади.

Кескир сўроқни минг марталаб ўзига беради!

Кўнгилга гулдастамонанд тутқазати.

Кўнгил олса ҳам, олмаса ҳам...

Ундан олдга ўтиб, ортга қолса ҳам, қолмаса ҳам!

Эрта қандай умид билан яшаймиз?

Менинг гўр тасаввуримча яшамоқ илмида муҳолифлик бор. Икки хил қараш ҳукмрон.

Ғарб юксак тоғнинг хор тупроққа таъзимидан кулади.

Номусни қўлдан бериб, шоҳона яшамоқни табиий деб билади. Буни радди балоси билан кўрсатган санъаткор, буюк реалист ҳисобланади. Хизмати тан олинади.

Буни тушунгандай бўламан.

Рухим эса бу реалистликни инкор этади.

Ноҳақ деб билади.

Бу Шарқ булоғи зилоли таъсири.

Ўтган замонлар эътиқодининг арвоҳи.

Келажак замонлар орзуси.

Номуси топталиб, фаровонликка етиш энг қабиҳ мурдорлик. Юксалишга алдаш, авраш билан эмас, мардона ғайрат, беғараз ҳиммат ила етишилади.

Шарқнинг хаёлидан Ғарб кулади:

Хаёлпараст. Думбул.

Ғарбнинг ақлидан эса Шарқ ёзғиради:

Худбин.

Ёвуз.

Тубан.

Нима бўлгандаям, фикрлашга келганда икки томон кишиси бир-бирдан анча-мунча фарқ қилади.

Фикрлар сув ичадиган булоқлар қарама-қарши шафақларда. Аниқроғи, тарафлар эмас, қарашлар икки хил. Инкор этар даражада икки хил...

*“Осмон бўлсанг, ерга эгилмоқ яхши,
Тупроқ бўлсанг, кўкка интилмоқ яхши.”*

Осмоннинг ерга эгилиши тоғнинг димоғига майса нафасини элтади.

Булутларни бўйлаган виқорда тупроқ дардини орқалайди.

Тупроқ дарди мўътабар дард.

Бу тупроқ — кўнгил.

Бу тупроқ — одам.

У чанглари, лойлари билан соф.

Кўкка интилиши исён.

Исён шахсни дунёга келтиради.

Тупроқ бўлсанг, кўкка интилмоқ яхши.

Яшашни истаган курашсин дегани бу.

Осмоннинг ерга эгилиши руҳиятда яна бир борлиқ очади.

Осмон.

Тупроқ унга ёлворади.

Осмон учун эса ҳақиқий улуғворлик жойи — тупроқ.

Тупроқ билади осмон ўзини.

* * *

Бировга бир нарсани уқтириш қийин. Уқмоқнинг натижаси турфа.

Қўпи фойдасиз. Қалтис.

Ҳатто нохуш.

Ўғит олганнинг фойдасига хизмат қилса, бошқанинг зарарига ишлайди.

Маълум бўладики, донишманд донишманд эмас, ақл лақиллатувчи. Иблис.

Иблислар аввалда шон-шарафга бурканадилар.

Охирида лаънатлар билан бўғилиб, супуриладилар.

Бунақа тақдирлар адоқсиз...

Бири ўтиб, иккинчиси кириб келаверади.

Сўз “хайф” уларга...

Бедил тилига сиртмоқ солиб, бу сиртмоқлардан омон қолгандай...

Хўрликнинг таъми — унинг донишмандлиги.

Ақллилиги — юрагига суқилган ханжар азоби.

У кундуз ҳайрати билан зулматга тушади.

Зулмат йўлсизлиги ўйлантиради, ўйлатади.

Ва, камалак белбоғига зулматдаги ҳаёт йўриқлари чатилади. Биттагина исботи:

“Қасд айла, ҳеч кимни ранжитма фикран,

Кудурат уруғи бўлмасин хирмон.

Агар душманингни дўст қилолмасанг,

Шундай қилки, дўстинг бўлмасин душман.”

“Кудурат уруғи” кўнгил кирининг куздаги ҳолати. Бунга қарши ҳислар бор.

Ёниб, иситмалаб бу хирмонга ўт қўяди.

Кўнгил кири — кул.

Одам софлигига қайтади.

Соф мағлуб яшаш моҳиятини ўзгартиради.

Қотган таърифлар қолипни синдириб, мингбор ўйланган мезонни яна ўйлатади:

Дўстлик ва душманлик нима ўзи?

Нега у ҳабиб, бу рақиб?

Улар эгаллаган гўшалар қай рангда?

Ҳинд ерида овозаси оламни тутган икки турк ўғлоннинг қарама-қарши уфқларда ҳўрланиши, ҳўрланиши бунга далил.

Ҳазрат Бобур ёнади:

*Бедард ҳабиб билмади дардимни,
Тупроқча кўрмади руҳи зардимни.
Мендан дилида неча ғубори бордир,
Кетдим буна, энди топмагай гардимни.*

Мирзо Бедил қувонади:

*“Сўзларингда бўлса юмшоқлик бўёқ,
Ёв ҳам қилур дўстлик кўзгусин порлоқ.
Кўпол гапдан фитна қўпган чоғида,
Гардан томирингдир бу жангда таёқ.”*

Жанжал билан дил юртини забт этиш мумкинми?

Бедилнинг қуроли — юмшоқлиқ бўёғи.

Бу бўёқ тўкилган жойини безайди.

Кўпол гап эса аввало, эгасини калтаклайди.

Бедил ўз ҳукмларига сиддиқ. Одил ҳукмлар унинг умри.

*“Эй, вафо аҳлоқин асл жавҳари,
Жанг эмас сулҳ бўлсин ақл сарвари.
Дилингда бировдан қўзғалса нафрат,
Рангинг ўчмай, юзинг ўғир, кет нари.”*

Кимдир кўрқоқлар фалсафаси дейди буни.

Ғижинади.

Кулади.

У минг мард бўлсин, бу қилиғи номардлик.

Ўғит эса мард.

Ақл мардлиги.

У қалбни асрайди.

Жисмнинг ҳовлиқма гердаишларини енгади.

Ҳаё

Фаҳш ҳар қандай нарсани бузади,
ҳаё ҳар бир нарсага зийнат баҳи этади.

Ҳадисдан

Ҳар бир дил иморат.
Шарқда бу иморатнинг бир устуни ҳаё.
Ҳаёсиз иморат – ғорат.
Тойча юмалаган лолазор.
Жабилқода одамлар туғиладилар: жуда гўзал ва ожиз, бесабр
ва журъатсиз.

Яна қутилмоқ истайдилар бу ҳолатларидан.
Шунда бир гунча очилади – Ҳаё.
Қалқонликка, қўриғбонликка.

Бу ўлкада хушрўй баҳорлар меҳмон бўлади...

...Оёғининг изи бошга қулоҳ.
Йиғиси – ийд севинчи, деҳқон шароби.
Қуёш аравасига ўтириб боғлар оралайди, тоғлар ёқалайди.
Гўзал қиз ниманидир излайди...
Ўша чиқар деб тупроққа гул сочади, беғубор нафас билан
адирларни тўлдиради.

Сайёҳликка турналарга руҳсат беради.

Ўриклар қўлига ҳино боғлайди.

Чиқади... Баҳор ҳавосини юртга келтирган, гўзаллигини
яна-да гўзал этган Борлиқ чиқади... Бу ҳаё либосида ёнган
Шарқ еридаги йигит ва қизларнинг баҳорга МУҲАББАТИ.

Ҳаё пардасидаги бу сирли ва гўзал муҳаббатга жаҳондаги
ҳеч бир манзара сафоси тенг келмасдир.

Жабулқода бу кийимни қалбидан ташламаслик камолот
қонуни.

Шарқ тафаккури аввало ундан завқланади.

Унга асир бўлади.

Ҳаёсини ечган гўзаллик нафратлар оловида қолади.

Қарғишлар селига чўқади.

Яшнаши, очилиши ғазаб тўфонини кўтаради.

Хунук тонглар ҳам улардан ҳазар қилади.
 Кунтуғар юртида ҳаёсизни тушуниш мумкин эмас.
 Ўлимни англайдилар – биродар тугунадилар.
 Ўлим истиқболига пешвоз чиқадилар.
 Ҳаёсизликка эса кўнгилда заррача ўрин йўқ.

Кўнгилга йўл топдими? Тамом дил иморатини қулатади.
 Руҳият аёнларига жаҳаннам сари патта беради.
 Ҳаёсиздан ё алҳазар...

...Жабулқода баҳорлардан кўра минг чандон
 гўзал баҳорлар— одамларнинг ўзи!

Уларнинг рафторлари сийратда.
 Юрак йўлларида тасаввурлари солланади.
 Минг камалак юкланган карвонларда сарбон нигоҳлар бо-
 тинда изғиб юради...
 Фақат уларга тужжорлик бегона.
 Ҳеч вақт ўзларини ва ўзгаларни бозорга солмайдилар.
 Сололмайдилар...
 Кўз-кўз қилмайдилар...
 Буюк жаллод бор – ҳаё қиличи.

Қизганчиқ, тортинчоқ, гўл кунтуғар оқини гулдирайди:

Сарғайган, тилида видоси бор гулнинг иси – ҳамма гул-
 лардан табаррук.

Бозорга солилмаган гўзал – ҳамма гўзалларнинг гўзали.
 Унга муҳиблик ҳамма маҳлиёликлардан юқори.
 Бу латофат Шарққа момомерос.
 У қартаймайди, нурамайди.
 Эрта келгувчи чечакда бизга номаълум яна бир тилсимни
 очади...

Ҳаё – мардлик онаси.
 Мардонаворлик жигари.
 Назарингиз иладиган бир аёл бор – Тумарис.

Массагет ерини Эрон босқинчиларидан мардона ҳимоя қилгани унинг эли, юртига нисбатан ўта ҳаёлигидан эмасми?!

Ҳаё юрт девори!

Ёвлар аввал уни йиқмоқ истайдилар.

Ҳаёни топтамоқни севадилар.

У йиқилдими — ҳаммаси йиқилади.

Йўлбарс терисида ўтириб, горларни ўзига ватан билган
ҲАЁ — о саҳрои мусаффолиги...

Тахтни бахт санаб онаси, ёри, синглисини сотганлар қанча?

Улар аввал ҳаёларини пуллайдилар.

ВА охири ҳамма муқаддасликларини бой берадилар.

Бу тўфон.

Бу сўнгсиз кулфат...

Доғи йўқолмас ҳасрат...

Аллоҳ гўё бу кулфатдан асраш илинжида оралиқ-оралиқда Шарққа жунунларини юбориб туради. Уларнинг донғи чиқади, чанги чиқади...

Бир умр лаблари ташна...

Тушларида ҳам, ҳушларида ҳам бир калима:

“Худойим ҳаё сувини ҳамиша мусаффо эт, бу сувдан бир култум ичай, ҳеч бўлмаса бир култум...”

Бедилдан бу тилак беҳад анқийди.

Бир хирмон ўғит. Шопираман...

Миллион кўнгилга таом.

Ўн минг тулпорга қувват.

Таъриф — тўшак маликаси зар устидаги қурбақа. Унга тушган нигоҳ — тошбўрон даъвосини қилади.

Бедил ҳаёси —

Ўзлиги ўзида бўлган хорларга далда.

Бу далдалар туғ кўтарган узлат юрти.

Узлат юрти...

*“Кимнингки раҳбари бўлибди ҳаё,
Уни маҳв этолмас офат ва бало.
Оёгин остига боққан кўзларга,
Бу ҳавас дайтида чанг тушмас асло.”*

Ҳаёдан айрилганлар йўқотишига Бедил жигарини эзиб
йиғлайди:

*“Ҳаё тухумини қўлдан берса гар одам,
Ғайрат биносининг қадди бўлур хам.
Сақолдан лоф урса ишонма унга,
Номус кетса, кетар қўлдан мардлик ҳам.”*

Ҳаё тухумининг ўғирланиши орзулар оёгини чопади.

Бош кундадан омон қолиб, қалб кундага боради...

Дили қул...га эврилади....

Дилиқулдан ҳеч ижобат кутма!

У бу фалокатдан асранишни васият қилади:

*“Баҳмалу мўйналар истасанг Бедил,
Қаноат соясин оромбахш билгин.
Тубанлар олдида тўкма обрўинг,
Ҳирс бўлса ташналик, ҳаёни сув бил.”*

Эй дил, сен бир майсасан, кўкаришга интилсанг тал-
пин, қалқин!

“Ҳаёни сув бил”, бил, бил!!!

Фалсафа

Уламолар осмондаги юлдузларга ўхшайдилар.
Сувда ҳам, қуруқликда ҳам уларга қараб йўл топилади.
Юлдузлар ботса, йўлчилар адашиши мумкин.

Ҳадис.

Фалсафа уммонида ҳам Бедил аталмиш кема бор.

Қуруқликдаги кема... Бу кемага тушмаган кам.

Бу кеманинг бир чўпидан Гегель қўналга тиклаган.

Бир эшкаги билан Кант ўз саҳросида олдга интилади.

Гёте Ҳофиз қаторида бу нафасдан ўргилиб, “Фауст”ни кўнгил ўтига тоблайти.

Тагор кема дарғалигини ундан мерос олади.

Маҳатма Ганди кемасида у елкан бўлиб ҳаётга қайтади...

Талабаликда бизни антиқа бешикда йўрғакладилар: Материализм.

Бу калом бол. Бешик усталари Маркс ва Энгельс, тебратувчиси Владимир Ленин деб таништиришди. Бошқа бешик-созлару “ҳалинчак ўйнатувчи”лар ҳақида эса умуман эшитмадик. Рад этилганича қулоққа чалинган бир-икки файласуфлар ҳам инкор ботқоғида мулзам турардилар.

Гегель объектив идеалчи!?

Фейербах адашган материалпараст!?

Кант субъектив идеалчи!?

Тўти қармоғига эса ҳеч нарса илинмади.

Шундайми? Шундаймасми?

Билмадик. Билолмадик...

Аслида Гегелнинг “гумроҳ”лиги нимада эди? У дунёни ҳеч нарсага бўйсунмайдиган илоҳий куч бошқариб туришини эътироф этган, уни ўз фалсафасининг асоси ҳисобларди.

Материалистлар буни инкор этиб, гўё... ҳақиқий жараёнга асос солишади. Ҳақиқатда эса Гегель инкор қилиниб, Гегелга таянилади.

Андаза, нусха олинади.

Фақат номлар бўлак.

Атамалар “янги”.

Худо – Табиат.

Юмушлари қарийб бир нарса:

Табиатда ҳамма нарса уйғун, бир-бирига боғлиқ. Уйғун ва боғлиқлик оламни бошқаради.

Табиат ҳаракатидаги мувозанатларнинг бузилиши ва сокинликнинг қайталаши табиатдан ҳам юксакроқ Ҳоқон борлигидан дарак бермайдими? У табиатдай жамият ўзгаришларига бефарқ эмас, балки ҳаммасини кузатувчи ва шунга яраша инъом ва жазо берувчан!

Буни материячилар сезмаган, фаҳхламаган бўлса Гегель айбдорми?

Бу сезги янгилик эмас.

Гегельдан минг йилдан кўпроқ вақт олдин Муҳаммад алай-ҳиссаломга Аллоҳ томонидан нозил этилган Қуръони каримдан ўқиймиз:

Сураи Ихлос:

“Кул ҳуваллоҳу аҳад. Аллоҳус сомад. Лам ялид ва лам йу-улад. Валам якунлаҳу куфуван аҳад” – “У якка-ю ягонадир, ҳеч ким ва ҳеч нарсага муҳтож эмас, туғилган ҳам эмас, туғдирилган ҳам эмас, беназир Зот”. (“Аллоҳ ягонадир. Аллоҳ эҳтиёжсиз, (лекин) ҳожатбарордир. У туғмаган ва туғилмаган ҳам. Лекин оламларнинг яратучисидир. Унинг тенгги йўқдир”.)

Кейинги минг йиллик Шарқ маънавияти бу сура ширасини эмиб, улғайган.

Бедил фалсафаси фикримизнинг сирли ва чуқур, ажиб ва жумбушли намунаси.

*“Поёнсиз билимку сенда мужассам,
Анқодан буюкроқ оддий пашшанг ҳам.
Жаҳон таркиботи бирликка эга,
Шу бирлик шубҳасиз нафасингда ҳам.”*

Гегель таълимотидан Бедил иқрорининг устунлиги анча олдин ва дилдан кўшиқ бўлиб отилганлиги. Куйлиги. Куйчилиги.

Бироқ у мантиқсиз пешволари ҳурматига калима қайтармади. Балки дил ҳислари тилига шуни буюради.

Уйдирмаларни фош қилиши уларни Ҳақ ишидан ажратиш исёни.

*“Аввал англа, нима асосу нисбат,
Сўнгга фаҳм эт, надир мағни-ю сурат.
Одам ҳўкиз эмиш, балиққа минган,
Балиқ ҳаводамиш, қани ҳақиқат.”*

Ленинча фалсафа сўқишда Кант фалсафасидаги шахс ро-
лининг муҳимлиги инкор этилиб, қувғин остига олинади.

Қувғинлар ватансиздир.

Кант фикри ватанли.

Кант боғи илдизли.

Кант бобосининг бешигини тебратган Бедил жамиятдаги
шахс ролидан куйинади, суйинади:

Инсон дафтаридан варақ бу жаҳон.

Бедилнинг ўтли мисраларидаги фалсафий қарашлар
моддиюнчиларнинг дунё яралиши, унсурлари, тараққи-
ёт, унда инсоннинг ўрни ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам қам-
раб олади. Фақат бу қамровлар гўзал ташбеҳлар, ўринли
қочириқлар билан борлиқни жонли тушунтиради. Лўнда
ва оҳорлилиги-ла хотирада чуқур ўрнашади. Куйи билан
руҳимизни аллалаб уйғотади. Сирлилиги билан ўз домига
тортади.

*“Ер тинмай тарқатур ғубори ибрат,
Умр ҳангомаси кулфатдир, кулфат.”*

Ғубори ибрат аравасида инсон умри...

Унга Тарбияқунанданинг инояти.

Азал ва абад қисмати.

Бунда ором талаб этмоқ беҳуда

Бу фикр ҳаётнинг қизил ипи.

Ҳаёт дори...

Минглаб файласуфлар – тафаккур уфқидаги шуълалар.

*“Бунда ором талаб этмоқ беҳуда,
Оҳулар ортида қуюқ чанг қат-қат.”*

Оҳулар ортидаги чангнинг қати ўтмишни хотирамизда тиклагувчи, тирилтирувчи бирам қадрдон, бирам дилбар ва гўзал тимсолдаги тасвир.

Оҳулар – сизнинг ўтган йилларингиз...

Уларни бой бериб севгансиз.

Оҳуларга бўлган севги чангларга илашади.

Вафосиз дунёнинг чангларига ҳам кўнгил боғлайсиз.

Чангларини-да унутолмайсиз.

Сиз чангга, чанглар сизга ганимат...

Чанглар Бедилда тараққиёт даракчилари.

Олам иш йўригининг ҳилпираб турган битта туғи.

“Ҳаракатсиз бўлмас ҳатто чанг пайдо.”

Дехқон ҳам маҳлиё бўладиган лаҳза сурати.

Файласуфман деганнинг ҳаммаси тишлаган олма бўлаги.

Бироқ ўртада чегара бор.

Дехқон ҳатлолмайди, файласуфлар кўролмайди.

Бедил кошиф:

*“Ҳаракатсиз бўлмас ҳатто чанг пайдо,
Илдиз сувда, тупроқ бир ниқоб бунда.”*

Илдиз сувдалиги, тупроқнинг ниқобдорлиги – руҳимиз тилсимининг яна бир очилиши.

Яна олам ишининг бизга англашилмовчиликдай ёхуд тасодифдай туйилган жиҳатининг бир тезликдаги ма-роми.

Бедил парда кўтаради.
Дунёдаги дунёларга боқамиз.

Тирикликнинг ҳар бир илдизи ўз таянчлари, сабабларига осилиб яшайпти, ташқи кўринишдан эса ҳаммаси ўзича...

Барибир ҳаммасида биттадан ниқоб бор!
Бедил нега донишманд?
Нега файласуф?

Авалло ақлга ўрнашган нотўғри тасаввурлар устида ўйланади. Ғалат хаёллар пихини ёради. Оқибат янгича фикр дунёсига йўл солинади.

Масалан: Йўлда ётган тошни биз жонсиз, фаолиятсиз деб ўйлаймиз.

Бедилчи?

“Доим ишдадир тинч кўринган тош ҳам.”

Бу тадқиқот нўноқ тасаввурнинг, ҳам тошнинг кечмиши, бугуни ва истиқболи. Шу орқали барча мавжудотнинг умри маҳзанидан дарак беради.

Булбул дараклаган жизганақ дил дараги ҳамма дараклардан ошиб тушади. Ғамда куйни, куйда ғамни кўриб ўпкангиз тўлади.

Тақдир тақозосидан йиғлайсиз, йиғлайсиз...

Ўз фожиасини англаш эса бахтсизлик сирасига кирмайди.

*“Бедил имкон боғидан истама роҳат,
Сарви суман оёғи лойда омонат.
Ҳам лоласи қўлида хун тўла қадаҳ,
Ҳам ғунчаси бағрида алами қат-қат.”*

Туркистон руҳи

(Ёки биринчи руҳшуносдан аввал руҳшунослар ўтмаганми?)

Инсон феълени тушуниш анча мушкул. Бу феъл-атворга ҳеч бир қонун мос келмайди. Банданинг у ҳақидаги ҳар бир таърифи янги уйдирма. Лекин уйдирмада ҳам ҳақиқат хирмонидан нимадир бўлади.

Хирмонларнинг энг ғаройиби — руҳ хирмони. Уни йиққан, тақдим этган зот руҳшунос.

“Достоевский дунёнинг биринчи руҳшуноси” (Т.Манн). Достоевский улуғ руҳшунос эканлигини ҳеч ким инкор этолмайди. Бироқ унинг биринчилиги... Бўрттирма, уйдирма!

Авлиёни авлиё демоқ учун аввал ўтган барча авлиёларнинг устига тупроқ тортиш яхшими?

Бу таъриф Достоевскийни кўтармайди. Фақат билмаслар олдида унинг ўзига керак эмас шонини ўстиради...

Таъриф ўз қобигимизга ўралиб қолганлигимизни, инсоният тарихидан ниҳоятда гумроҳлигимизни яширмоқчи бўлиб фош қилади. Маънавият борган сари ғариб эканини тасдиқлайди.

Оломон қуллигида инсон ҳурлиги учун қаламини синдирган бир дарвеш шоир таъзиядор бош қимирлатади:

*“Бора-бора тордир дунё мазмуни,
Фақат шу кўзларинг кенгдир ниҳоят.”*

Ўзича янги руҳ таҳлили.

Аслида кўҳна баҳо. Ундан ибтидонинг тиниқ саодати, интиҳонинг интиҳосиз бахти ва фалокати уфуради.

Биринчи руҳшунос — Одам ато!

Иккинчи, учинчи, тўртинчи...

Ким???

Билмаймиз!!!

Билгич эса камтарлик қилади.

Биздан қарийиб икки минг йил олдин ўтган Сукрот ўз донишмандлиги сирини очади: “Мен кўп нарсани қадимги донишмандлар китобларини ўқиб ўргандим”.

Сукротнинг мардлиги, буюклиги ўрганганидагина эмас. Балки ўзидан олдин ҳам жуда кўп донишмандлар борлигини тан олиши, улардан мунодийлиги ҳам.

Бу эътироф қарийб тўрт минг йилни қамрайди. Худбин ХХ асрнинг бу билан иши йўқ. Ҳали бир зотнинг юзга кирмага хизматига “биринчи” тамғасини босиб керилади-да, мозий дарахтининг томирига болта уради.

Достоевский ўз олами ва даври учун янги, ҳайратланарли воқеа. Ўтган асрлар силсиласида эса давомий.

Очиғи, асрнинг бу билагонлиги менда ҳам бор.

Ҳолатим – тиканзорда ялангоёқ чопаётган бола.

Ҳайратим – хазинага учраган гадо ҳовлиқиши.

Руҳ хазинадорлари орасида чибиллик бола.

У табаррук Шарқ руҳидан айланиб-ўргилади.

Рубоби пистоқи дунёни инкишоф этмоқчи бўлади гўё...
 Ҳолбуки, дунё...

Ҳолбуки, пистоқи дунё чалаётган рубоб куйи фалсафа дуторидан ўзгароқдир. Унинг куйи ақл йўл-йўриқлари, феъли ҳақида эмас. Балки сели руҳ ғавғолари, ҳис тўфонлари мажлиси.

Одам руҳиятининг саёҳати минг хил хатарлар оралайди. Тўзғиб, бир-биридан ўзиб келган фитналар шаҳрида овора. Юраги қон бўлиб дайдийди.

Адашади .

Топишади.

Қовушади.

Ёвлашади...

Мана Шарқ руҳининг ғубори...

Мана дунёнинг ярмида голиб бўлган қиёфаларнинг ички иллатлари.

“Дунё соқолу салла масҳарабозлигидир.”

Бу таърифга эпосларни ҳады этса бўлади. Буям бир лўнда эпос.

Сохта эътиқодларнинг йиртилган башаралари...

Ғарб бу ҳодисани исбот этишга уриниб, неча-неча китоблар битди. Ҳажми оламдан оғир. Достоевский Мишкинининг бу масҳарабозликдан ожизлиги, энгилиши биргина мисол.

Масҳарабозлик қаршисида у жинни.

У тутқаноқ.

Томошабин.

Яна бу хизматлари эвазига янги замон тўнтаришида барча ақли теранлар ҳайдалиб, замон тўфониди тепага қалқиб чиққан болакай ҳақоратига қолади: “Ҳаста виждон” (Ф. Достоевский ҳақида М. Горький баҳоси).

Дунё соқолу салла масхарабозлигидир –

Кейинги асрларда нафс ботқоғига ботган, ўзини, ўзлигини топтаган Шарқ. Бу Шарқ росмана Шарқнинг думи.

Бедил руҳ ожизлиги мусаввири:

*“Бу ноз оламидир, бунда ҳар бир кас,
Бошқани тушунмас, ўзин билса бас.”*

Ноз олами – хаёл ила ўз тамошоси учун кўчага чиқади.

Кўча унинг ойнаси. Кўча назарига тушган сурат ўз сийратини бўғиб ўлдиради.

Руҳшунос руҳнинг тийиқсиз бу орзулари ортида ўз орзуини сақлайди. Унингча ҳам руҳ гўзал бўлмоқни истайди. Фақат кўча қўҳлигидан кечса, ҳовлиқма яхши кўриниш ҳиссидан тийилсагина муродига етади.

Гўзаллашиш – кўнгил уйининг безалиши. Софлашиши.

Инсон эса ҳеч жойда кўним топмайди. Эзгу хоҳиши бўйнига тош боғлаб ранжу маломатларга ботиради. Сурғалаб сарсонсардон қилади.

Мағзаваларни тепасидан оқиради.

Бедил бундан бир донишманд қадар ранжийди.

Бир руҳшунос сифатида вазмин тортади.

Умр аравасига нақлли қўшиқ ортади.

Қўшиқ минг қайғуни ҳайдайди.

Нақли минг руҳиятни йўлга солади.

*“Дунё ишларидан бўлолсанг огоҳ,
Ранжима гоҳ иззат, хўрлик кўрсанг гоҳ.
Дунё иши худди пареор чизиги,
Оёқ бош бўлару, бош оёқ, эвоҳ.”*

Инсон руҳи камалак тусда. Бу руҳга сабр, қаноат тилашдан-да ортик, улуғвор хизмат топилиши қийин.

Туркистон руҳи сафарда, сафарда...

Сўз йўли

Сўз — совимайдиган қўшиқ.

Алишер Навоий

Сўз ахтарганда ҳар бир шоир юракка ханжардай ботадиган сўз истайди. Кўнгилни дарё қиладиган калом излайди.

Бу пойга.

Бу мадлоҳлар кўпкарисида Бедил анча ортда кўринади. Бу ҳаммадан олдин жимжимадорлик майдонида шундай. Жимжима майдонида у отини қичамайди.

Таажжуб. Сал юқорига чиқсангиз теранлик майдонидаги кўпкарига кўзингиз тушади.

Бу майдонда сўзбозлар самани тушовсиз тушовда.

Хотирасиз сарсон.

Бедил сўзи моддий.

Руҳияти тилсимли.

Улуғ устунлар ҳақида лақиллаб бўлмайди.

Ташналар теран таржима, оқил изоҳ тилайди. Бедил ташбеҳ аталмиш чобуксуворни пойгага қўшганда буни бир лаҳза унутмайди.

Уни ортиқча ясантирмайди ҳам.

Сўзи бедовнинг парвоз қамчиси.

Бу қамчидан қон эмас, сут томади.

Бу қамчини мерос олиб, сутни эмган шоирболалар муродига етади.

*“Олий назм меҳнату чидам истайди,
Сўзнинг ҳам бор баланд-паст поғонаси.”*

Бу тўхтамага иқрор бўлмай кўринг-чи?

Сўз поғоналарида ҳаяжон қисмати қон йиғлайди.

Хунбағирлик ҳолида кулади.

Бедилнинг сут томар қамчиси шоирга, унинг тақдирига ҳада. Қамчи яғринини “безаган” сари шоир сўзининг бўйи ўсади. Кўлами кенгаяди.

Маъно уйларига калитлар топилади.

Йўқолган калитлар.

Йўқотилган калитлар.

Калитлар — янги хоналар.
 Янги хоналар — янги оламлар.
 Янги оламлар — янги одамлар.

Бунга насиб қилганларнинг тақдири — Кенжаботир қисмати.

Акалар йўлида қорин неъматлари тўшалган. Мазза қилиб “яшаш” мумкин.

Бедил ҳам битта кенжаботир.

Неъмати — ваҳималар водийи — биринчи йўл.
 Қорин ҳоқонлиги — иккинчи йўл.
 Нафс тушовли бўлган, ҳеч ким кирмаган учинчи йўл.
 Бедил қуёшли кунларнинг аслида сим-сиёҳ тунлигини билиб, борса қайтмас йўлдан кетади...

*“Орзу-ҳавас саҳросининг тунда Бедил,
 Ҳар кимсанинг шаън мақсади бирон-бир манзил.
 Маъзур тутинг, менинг йўлим сўз йўли бўлди,
 Умрим ундан яхшироққа бўлмади мойил.”*

Ҳам ўз ҳолидан, ҳам йўлдошлари ҳолидан озорланади.
 Ҳамма йўловчи.
 Ҳеч ким ортга қайтмайди.
 Бу йўл адоқсиз саҳро.
 Ҳаёт асарисиз саҳро.
 Яна йўл — тун — умр.
 Бутун умрга чўзилган кеча.
 Сўқирларга ўтинади.
 Карлар қулоғига оҳанг жойлайди.

“Сиз ўз фойда, ўз шуҳрат йўлини яхши билганлар. Бедилни маъзур тутгайсиз. Фариб, фойдаси абас бўлса-да йўлимиз бор бизнинг ҳам, йўлки...”

Сўз йўли — Бедил эътиқоди.

Бу эътиқодда ортга қайтиш йўқ.

Сукунат — турмуши бузилган канизак.

Сўз йўлида фақат кўнгиллар изҳорини аравага қўшиш мумкин.

Сўз йўлида дунё кечган, дунёларга сиғмаган дунёларгина от бўлади, қилич бўлади.

Сўз йўлида ғам — машъала, эътиқод — ғалла.

Сўз йўлида фақат руҳлар қонидан унган гулларгина ишончингизга омад тилайди.

Кимлар сўз йўлига ишонмайди. Руҳи бечоралар.

Улар сўзни бир чақага олмайдилар.

Маддоҳлар эса уни шишириб, хўрлайдилар.

Бедил сўзининг юксаклиги осмонда ойдек чароғонлигидагина эмас, ер қаърида кўмилган номаълум юлдузлигида ҳамдир.

Бедил сўзда шахсни кўради.

Сўз кучининг шахс эътиқоди тарозисида тортади.

“Эй ҳаёт маънисини излаган одам,

Ҳар бир китоб сатрин дилга айлама малҳам.

Бедил “рубийетин” сайр эт топурсан,

Дарди ибрат, тасаввуф, умр тадқиқин ҳам.”

Китоблар кўприк — чўпчаклар дунёсига.

Китоблар Ҳақ висолига етиш йўли.

“Дарди ибрат” ёшлар кўзини очади.

Кексалар хўрлигини келтиради.

Ойна — кўнглингизга қарайдиган, имонингизга термуладиган.

Тасаввуф — мусулмон дунёси ичра солинган сирли, ибратли, нақшинкор ҳовли.

Узлати меҳнат.

Узлати шижоат.

Тонгларнинг ботинда отиши — тасаввуф

Умрларнинг ҳаётга сомеълиги.

Тасаввуф – жафокашлик сулуки.

Бу менинг Бедилнинг бир нафасидан тўйган тасаввуфим.

Бу менинг гўр тасаввурим ҳаққа бориш сўқмоғида Бедил қадаган уруғлар.

Бедил мутолаасининг сафари адоғсиз.

Мусофир жафо чеккан сари ундан қаричига ҳайрат инъомини олади.

Уммонда у ҳам бир сафарчи.

Ўз нафасига ўзи пешвоз чиқади.

“Бир оламдир куйим сеҳри оҳанги,

Тобора очилар янги ва янги.

Каломим сайрида ғафлатда қолма,

Баҳорман, янги ҳар нафасим ранги.”

Бир олам куй сеҳри ва селига дуч келганлар мен каби шошади.

Сеҳр ўзни унуттиради. Софлайди.

Оҳанг мавжида ғариб хиргойилар бўғилиб ўлади.

Ер парчин, забун бўлади, нураган хиргойилар – нураган иморатлар қулайди.

Бедил оҳангининг журъати ва шиддатида замонлар қолади.

Ҳар қандай куй бир фасл.

Бедилнинг куйи баҳор. Куйда лола сайрига чиқасиз.

Нафасда атиргул ранги жилоланади.

Булбул “чаҳ-чаҳи” эшитилади.

Фақат бу баҳор моддий баҳордан гўзалроқ баҳордир. Унда руҳ кўзи кезади. Боғларида адашиб, сойларида йиқилиб ғарқ бўлади.

Фақат бу баҳор моддий баҳордан минг чандон ёш, минг чандон боқий. Бу баҳорда баҳорлар ўзини мутолаа қилади, руҳини танийди. Фанони қон ёшлари билан суғориб, ундан ўтади. Кета-кета сарғариб, келгуси укаларига ўзлигидан ме

рос қолдириб кетади.

Бедил баҳорини ҳар авлод ўзича томоша қилади. Ўзича инкишоф этади.

Нафас гулларини ўзича ҳидлайди.

Менинг кўнглим тор. Дарров ториқаман.

Бедил баҳори поёнсиз сабр чаманзори.

Ҳаммани етаклайди. Йўл кўрсатади.

Ишораларни англасақгина...

Тилсимлардан дарак келади.

Оҳанг турналари “қурий-қурий”лаб қолади.

Ҳаммаси инсоннинг ботинига боради.

*“Барча рамзлар сен билан менда, эй инсон,
Нозик фаҳмларга бу сирлар аён.”*

Фақат... Фақат...

*“Ёқуб димоғидек нигоҳ пайдо қил,
Кўйлаги исиди Юсуф намоён.”*

Кўз кўр, кўнгил эса ўткир.

Кўнгил ичимиздаги — нигоҳ.

Рухнинг ҳаёти, неъматининг қўлида ва йўлида.

У неча чақиримларни бўйлайди.

Айқашиб, ўйқашиб ақлсизлик зулматини ёритади.

Бедил икки сатр даъватиди мозийдаги умр саодатини жамлаб кўнгилни туртиб уйғотади. Ҳисларни чархлайди.

Бу бизга аталган журъат қиличи.

Ҳикмат дарёсининг жавоҳири.

Бедил вакиллигида ўзликка ишониб, ўзни тадқиқ қилишга киришилади.

Тасаввур қудуғига ой акси тушади.

Инсон руҳи талотўплари ҳаммада ўзича кўпади, кўкаради.

Уни ўзлаштириш қийин...

Биз кўп нарсаларнинг мағзини писандимизга ҳам олмай-миз. Уларнинг сири бизга беш панжадай аниқ гўё. Аммо теранроқ нигоҳ солинса, биз билган сир нарсанинг тўнигина бўлиб чиқади, холос.

Бу таҳқиқ йўли.

Бедил ҳам бу йўлнинг бир хунарманди. Нарсаларнинг сири-ни “гуллайди”.

Тилсимларни очади. Ҳамма билган тасаввурларга эса шубҳа билан қарайди.

Ҳеч бўлмаганда ўз тадқиқотини уларга эшик қилиб олади. Тилсимларда кўнгил қисмларини тўлдириб юради. Дунё рўзининг адоғсизлигига имон келтиради.

Инсон буларнинг барчасини билишга жуда ожиз.

Ожизлигини кучлилар сафида тан олган бўри боласи ожизми?

*“Таҳқиқ йўли нозик, жуда серсабоқ,
Тушуниш қийиндир яқин бўлган чоқ.
Тупроқ не билмасанг, тушуниш мумкин,
Хаёл шаъмин туби қоронғидир боқ.”*

Ростдан ҳам тупроқ нималигини биламизми?

“Хаёл шаъми” фақир кун ўтказади. Атрофи ёрир-ёримас нималарнидир тимирскилайди.

Зулмат баҳори бирам чароғон.

Шаъм куртак чиқаради.

Адоғсиз куртаклар — умидларимиз.

Умидлар умидлар сўқмоғини ёритади.

Кўнгил даласига гул экади.

Ҳеч замон ўтмай уларни зулмат қозонига солади: Ҳа қайна-я, ҳув қайна...

Қайнаб-қайналиб, ўргилиб-айланиб куз қоронғилиги бо-сади. Довул кўтарилади-да, орзу япроқларининг қанча-қанча мурдасини ўзимизга кўрсатади.

Боласининг отасидан олдин кетиши юракни ёнғинга таш-лайди.

Кул этади.

Кул — аза. Орзуларга очилган аза.

Аза ҳам бўза...

*“Раъз гавҳарин пардасиз Бедил термас ҳеч қачон,
Баҳор чечакларидан йиғиб, этмишдир уни пинҳон.
Маъно гулин минг рангда оча билган бўлса ҳам,
Тушунганларидан бирин айта олмади ҳамон.”*

Хаёлда очилган минг маъно...

Тилга чиқмаган ўша битта сўз...

Икки юз йилдан буён телба бўлиб, Фарбу Шарқни ориф-лик сари етаклайди.

Муғанний қалбларни дарёваш оҳангга шокир эттиради. Қалбини қосир кўрган қанча дардманднинг шифобахши бу сўз.

Дарвоқе, сўзнинг ўзи улуг дардманд.

Куйган нафас.

Куйиб-куйиб оламга куй таратди. Шифо куйи.

Бўй таратди — Вафо бўйи.

Ўй таратди — ибо ўйи.

Ҳаммаси куйган нафаснинг болалари...

*“Бу ғамгин нафаснинг таъби хўп мавзун,
Ғунча тўла баҳор бу дили пурхун.
Осон эмас, сўз парисин сеҳрлаш,
Фақат куйган нафас кўрсатар афсун.”*

Куйган нафаснинг жодусига бошни қўйсақ, қўйлик...
Келинг...

Видо оҳанги

Ҳақиқий шоир кетар олдидан элига “алвидо” дейди. Жисмини тупроққа, қалбини халқига топширади. Шоирлар қабрини зиёрат қилишда мен ноқислик кўраман. Шоир мазорини тупроқдан топиб бўлмайди. Улар мақбараси зиёрати учун эл кўнглига борилади. Кўнгил тавоф этилади.

Сафар олдидан руснинг боласи Сергей Есенин жисми ҳали навқирон 30 арафасида, руҳи нимта-нимта бир маъюс, ҳоки-туроб хайрлашади:

*“Хайр энди, хайр, дўстгинам...
Бағримдасан кўнгил малҳами.
Туганмас бу айрилиқнинг ҳам,
Висоли бор олдинда ҳали.
Хайр, дўстим, сўзга очма лаб,
Қўй, мен учун ўртама бағир.
Бу ҳаётда ўлмоқ-ку бор гап,
Яшамоқ ҳам янгимас ахир.”*

Бу алвидода болаликнинг шаффоф эпкини эсади. Эпкин ватанда ўзича ватан тиклаган. Ўша ватан унга мусаффо овоз билан бўзтўрғайликни насиб этганди.

Буғдой бошоғининг қўл силкиши билан нон куйини, навқиронлигини эслатган. Тупроқнинг беғубор нафасига қўшилган асл қиз бола нигоҳини ҳадя этган.

Мана ўттизни ҳатлай-ҳатламай, ҳаётдан тўйдириб қўйди бу ишқ. Хайрлашмай кетиб бўладими бу юртда.

Хайрлашув жой танламайди. Вақт сараламайди.

Яна бири ўзга ёқда, ўзга бир овлоқда, бошқача тусда, бўлак овозда видо куйини чалди.

Ёши ҳали қирқда. Унинг ҳофизаси жуда бепоён, бир овозида салафларидан ўнининг нидосини жамлаган, ҳам ўз ҳаяжони ва журъати билан улардан ўзган ўзбекнинг, эҳтимол, иккинчи, эҳтимол, учинчи, яна ким билади йигирманчи улуф Абдулласи эди.

*“Хайр, эй, беармон кезган қирларим,
Хайр, эй, йироқда қочган сўқмоқлар.
Хайр, эй, масканим, туққан ерларим,
Хайр, эй, саҳролар, хайр, эй, тоғлар.*

*Энди сизни қайта қуча билмасман,
Инжа дийдорингиз энди ўзгадир.
Шамоллар, сиз билан уча билмасман,
Чечаклар, энди сиз менга беқадр.”*

Бу, ҳали ҳаёт умиди билан ҳаёт-ла хайрлашувдир.

Унинг қолипларга сиғмас сафари – “Яна Баҳор келди, яна оламда...” дан бошланганди.

Бу салом яна бир шоир туғилганидан кўнгилнинг ўнгиру тепаларини аён ва шоён этди.

Оналари 20–30 йилдан буён “шоир туғмай қўйган” бу элда... Борларини осиб, отиб-сотиб, бурдалаб еган бу элда...

Минглаб йиллар аро қонлардан-қонларга ловуллаб келган ўзбаки юрак бир хаприкди. Бир ҳовлиқди.

Оҳ... Элига навқирон саломни эшитган яқин тарихдаги энг нуроний туркий битик Билга ҳоқон тошлари руҳи, шодликларининг тошганлари...

Тошдаги васият яна қанот чиқарди.

Танглайида азал тажрибалари...

“Эй, турк халқи, тўқис ишонувчисан. Самимий-носамимийми ажратмайсан, ким қаттиқ гапирса, самимийни ҳам танитайсан. Ўшандайлигинг учун тарбият қилган ҳоқонингни гапини олмайин ҳар қаерга кетдинг, у ерларда бутунлай ғойиб бўлдинг, ном-нишонсиз кетдинг. Ўша ерда қолганинг ҳам зўрға ўлиб-тирилиб юргандинг. Тангрим ёрлақгани учун, истеъдодим, бахтим бор учун мен сизларга ҳоқон бўлдим. Ҳоқон бўлиб йўқ, қашшоқ халқни бой қилдим. Оз халқни кўпайтирдим.

...Шу хилда қозонилган, барпо этилган давлатимиз, қонунқоидаларимиз бор эди.

Турк, ўғуз беклари, эй, халқ, эшитинг! Тепадан осмон бос-

маган бўлса, пастда ер ёрилмаган бўлса, эй турк халқи, давлатингни, ҳукуматингни ким бузди?

Ўкин, пушаймон бўл , кўргилигинг, тақдиринг учун, тарбият қилган доно ҳоқонингга, емрилган, қўлдан кетган яхши давлатингга. Ўзинг адашдинг, орага ёмонни киргиздинг. Қуроли қайдан келиб тарқатиб юборди, найзали қайдан келиб суриб кетди. Муқаддас Ўтукан йишга бординг, шарққа боролгунча бординг, ғарбга боролгунча бординг. Борган ерда яхшилик шу бўлди: қонинг сувдай оқди, суюгинг тоғдай уйилиб ётди, бек бўладиган ўғил боланг қул бўлди, сулув қиз боланг чўри бўлди. Билмаганинг учун, ёмонлигинг учун...

...

...Олтин, кумуш, ичкилик, ипакни шунча ҳисобсиз бераётган Табғач халқи сўзи ширин, ипак кийими нафис экан. Ширин сўзи, ипак кийими билан алдаб, йироқ халқни шу хилда яқинлаштирар экан. Яхши қўшни бўлгандан кейин ёвуз илмни у ерда ўрганар экан.

Яхши, доно кишини, яхши аял кишини йўлатмас экан. Бирор киши адашса, уруғи, халқи, уйи, ёпинчиғигача қўймас экан. Ширин сўзига, нафис ипагига алданиб кўп турк халқи ўлдинг. Эй, турк халқи ўлдинг..."

Бу қусурлар йигирма аср кейин ҳам амалда эди. Шу боис Абдулла Ориф куйини тинглаган далалар , ундан ажралиб қолишдан қўрқиб маъюсландилар.

Кўнгил бекор хавфсирамаганди.

Қўшиқлар дорсиз осилди.

Хаяжон чопилди.

Оға-ини турк томошабин.

Тили зўрланган, ўзи хўрланган, болалари хор, қул бўлган бу забун эл...

Мажлислар билан қотган дийда 14 йил ўтмай руҳан хайрлашувга келди.

Осмонларга учган руҳ дарбадар. Лошига сиғмай боболари шайх Яссавий, амир Алишер, шоҳ Бобур, ҳоқон Машраб сари учади...

Бизнинг орамизда жисмга беватан телба руҳ келади, кетади.

Жуда эрта, жуда эрта хазон бўлган, парча-парча қўшиқ арвоқлари тупроқни изтиробга солиб тентирайди...

...Бедил хайрлашуви эса бутун кунтуғар ҳалойиғининг гулшани.

АЛВИДОСИ —

Орзунинг ижобати.

Очилиш атиргули.

Топилиш саҳари.

Бедил хайрлашув куйини баҳор оҳангида чалади.

Ўзига аталган марсиянинг нағмасида йиғлаб, бодраб чечаклар уйғонади.

Ундан кўпинча мункайган чолнинг “умр — бевафо эканда” қабилдаги хўнгир-хўнгири эмас, гўдакнинг, тўғрироғи, гўдак-чолнинг, чоллигида ҳам гўдаклигича қолган соф нафаси атрофга сунбуллар сочиб боради.

Умр — турналар аргимчоғидаги кўклам.

*“Қарилик гуллайди мисоли баҳор,
Безакка бойдир бу фасли интизор.
Кетмоқ пайида бўл, сочинг оқаргач,
Бу пахта тагида учқуни ҳам бор.”*

Бедил кетиб боради. Руҳи ҳамма ёққа баҳор улашиб боради. Ўтган манзиллардан топган нарсалари кўнгилни яшнатади, яшартиради.

У ўлимни бўйнига олиб қўйган.

Ўлимга қайгурмайди.

Балки уни рози-ризолик билан кутади.

Миртемир домлада бирам ўртанарли...

*“Розиман, ризоман ўла-ўлгунча,
Халқим деб ўлдим.
Халқим нима бўлса мен ўша бўлдим,
Юрагим ўртанма, бўғилма бунча.”*

Бу қўшиқнинг чодирини куз.

Сариқ қулоҳида эзилиб, ерга кириб боради.

Бедил умрининг видоси баҳор.

Ҳамал қамали...

Соч оқини Бедил болалик юрак учқуни, тонг майсаси биледи. Ва дили кўрларни огоҳлантиради...

Ҳолатим адо бўлиш эмас — жамланиш, ожизлик эмас — қудрат, ўчиш эмас — ёниш...

Оҳанг ҳаракатидан ёшлик шижоати томади.

Ғудак интилишларидай ҳавасимизни келтиради.

Калималар беихтиёр болаликка етаклайди. Бу пистоқи фас-
лга қайтмоқ бўлганлар озмас, анойимас:

Болаликка қайтмоқ бўлди у,

Ёдлай дея ота-онамни.

Бироқ қалби чарх урди бўзлаб

Фарзандларин қабри устида.

Қора тунлар ғам чекди юрак,

Тинглай дея аллани такрор.

Ва кўрди у болалигини:

Сочи оппоқ эди боланинг. (Хуршид Даврон)

Бедилники руҳнинг ёзи.

Бунақа тан тупроққа онанинг кучоғига боргандай боради.

Уни атиргул эмиради.

Сатода чалинган видо куйи гунчалар ила жўровоз қарилик-
нинг шиддати-ю ғоратидан озорланади:

“ Қарилик шиддати айлади ғарот.. ”.

Кўнгил ўргилсин-а бу “ўртар”дан.

Ҳали ўттиздан ошмай қорин ишқида тўнғиган қонларни
ғимирлатади-я, югуртиради-я у.

“Танда тоб қолмади, кўнгилда тоқат..”

Бу улуғ ҳасрат икки аср оралаб яна қайтди. Ҳасрат ватани
— Туркистон!

Ҳасратнинг янги жилваси ҳали сиёҳи қуримаган. Ҳовури
кўзга уради:

Танимда қолмади мадорим,

Руҳимда қолмади қарорим,

Бизларни бир йўқлаб келибсан,

Вафо қилурмисан баҳорим. (Абдулла Орипов.)

Хотира қиличини яланғочлаб, навқиронлик буюклигини кексалик арқонига боғлайди.

Куй судралади. Танбур зўриқади.

Куй судралади... Номус куй аравасида осмон сари боради.

Куй судралади. Куй паноҳида олам кўз очади.

Олам ҳаяжонга келади. Ҳайратга ғарқоб бўлади.

Куй судралади... Ҳаё мункиллаган моҳнинг юзига тилла парда тутади.

Моҳ соҳибжамол. Ҳаё соҳибжамол.

Куй судралади... Эл юрагининг эшигида мўйсафид, донишманд оҳанг номусга қўриғбонлик қилади.

Куй судралади... Қонбағир дарё олдинга интилади. Ти-лида нидо, вужудида ирода. Манглайида болалари ўқиши учун дуо:

*“Эй, теракнинг барги каби титраб турган чол,
Ғам-тоқатдан ўзга умид топмоғинг маҳол.
Умр видоси номусини елга совурма,
Эл эшигин супурмасин бу оппоқ соқол.”*

Куй судралади... Узлат сари. Яссавий ғорга қараб.

Эл уйи пештоқида ҳеч бўлмаса шам бўлган оҳанг ўлим олдидан барчанинг сирини, кўнгилларнинг макрини билиб, уларга ўз ўлимини раво кўрмайди.

Тебранаётган далалар тагига қолмаслик умидида ўзича қанот чиқаради.

Кўкда ўзича ўзига қўналға излайди.

*“Қариликда холи бир бурчак топ дилга Бедил,
Дарё энди лойқади, қани чиқ, топиб соҳил.
Мана оппоқ сочларда кафан инъикоси бор,
Йўлда кўзинг юммасдан ўз манзилинг топа бил.”*

Куй судралади... Қайноқ куй совиб бораётган лош-кемани куйдиради.

Куй имонни тепага тортади. Уммон шалоғини чиқарган
кема бўғзигича бўтанага, хору зорликка ботади.

Руҳ янги соҳил излайди.

Оҳанг тутади сувларни: “Кема чўкиб, — ўкириб боради —
хайр. Хайр ёлғончи қабр”.

Тушун, англа, руҳ боқий, руҳга қабр керак эмас.

Мақбара руҳга ҳақорат —

Бу унинг феълени, умрини билмаслик...

Битта жони қўшиқ, битта жони куй, битта жони бўёқ,
бир жони битик охирги калимани бўғзидан чиқаради.

Қафасдан руҳ бўшалади, жон чиқади: “пүф-ф-ф...”

“Бедилнинг бўлса ҳам кўз ёши равон,

Ҳар қадамига дил жигари қурбон.

Алам моясидир ҳар бир жудолик,

Видо оҳангини жон сақлагай, жон.”

*1991 йил,
баҳор*

“ЛОЛАЗОР”

*“Кўз қонидин дема этагим лолавордур,
Ким, кўҳи дарднинг этаги лолазордур.*

*Ҳар лоласи бир ахгар эрур лек синасўз,
Қай кўҳи дард аро бу сифат лола бордур.*

*Бир гул юзи фироқида хуноби ашк ила,
Юз заъфар ани ичра кўзим лолакордур.*

*Эл паймол этарлар узуб дашту тоғ аро,
Баским юзунг гулу қошида лолаҳордур.*

*Қон ичра фарқу бағрим аро доғу дашт уза,
Бекаслигим чоғида менга лола ёрдур.*

*Соқий, кетур сабуҳи аро лолагун қадаҳ,
Хосса бу дамки субҳ ели лолабордур*

*Теграмда оҳ ўтидин эрур, эй Навоий, ўт,
Кўз қонидин дема этагим лолавордур.”*

Ҳали баҳоргача узоқ. Ҳали баҳоргача анча бор. Лекин кўнгил баҳор истайди, кўнгил баҳор қидирадир... Эртақдай қиш ҳам жонга тегди. Тап-тақир далалар, фақат қоп-қора қарғалар руҳимизни хўп бездирди. Шунда мен... бирдан саодатманд бўлиб қолдим. Топдим, баҳорни топдим, етдим, баҳорга етдим. Бу баҳор менинг кўнглимга ҳазрат Навоийнинг “Наводир ун-ниҳоя” девонидан ўтиб келди... Унда менинг зимистон кўнглим беихтиёр лола сайлига чиқди... Балки сиз ҳам баҳорни соғин-гандирсиз. Кўнглингиз аллақачондан буён лола сайли истар...

Замҳарир жисмингизни музлатай деб турганда ҳам бу ғазал кайфиятидаги ботинингизга қишнинг кучи етмайди. Шу руҳиятда бу ғазални шарҳлагим, ўзим англаганларимни сизга да айтгим келди. Шоирона шарҳ деганим билан тартибсиз ҳаяжонимнинг рамзи бу, холос. Адабий нуқтадонликни адабиётшунослардан кутинг. Меники бор-йўғи жайдари қувонч...

Баҳорнинг ёди баҳордан кўра чиройли бўлади, баҳор со-

гинчи баҳордан ўтади. Баҳорнинг энг гўзал тортиғи, энг нодир, энг нозанин гўзали – Лола! Ана шу гўзалнинг руҳи билан Навоий баҳор маликасига тож топади. Ва шоир лола сўзи воқитасида ўз хаёлларига ватан инкишоф этади. Баҳорнинг қучоғи битта ватан. Лоланинг қадаҳи яна битта юрт. Лоланинг рангини айтмайсизми? У ошиқ кўнгилнинг ранги-ку. У маъшуқ кўнгилнинг яктолиғи...

*Кўз қонидин дема этагим лоловордур,
Ким, кўҳи дарднинг этағи лолозордур.*

“Кўз қони”нинг ўзи бир лола. Сўзда айтилмасдан кўзда тутилган лола. Бу лола дард, ширин дард рамзи. Ёшлиқ шитоби ҳам, севги изтиробининг ҳам ранги бор унда...

Шоир бўлса... руҳни чалғитиб қўлга туширмоқчи бўлади. Гўзалликни дардда, дардни гўзалликда билаверма, деб кўради аввал... Байтнинг иккинчи сатри барибир башорат қилади. Дарддан улғайганнинг эртаси гўзал – “лолазор” бўлади. Шу байт қатида Ҳаққа, ҳақиқатга мурожаат ҳам сезилади: Ҳамма этағи лолаларнинг туриш-турмуши ҳам юрак изтиробининг рамзи эмас! Ҳолбуки, ҳикмат ҳам, ҳақиқат ҳам шунга яқин. Фақат унинг ботинидаги юксаклик бўлакча. Лекин уни эсга солишга, уни хаёлан кўрсатишга нима етсин? Навоий эса қора сўз тизмоқчи, реал борлиқдан завқлантирмоқнигина мўлжаллаган эмас. У, аввало, ва бош маънода ботинан мангу баҳор истаган, сўлимас лолога талпинган, ва боқий лоласи бор Кўҳи дардни, кўнгилдаги лолозорни тасаввур қилдирмоқчи бўлган.

*Ҳар лоласи бир аҳгар эрур лек синасўз,
Қай кўҳи дард аро бу сифат лола бордур.*

Низомиддин Мир Алишер (асл исми) Навоий, Фоний (тахаллуслари) 1441 йили 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилган. Отаси Фиёсиддин Баҳодир Абулқосим Бобурнинг яқинларидан, онаси (исми номаълум) Кобул амирзодаларидан Шайх Абусаид Чангнинг қизи бўлган.

Шоирнинг болалиғи Шоҳруҳ ҳукмронлигининг сўнгги йилларига тўғри келган. У Темурийзода Хусайн Бойқаро билан бирга тарбияланган. 4 ёшида мактабга бориб, туркий ва форсий тиллардаги шеърларни ўқиб ёд ола бошлаган. 1447 йил 12 мартда Шоҳруҳ вафот этгач, тахтга даъвогарлар орасидаги уруш-жанжаллар Алишернинг

Қалб саҳроларининг ҳар лоласи бир юлдуз эрур. У фақат бизга ширин азоб бериш учун, ўрганиб ўзимизни англашимиз учун ерга тушган. Ерга тушганда ҳам осмондагидан кам бўлмаган гўзаллик билан, ҳатто юлдузда йўқ сифатлар билан. Бу юлдузни яқиндан таниш мумкин.

Тақдирнинг энг омади юришган кунларида унинг дардларига ошино бўлиш қисматда ёзилган. Демак, Навоийнинг лоласи – маъшуқа рамзи, гўзалликка етиш тимсолидир. Унинг айрича бўртиб кўринадиган сифати – нодирлиги. Ғам тоғлари бўлади. Уларда қолишнинг ҳеч хосияти йўқ. Хосият – ғам тоғидан олиб ўтувчи, умид – лоланинг бўлиши.

*Бир гул юзи фироқида хуноби ашк ила,
Юз заъфар ани ичра кўзим лолакордур.*

Бир гул фироқида... Негадир бу гул ҳам (бошқа маънолари ҳам бор) лолани эслатади, ҳеч бўлмаса лоларанг атиргулни... Шу мисранинг охири иккинчи бор ўша қизил, қон ранги, лола ранги билан фикр айтади: бир лолаваш ёр фироқида кўзларимдан қонли ёш тўкаман. Шу боис, ҳам юз саҳро, минг бир заъфаронлик, сариқлик ичида ҳам кўзим лола етиштирувчи, лолага бўлиқ манзилдир.

Байтга ошиқ ва маъшуқнинг чеҳраси дард билан бир-бирига зиддий солиштирилади. Маъшуқанинг юзи қизил, ошиқнинг – кўзи... Шу боис маъшуқанинг ўзи лола, ошиқнинг эса кўзи лоласор. Чайқалиб-чайқалиб турадиган, гирён-гирён йўлга қараган...

Навоий ҳаётни хаёлга хизмат қилдиради, нарсани тасаввурни кучайтиришга, моддиятни ҳисни ёрқинлатишга сафарбар этади. Шоир ғазалиётдан табиатнинг ҳам, жамиятнинг ҳам ҳусни-тароватини, дарду қувончини ҳамма ўз англови қадар ҳис қилади.

*Эл паймол этарлар узуб дашту тоғ аро,
Баским, юзунг гулу қошида лолахордур.*

оиласини Ироққа кўчишга мажбур қилди. Тафт шаҳрида Алишер машҳур “Зафарнома” муаллифи, шоир Шарафилдин Али Яздий билан учрашади. Оила Ҳиротга қарийб икки йил ўтгач қайтади.

Алишер болалигиданоқ адабиётга зўр ҳавас қўйди. Тоғалари Мирсаид Қобулий, Муҳаммад Али Ғарибий етук шоир эдилар.

А.Навоий 10–12 ёшларидан шеър ёза бошлаган. Ўн беш ёшида шоир сифатида танилган.

Ҳар баҳор шу қурбонлик юз беради. Дашту тоғ саёҳатига чиққан кимса борки, лолани кўрдими, уни ҳовлиқиб узиб олади-да, қўлига кўтаради. Шу билан бир гўзалликнинг умри тугайди. Навоий ўша ботиндаги лолавашнинг қадри баландлиги, гўзаллиги бардавомлигини ўн беш кунлик баҳор лоласига солиштирар экан, сенинг лолалигинг олдида тоғлардаги лола хор, забун, ўткинчи, ҳатто қурбонлик ҳам дейди. Кечиргансиз, кузатгансиз. Ошиқ аҳли борки, машуқасини тоғ сайлига олиб чиқиб, унга кучоқ-кучоқ гулчечак, лола тутишни орзу қилади. Бу орзу ижобати уларни беҳад масрур этади. Ва гўзал учун гўзаллик маҳв этилади. Жамият учун табиат тўккан қон... Бу ўринда Навоий фано ва бақони ҳам моддийлаштирганга, эсга солаётганга ўхшайди. Бу байт яна бир маъно ташийди. Бу ҳам навжувон гўзалликнинг фожиасидан сўз очади. Навоий “эл” деб келтиргани — кўнгилсиз фуқаро, севгисиз одамлар тўдаси, ташқи гўзаллик иштиёқмандларидирлар. Улар гўзалликни қўлга киритиб, поймол қилишни хуш кўрадилар. Гўзаллик шу учун яралган деб ҳаёл қиладилар. Шу боис ҳам бу зоҳирий интилишни чин деб ўйлаган, балки шунга ошиққан гўзаллар қисмати узиб, поймол этилган лола ҳолига менгзаб кетади. Йўқ, Навоийнинг лоласи, у азиз билган инсон, кўнгли ихлос қўйган Ёр бу ҳою-ҳаваслардан пок, бу алданишлардан холи ...

*Қон ичра ғарқу бағрим аро доғу дашт уза,
Бекаслигим чоғида менга лола ёрдур.*

Ҳам кайфият, ҳам манзара ташбеҳига дуч келасиз. Бир

13—14 ёшида отаси ҳаётдан кўз юмади. Уни Абулқосим Бобур ўз тарбиясига олади. 1456 йилнинг октябрида Абулқосим Алишерни ҳам, ўз хизматида бўлган Ҳусайн Байқарони ҳам Машҳадга олиб кетади. 1457 йилнинг баҳорида эса тўсатдан у ҳам вафот этди. Алишер Машҳад мадрасаларидан бирида ўқишни давом эттириб, 1463 йилдагина Ҳиротга қайтди. Бироқ ҳукмдор Абу Саид уни Ҳ.Байқаро билан ҳамфикр билиб, Ҳиротдан чиқариб юборади. Шоир Самарқандга кетди. У ерда 1465 йилдан 1469 йил баҳоригача яшаб, Фазлуллоҳ Абу Лайс мадрасасида ўқиди. Самақанд шаҳар ҳокими, асли ҳиротлик Вафой тахаллуси билан шеърлар ёзган Аҳмад Ҳожибек ёрдамида давлат ишлари билан ҳам шуғулана бошлади. Унга “Чигатой амири” унвони берилди.

қараганда, ёлғизликда қийналган “доғи дашт уза” лолага ўхшайди. Лола ташбеҳи кайфиятни бўрттиради. Яқинлик туғдиради. Махлуқнинг Холиққа борадиган йўли, йўлдоши бўлади. Шу боис лирик қаҳрамон овлоқдан дўст топиб, ёнидагини йўқотгач, нола қилади: бағрим қон ичра ғарқ бўлиб, ўз ёғимга ўзим қовурилиб, эзилиб юрганида ҳеч бир гўзал, кўнглим истаган ёр менга ёвуқлашишни, таскин-тасалло беришни истамайди. Бу бекаслигим, кимсасиз, ёлғизлигимда лола ёримдир. Демак, гўзаллик кўмакчи, чин ҳабиб ўрнида ҳам бўлиши мумкин экан. Унга дардингизни айтасиз. Унда дардингизни кўрасиз. Кейин бу ерда бағир билан тоғу дашт бир-бирига ўхшатишган. Тўғрироғи, дашт кенглиги бағир кенглигини тасаввурда жонлантиради. Шунда даштдаги доғ, қонга ғарқ бағир ҳам бир хил манзара олади — лолазор. Лекин байтнинг иккинчи мисрасида дард катталаштирилгани ҳолда, ўзимиз ҳам кўнгли саҳросида ўша тенгсиз бахт — лолага учраймиз. Лолани учратамиз:

Бекаслигим чоғида лола менга ёрдир...

Соқий, кетур сабуҳи аро лолагун қадаҳ...

Саҳармардондан сабуҳий май учун лолагун қадаҳ қидирган ким бўлди? Мисранинг ҳар бир сўзи рамзий маънога эга. Соқий — у дўсти қадрдон.

Субҳда май иташ — бу тирикчилик ташвишларидан, нафс қулликларидан этак силташ. Худди шу ишнинг жаҳди хушёрлик, тириклик белгисидир.

1469 йили Султон Абу Саид Қарабоғда ўлдирилгач, Ҳирот тахтини Ҳусайн Бойқаро эгаллайди. А. Навоий ҳам Ҳиротга етиб келади. 1469 йил 14 апрел куни рамазон ҳайити муносабати билан уюштирилган қабул маросимида Ҳ. Бойқарога янги ёзилган “Ҳилолния” қасидасини тақдим этади. Подшоҳ уни муҳрдорлик вазифасига, 1472 йил февралда эса бош вазир қилиб тайинлайди ва унга “Амири калон” унвонини беради.

1470 йилларнинг охирида А. Навоий илк девони “Бадоеъ ул-бидоя” (“Бадинийлик ибтидоси”), 1480 йилларнинг охирида эса кейинги ёзган шеърларини жамлаб “Наводур ун-ниҳоя” (“Беҳад нодирликлар”) девонларини тузди. 1481–82 йилларда эса “Чиҳл ҳадис” (“Қирқ ҳадис” ёки “Арбаин”) асарини ёзади.

А. Навоий муаммо ёзишгагина эмас, уни адабий жанр сифатида хусусиятларини кўрсатишга ҳам эҳтиёж сезганидан 1485 йили муаммо ёзиш қондалари ҳақида “Муфрадот” рисоласини битди.

Хосса бу дамки, субҳ ели лолабордур.

Покиза табиатли тонгнинг фазилати, унинг мусаффо ели, лола ёғдиради.

кечгандагина чинакам ёр, ҳабибдан хабар етади.

“Субҳ ели лолабордур” да покиза, гўзал тароват фикрлари билан бирга эзгулик ва яхшилик отли улуғ амалларга бошлагувчи, савоб улашгувчи каби маънолар ҳам бор, бизнингча.

Теграмда оҳ ўтидин эрур, эй Навоий, ўт,

Кўз қонидин дема этагим лоловордур.

Шоир яна зоҳирда ботиндаги ҳолатни жонлантиради. Кўнглимдаги оҳ ўтидан теграмда бир ўт кўринади, пасту баланд ёруғлашади, гулхан лангиллайди, дейди. Бу ўша лолога талпинишдан, соғинишдан, бағир қонга гарқ бўлганидан... чинакам ёр, чинакам гўзаллик исташдан туғилган орзудир. Начора, тақдиру азал шу азоб, шу ўртаниш, шу инсонийликнинг ширин ғами билан ўтади. Аммо

1483–85 йилларда шоир ижодининг гултожи “Хамса” – “Ҳайрат ул-аброр” (“Яхшилар ҳайрати”), “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъайи сайёр” (“Етти сайёр”) ва “Садди Искандарий” (“Искандар девори”) дostonлари туғилди. Шоир 1485 йили ёзган “Назм ул-жавоҳир” асарида тўртинчи ҳалифа ҳазрати Али(р.а)нинг 266 ҳикматини рубоий тарона шаклида баён этади. 1487 йили Ҳ.Бойқаро Навоийни Астрободга ҳоким этиб тайинлайди ва 1489 йили ўрталаридаги муносабатларга путур етказувчи гаплар юзага келгач, Хиротга қайтишига рухсат беради. Унга “Муқарраби ҳазрати султоний” (“Султон ҳазратларининг энг яқин кишиси”) деган расмий унвон берилади. Навоий ўзи учун қадрдон инсонлар хотирасини абадийлаштириш, уларга ҳурматини изҳор қилиш учун “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” (“Беш ҳайрат”), “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” номли рисолаларини ёзди. Астрободда бошлаган “Тарихи мулки Ажам” (“Ажам подшоҳлари тарихи”) асарини “Мажолис ун-нафоис” (“Нафислар мажлиси”) тазкирасини, ўзбек тилида шеърят назарияси, аниқроғи, аруз вазни қондалари ҳақида “Мезон ул авзон” (“Вазнлар ўлчови”) илмий қўлланмасини тайёрлади. 1494 йили туркий тилидаги мактубларини “Муншаот” номида тўплади. 1495 йили А.Жомийнинг “Нафоҳот ул-унс” асарини “Насойим ул муҳаббат” (“Муҳаббат шабадалари”) номи билан таржима қилиб, уни қайта ишлаб, туркий машойихлар ҳақидаги янги маълумотлар билан бойитди.

ҳеч қачон буни зоҳирда кўрсата кўрма, аламзадалиқни касб қилиб, дардкашлиқ даъвоси билан юрма. Навоий бу ҳикматни лирик қаҳрамони тилидан ўзига айтади, сийрати яширин лолаваш маъшуқага ихзор қилади. Қолаверса, дунёга, одамзотга уқтиради:

Кўз қонидин дема этагим лоловордур.

Бу етти байтли ғазалда “лола” сўзи ўн бора қайтарилади. Лекин ҳар бирида янги бир маъно билан тасвирни безайди, тасаввурни кенгайтиради, тахайюлга эрк беради: лола, лоловор, лолозор, лолокор, лолаёр, лологун, лолобор... Ҳатто бу сўз ясалишларида янги сўзлар ижод қилинганига гувоҳ бўламиз.

Бундан ташқари, биринчи байтда бу сўз ишлатилмасдан “кўз қони” лола ўрнида келиб, учинчи бир маънода фикрни кучайтирса, учинчи байтдаги “гул юзи”, “хуноби ашк” ташбеҳ ва тасвирлари ҳам лола рангини, тушунчасини англатиш учун хизмат қилади. Бешинчи байтдаги “қон ичра фарқ бағрим”ни ҳам шу силсилага қўшмасдан иложимиз йўқ. Демак, бу ғазалда лола сўзининг жилвалари билан табиат мўъжизаси қаторида инсон кўнглининг турли ҳолатларини кашф қилиш гулдаста каби жамланади ва кишини ҳайратга солади. Ҳазрат Навоийни ўқийётган эканмиз баҳор яқин, жуда ҳам яқин!..

А.Навоий 1491–92 йилларда бошлаган, туркий тилда ёзилган ҳамма шеърларидан янги, йиғма девон тузишни 1498–99 йилларда ниҳоясига етказди. Девоннинг умумий номи “Ҳазойин улмаоний” (“Маънолар хазинаси”) тўрт қисмдан иборат бўлгани учун “Чор девон” деб ҳам аталган. Тўрт девоннинг ҳар бирида 650 тадан, жами 2600 ғазал; 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 мухаммас, 10 чистон, 5 мусаддас, 4 таржиъбанд, 4 мустазол, 1 мусамман, 1 таркибанд, 1 қасида, 1 маснавий, 1 соқийнома мавжуд бўлиб, Шарқ шеърятининг ўн олти тури намоёндр. Шоир тўқсонинчи йилларнинг охирларида “Лисон ут-тайр” (“Қуш тили”) достонини ва “Муҳокамат ул лўғатайин” (“Икки тил муҳокамаси”) рисоласини ёзди. Сўнги, панднома йўсинада ёзилган насрий асари “Маҳбуб ул қулуб” (“Қалбларнинг севгани”) дир.

1500 йил декабрида Ҳусайн Байқаро исён кўтарган ўғли Муҳаммад Ҳусайн билан сулҳ тузиб, Ҳиротга қайтаётганда уни кутиб олишга Навоий ҳам чиқди. Аммо султон билан кўришаётганда ўзини ёмон ҳис этиб, ҳушидан кетади. Қайтиб ҳушига келмаган шоир 1501 йилнинг 3 январида Ҳиротда вафот этди.

МАҒРИБ ХАЁЛИ

САЛОМ, БОҚИЙ ШЕЪРИЯТ

*Хайр, энди, хайр дўстгинам,
Бағримдасан кўнгил малҳами.
Муқаррар бу айрилиқнинг ҳам
Висоли бор олдинда ҳали...*

Вожаб, ҳаммасини хайрлашишдан бошладик. Эриш туюлмасмикин? Дарҳақиқат, шоир ушбу сатрларини ўз қони билан ёзган маҳали биз ҳали дунё билан саломлашмаган ҳам эдик.

Севганига шеър ёзиб кимдир мушт ебди, кимдир дўстлари даврасида байт ўқиб кулги бўлибди. Қишлоқнинг тупроғи тиззага урадиган кўчасида юксак орзулар ҳовучида югуриб юрибман. Лекин хаёлимда бир савол, бир ҳаловатсизлик чарх уради. Шеърнинг йироқ-йироқларга парвоз этиб, қанот қоқиши нимадан, “дўстлар даврасида” кулги бўлишига сабаб-чи?

Атрофга жовдираб қарайман. Тун, ой ҳам йўқ. Шунда беихтиёр менга ёрдамга отланган Осиё қалбномачилари, ишқ ва юрак дарди мадҳининг султонлари қаторида бир шоир, бир инсон кўринади. У улуғ рус шоири Сергей Есениндир.

Сергей Александрович Есенин 1895 йил 21 сентябрида Русиянинг Рязан вилояти Константиновка қишлоғида туғилган. Икки ёшидан она бобоси тарбиясини олди. Бобоси у соғлом, чаққон бўлиши учун уч ярим ёшидаёқ эгарсиз ҳолда отга ўтиришни, тоғалари эса жуда эрта сузиш ва овчиликка ўргатишди. Бу даврда у, айниқса, бувисининг меҳрига қонди.

Ўзининг ёзишича, 9 ёшидан бошлаб шеърлар қоралайди, 16—17 ёшидан астойдил ижод қилишга киришади. Ўн саккиз ёшида ҳам пойтахт адабий журналлари шеърларини босавермагач, Петербургда йўл олади. Учрашган биринчи тирик шоири Александр Блок. Сўнг

Рязань далаларида ўсган ўспирин

У адабиётга ёниб кирди...

Шеър ёзиш керакмиди? Шубҳасиз. Ўн беш ёшли ўспирин Рязань даштларининг соф ҳаволарига бағрини очиб, ундан симириб сатрлар тизди.

С.Есенин илк ёзган шеърлариданоқ табиат мисраларда уйғонди. Кенг даладаги қарағай япроқлари ой нурида чироқлардек милтиради. Сергей қадрдон қишлоғини ортда қолдириб шаҳарга кетиши билан тепаликлар узра ёнган лолалар ҳаракатга келиб қолдилар... Шоир ўзи билан бирга деҳқон қалбини ҳам олиб йўлга чиқди. Бироқ бу қалб доимо табиат билан эди:

*Рязань деҳқонлари
Дон эккан замин.
Кўнғир тупроқ эди
Менинг Ватаним.*

У даштдаги гиёҳлар, инсонга ҳадя этилган неъматлардан баҳрамандлик туйғуси билан, қушлар, майсалар билан бирга

Городеский билан танишади. У эса Клюев олдига олиб боради. Университетга ўқишга киради. Аммо бирон йил ўқимасдан таҳсилни ташлаб, қишлоғига қайтади.

1916 йили унинг илк шеърлар китоби “Радуница” босилиб чиқди. У замондош шоирлардан Блок, Белый ва Клюев ижодини ёқтирар, Бельйдан фикрни шаклга солишни, Блок ва Клюевдан бадий маҳорат бобида кўп нарса ўрганади. Есенинга “Москва майхоналари”(1924), “Шўро руси”, “Замин дарғаси” каби бир қанча шеърлий китоблари, “Пугачёв”, “Анна Снегина”, “Буюк юриш ҳақида кўшиқ”, “Қора одам” каби дostonлари, айниқса, “Форе тароналари” туркумига кирган шеърлари катта шухрат келтирди. “Жар” қиссаси(1916), “Бобил ва Дружок” ҳикояси, “Темир Миргород” очерки шоир насрининг намуналаридир.

У Европа ва Осиёда, жумладан, 1921 йили Тошкент ва Самарқандда бўлган.

Есениннинг шахсий ҳаёти фожиалар ичра кечган. У оғир ҳолатга тушиб қолиб, Санкт-Петербург меҳмонхоналаридан бирида 1925 йил 28 декабрида ўзини-ўзи ўлдиради. Москвага келтириб, дафн этилган.

Сергей Есенин шеър ва дostonларини таниқли шоиримиз Эркин Воҳидов тилимизга маҳорат билан таржима қилган.

қадам ташлади. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир нопармон туйғусида Рязань далаларидаги гиёҳ-майсанинг, ўрмонзордаги қайин япрогининг ҳидлари, оҳанги, манзараси бор.

Сергей Есенин табиатан ҳаётни куйловчи ва ҳаётга чорловчи қалб эгасидир. У халқи, Ватани, даври нимани тақдим этган бўлса, шундан таъсирланди, изтиробга тушди, туйғуларини фавқулодда воқеаларга омухталаштириб, байроқдек ҳилпиратди.

Россиянинг тирик қалби бўлган улуғ санъаткорни катта адабиёт бўсағасида ҳассос шоир, XX аср рус шеърятининг ўлмас овозларидан бири Александр Блок қаршилади. Унга оқ йўл тилади. Есенин шеърлари билан илк бор дуч келгандаёқ, ўспириннинг салоҳиятига қойил қолди, нафис шеърларининг мафтуни бўлди. Ва рус диёрида яна бир улкан истеъдод чиқиб келаётганлигини башорат қилди: “С.Есениннинг шеърлари нафис, образлари оҳорли, туйғулари самимий, бундай шеърларни тезликда чоп этиш керак”.

1916 йил С.Есениннинг илк тўплами босмадан чиқди. Китобча мўъжазгина бўлса-да, бутун Россияга ёрқин истеъдодни овоза қилди. Бу ёниқ қалб Рязань далаларида ўсган ўспирин эди.

Адабиётга кирган ёрқин истеъдод соҳибининг туйғулари самимий ва соддалиги билан шеърхонларни ўзига жалб этди. Ундаги ҳислар рус деҳқони учун ортиқча даҳмазаларсиз тушунарли ва ҳузурбахш эди. Улар гўё ўз дард ва қувончларини тингладилар ва қалбдаги дард шунчалик ёрқин ифодаланганлигидан ҳайратга тушдилар.

Соф ишқ, юракдан отилган оловли туйғулар ҳаммани саруш этиб қўйди. Сергей ўспирин туйғуларининг ўзиданоқ бутун Россияга шароб тутқазганди.

У ўзидан олдин ўтган рус шоирлари А.Пушкин, М.Лермонтов, А.Колцов, А.Блок анъаналарини давом эттирди ва шу билан бирга ўзига хос новаторона йўлдан борди.

Бундан ташқари, ёш шоир тўнғич шеърларидан бадиий жиҳатдан пухта, образлари оригинал, тафаккур кўлами кенг ижодкор эканлигини кўрсатди.

...Буралиб-буралиб кетган ёлғизоёқ йўл. Кимсасиз йўлда елкасига чалғи ташлаб олган деҳқон кетиб борапти. Ортдан

похол том кулбалар деҳқоннинг чорпахил елкаларига тикилади. Олдинда бугдойзор далалар. Етилган бугдой бошоқлари офтобда ялтираб, тилла рангда жилоланади. Майин эсан шамолда бошоқлар кимгадир қўл силкигандек бўлади. Деҳқон ҳосилни тезроқ йиғиштириб олиш фикри билан банд. Унинг қалби поёнсиз ялангликлар каби ҳад билмайди. Ҳароратли шеърлар битган шоирга илк бор оқ йўл тилаган, тўнғич мисраларни ястаниб ётган ўша ялангликлар берди, чалғи кўтарган деҳқон ва бугдойзор дала туҳфа этди. Кейинчалик ўша далаларни шоир ўзгача бир меҳр билан хотирлайди:

*Ўшанда мен илк бор
Туздим қофия,
Ҳислар қуюнида
Айланди бошим.
Бир кириб қолдимми
Шеър гирдобига –
Бор дедиму унга,
Бор кўнглим очдим.*

Бу – чалғисини кўтариб ўримга кетаётган деҳқон тутқазган илҳом. Бу – офтоб нурида тилладек ялтираб, орзуларга қанот бағишлаган Рязань даштнинг саховати. Бу – тунлар келажакни режалаб, кўзларига уйқу йўламаган ўспиринга сут тўлдирилган кўзачадек туюлган оймомо тақдим этган ҳайратлар...

Есениннинг улкан куйчи бўлиб танилишида, халқнинг қалбини кўзгудагидек мисраларга кўчиришида муҳаббатнинг таъсири катта бўлди. Унинг севиш қобилияти чек-чегара билмасди. Митти юлдуздек чақнаган унинг юраги адирда ўтлаб юрган бияни, қишлоқ кўчасида сули орқалаб олган деҳқонни, тепаликлар шонасида муаттар ҳид таратган чечакни, эндигина ўн бешни қаршилаган мовий кўзли қизчани, фарзандининг эртаси ташвишида йўлга тикилиб кўзлари намланган онаизорни, унга ёниқ ҳислар бахш этган барча-барча нарсани севиш қобилиятига эга эди. Исми шарифи хаёлимдан кўтарилган бир файласуфнинг жўяли фикри эсимга тушди: “Сен қанча кишини тушуна билсанг, шунча киши қалбинг мамлакатининг фуқаросига айланади”.

Есенин илк шеърлари билан қадрдон гўшасига салом, дея таъзим қилган бўлса, алвидо айта халқи, Ватани, қўнғир тупроғи билан хайрлашди. Унинг ҳар бир ташлаган одими ижтимоий воқеалар билан ҳамқадам бўлди. Овози халқ бошига тушган синовларга тўйиниб, юксакликка кўтарилди.

Шоир ўз қалбидан нимаики кечирган бўлса, ўшани журъат билан қаламга олди. Қишлоқ, станица ҳаётига аристократларча назар ташламади, балки деҳқон нигоҳи билан, қалбларни ларзага солди. У ўзининг шўх ва олов, “тўпорилиги”ни ёзар экан, ҳар қанақа сафсата, “миш-миш”лардан чўчиб ўтирмади, хатоларини ўртага ташлашдан уялмади:

Кўрамиз!

Ким бўлур бу жангда ғолиб,

Янгради қишлоқнинг

Шаън мадҳияси.

Нозик салонларни

Ларза солиб,

Шеърим билан кирди

Рязань бияси.

Сергей табиатни ўзининг дўсти билди. Унга таянмоқчи, куч олмоқчи бўлди. Петербургга келаркан, йироқдан далаларининг фараҳбахшлигини тасаввур этиб, аввал ҳис қилмаган томонларини кўрди, англади.

М.Горький С.Есенин ўлимини қишлоқдан шаҳарга келиб, қайтиб кетиш йўлини билмаган, ҳеч бўлмаса дарё кенгликларга олиб чиқар деган умидда Висла кўпригидан ўзини ташлаган деҳқон боласининг тақдирига таққослайди.

Ушбу лавҳанинг С.Есенин ҳаётига дахлдор томонлари ҳам бор. Шоир чақиндек умр кўрди. Лекин умридан ҳам қисқа бўлган ижодий фурсати, имкониятида дунёнинг бешдан бир қисми бўлган руслар ватанини чин юракдан куйлади. Бу жуда улкан кенгликни соғиниш меваси, унга талпиниш севгиси эди.

Дарҳақиқат, қишлоқдан чиққан деҳқон боласи С.Есенин бағри кенгликни, замин қадар софликни деҳқон қалбидан ўрганди. Оламдаги одамларнинг дард ва қувончларини сиғдирувчи қалбни далалардаги рангин нафаслардан олди.

Хаяжон ўлкасига ҳавас

Есенин чин ижодкор учун ер юзи саҳна бўлмоғи кераклигини кўп таъкидларди. Ўзи бу ақидага ҳаёти ва ижоди билан амал қилди. Дунё маданият марказларида бўлишни орзу қилган шоир Европа мамлакатларини кезиб чиқди. Париж, Берлин каби шаҳар хиёбонларида шеър ўқиш билан кунларни кеч қилди. Аммо тилагига етишдимми?

Дунё маданиятини эгаллашга иштиёқли кучли бўлган шоир биргина Фарб санъати ва адабиётини ўрганиш билан чекланмади. Шарқдан эсанг шеъринг саломлар В.Шекспир, И.Гёте, А.Пушкин, А.Фет каби унинг ҳам тинчини олиб қўйди. Фарбнинг улкан санъаткорлари Шарқни унинг кўзи олдида сеҳрлаб берди.

Истеъдодли шоир ижодининг камолот чўққисиди, тафаккур ва ҳаяжон кўлами кенг Шарқ шеърятининг мафтунли бўлди, таъсирланди ва шеърят осмонининг хуршидлари тафтида исинди. Ҳавас фаслининг гулшанида ўзи учун керакли макон танлади, кулба тиклади. Натижада орзу ва армон, ҳавас ва ҳаяжон кулбасида овозаси оламни айланиб чиққан С.Есенин ижодининг гултожи ҳисобланган “Форс тароналари” кўз очди.

“Форс тароналари” фақатгина хаёл, армон ва интилишнинг шарофати эмас, унда ҳаётинг, тирик манзаралар ўз ифодасини топган. Шеърларда Шарққа сафар қилган сайёҳнинг зийрак нигоҳи йиллар оша балқиб туради. Шоир ана шу нигоҳни қаердан излади ва қаердан топди, деган савол туғилиши мумкин.

С.Есенин Эронга бормаган, Шарқ маданиятининг кўҳна ўчоқларидан ҳисобланган Ўрта Осиёда бўлди, Тошкентда бир неча ой яшади. Самарқанднинг қадимий обидаларини бориб кўрди.

Маълумки, Ўрта Осиё ва Эрон азал-азалдан бир-бирига қўшни, урф-одати жуда яқин, маданият илдизлари бир жойдан кўкарган ўлкалардир. Шунинг учун Эронни тасвирлаш, куйлаш учун Ўрта Осиё муҳим восита бўлди. Тақдирни қарангки, беозор сайёҳ гўзал шеърларининг яратилишига сабабчи бўлган бу ўлкани ҳам жонидан севиб қолди. Киндик қони тўкилган гўша – Константиновкадан узоқда туриб синглисига битган мактубларидан бирида Ўрта Осиёни кўмсаб, Самарқандни соғиняпман, деб ёзди.

Адабий жамоатчилик томонидан қизгин кутиб олинган “Форс тароналари” шунча йиллар ўтган бўлса-да, кеча ёзилган шеърдек ҳавас билан ўқилади. Бунинг бош сабаби шоир истеъдодидан ташқари “Форс тароналари”да Шарқ ва Фарб шеърятининг илғор анъаналари қўшилганлиги, рус адаби

ётида бу даражага кўтарилмаган ошиқ ва маъшуқа тимсолининг етук ҳолатга етказилганлиги ва ҳаяжоннинг нақадар кучлилигидир. Бу фазилатлар қалби оч дунё ва Ғарб адабиётининг совуқ истеҳзоларидан безиган ўқувчи учун ифорли ҳаводай дилбар, меҳрли; самимияти ила янгилик эди.

С.Есенин шеърларига Осиё шоирларининг анъаналари кўчгач, фикрлаш доираси шарқлик шоир фалсафасига ҳамоҳанг бўлди. Бу эса унинг шеърларининг теран тушунилиши, Осиёда ҳам овоза бўлиши учун имконият яратди. Лекин кўз олдимизда жонланган ҳаёт лавҳалари рус шоири ҳаётига боғлиқ ҳолда кўрсатилди!

С.Есенин Ғарб мамлакатларида бўлганида бир қанча кулфатларни бошидан кечирди. Тушкунликка берилди, жуда кам шеър ёзди. Ўзининг охириг асари бўлган “Қора одам” достонини ёзар экан, ўз фожиасида Ғарбнинг салбий таъсирини яширмади. Аммо шоирнинг “Форс тароналари” шеърлар туркумини ўқиб борар эканмиз, ҳаётни жондан севиш, унга талпиниш, ҳар бир дақиқани бекор ўтказмаслик, армон кўнгилни чулғаса-да, тонглар висолига умидворлик туйғулари билан ошно бўламиз, қалбимиз ёруғ бир нур билан тўлади.

*Фирдавсийнинг мовий диёри,
Кўпни кўрган эй, кўҳна диёр.
Ўйчан нигоҳ, кўзи зангори
Ўрисингни унутма зинҳор.
Фирдавсийнинг мовий диёри.*

*Ажойибсан, гўзалсан, Эрон.
Лолаларинг мисоли чироқ.
Улар менга олис, бепоён,
Бир ўлкани эслатар ҳар чоқ,
Ажойибсан, гўзалсан, Эрон...*

Кўнғир тупроқ фарзандига кўм-кўк ўлка мадҳини тараннум этишни ким раво кўрди экан? Фирдавсийнинг шеърини диёри, Хайёмнинг ҳаётчан куйлари, Саъдийнинг донишманд ғазаллари...

* * *

Тонг қартайиб қолди. Тоғлар ортидан чиқаётган қуёш ўспирин туйғулару бепоён орзуларни қалбига жойлаб ҳали замон фалакка кўтарилади. Унинг кўзларига тикилиб мен нимани кўзлайман? Мен нима деб сўзлайман! Салом, боқий шеърят, Салом, ҳамиша керак Шеър!!!

1986 йил, куз

ЖАВОҲИРЛИ ШЕР ХУРЖИНИ

Лев Толстой. 160 йилдан кейинги йўқлов шуурни қистовга олади, ақлни ўз измига солади, иродани эътиқодга жодулайди, ҳисларни улуғ инсон ҳаёли денгизига занжирбанд этади.

Лев Толстой. Ҳали поездлар машриқдан магрибга, магрибдан машриққа пайдар-пай қатнашга гўдаклик қилган маҳали – XIX асрнинг долғали, маҳзун кулфатларга чўмилган, исёнларнинг қони билан суғорилган рус далаларини Олам сарҳадига тенг бепоён ва чўнг ғор ўз бағрига жамлади.

Лев Толстой. Етти иқлимнинг ўзини таниган оҳанглари, синмас дуторлари бу Каъба олдига тиз чўкиб, иқболларини сўраб, “сажда” қиладилар. Саждалар мусаффоликка қудрат адо этади. Исён йўлини чизиб беради. Лев Толстой. Минглаб диллар истиқомат қиладиган пойдор тарих кўрғони. Ундан дунёга ўзини топширган ҳамда оламини ўзига ўйиб ёзган юрак саҳнига кўр ташлаган вазмин ва гуриллаб оқувчи дарёлар – Пьер Безухов, Наташа Ростова, Андрей Балконский янглиғ... эҳей сонсиз мураккаб ва зиддиятли оламлар чиқиб келади. Тарих нима? Ватан нима? Муаррих ким? Ватанпарвар ким? “Уруш ва тинчлик” эпопеясида бу жумбоқларга адолатли жавоб айтилади.

Фаранглар босқини билан бошланган Россиядаги Ватан уруши баҳонасида у сохта тарихчиларнинг мисини чиқаради. Кутузов сиймосида ватанпарвар ясамайди, балки матонатли, халқ бошида турган, улар интилишларидан қалбида юртга буюк меҳрни жамлаган инсон – саркардани кўрсатади. Худди шу ҳақиқат тасвирининг ўзи тўқиб чиқарилган “раҳнамо”лар суратини яроқсизга чиқаради. Ҳақиқатга зид манзарани бир четга суриб, инкор этади.

Толстой Лев Николаевич 1828 йил 28 августида Тула губернияси Ясная Поляна қишлоғида туғилган. Россиядаги қадимий дворянлар сулоласидан, граф. 1844—47 йиллари Қозон университетининг араб-турк ва ҳуқуқшунослик факултетларида ўқиган. 1851—53 йиллари Кавказда бўлиб, жангларда иштирок этган. 1854 йил Дунай армиясига юборилган, илтимосига кўра, қамалдаги Севастополга ўтказилган. Ёзувчи 1855 йилда Петербургга бориб, Н.А. Некрасовнинг “Современник” (“Замондош”) журнали ва журнал атрофидаги адиблар билан ҳамкорлик қилган.

Лев Толстой. Унинг “Уруш ва тинчлик” эпопеяси дунё шоирларининг отахони Ҳомернинг 2 минг йиллар олдин яратилган “Илиада”си билан таърифлаганда, бир-бирининг ҳофизалари наърасини тан олишади. Ожиз томонларини тўлдиришади. Икки дурдона асар ҳам вақт янги-янги, гулдор куйлаklarини эгнига илдирган сари сарғаймайди, балки оҳори ўсади, янгиланади.

Хўш, Лев Толстой мўъжизасининг тилсими нимада ва қаёқда? Чекланган калом билан шунигина айта олишимиз мумкин: у ниҳоятда фасоҳатли тили, исёнкор овози, нафис бадиияти билан ҳақиқат қомусини яратди. Асрларга саёҳатга чиққан бу ҳақиқат қомуси дил фанидан азалий сабоқ беради. Келаётган асрлар инсонни олдида ўзининг янги, замондош рангларини истиқбол шуълаларини изҳор этиб, эътиқод дарсини беради.

“Бизда минглаб йиллар давомида миллиард-миллиард одамлар орасидан етишиб чиққан буюк донишмандлар тафаккурининг шундай асл мевалари мавжудки, бу буюк инсонларнинг ақл дурдоналари вақт синовига чидам бериб, ғалвирдан ўтиб

Биринчи йирик асари “Инсон камолотининг тўрт даври” автобиографик асари (“Болалик”, 1852; “Ўсмирлик”, 1852—54; “Ёшлик”, 1855—57; “Йигитлик” эса ёзилмай қолган). Уруш лавҳалари ва аскарларнинг маиший турмуши илк бор “Севастопол ҳикоялари”(1855) тўпламида ўз аксини топган. 60-йиллари “Қазақлар”, шоҳ асари “Уруш ва тинчлик” эпопеясини(1863—69), 70- йиллари “Анна Каренина” романини ёзди. Унинг “Иқронома”(1880), “Эътиқодим нимада?”(1884), “Иван Ильичнинг ўлими”(1886),

“Крейсер санатаси”(1889) эътиборга лойиқ.

Толстой “Зулмат ҳокимияти”(1886)драмасини ва “Маърифат мевалари”(1890) комедиясини ҳам ёзган. Адибнинг сўнгги йирик асарларидан бири “Тирилиш”(1889-99)романидир. “Ҳожимурод” қиссасини эса (1896—1904 йилларда)битди.

Ёзувчидаги мураккаб руҳий ҳолат “Тирик мурда”(1890)“Балдан сўнг”(1903) ва бошқа асарларида акс этган.

У яқин кишилари тўқиган игво ва фасодлар тўридан қочиб, Ясная Полянадан чиқиб кетди ва йўлда шамоллаб қолиб, 1910 йил 7 ноябрда Лепеск вилояти, ҳозирги Лев Толстой бекатида вафот этди. Ясная Полянада дафн этилган.

келмоқда. *Ўртамиёна нарсаларнинг бари итқитиб ташла-ниб, фақат ўзига хос теран, зарур нарсаларгина қолган*". Жаҳон адабиётини улуғ бир карвон деб билсак у XIX аср манзилига ҳар даъфа етганида рус халқининг донишмандлиги таранг жойланган Лев хуржунисиз йўлга чиқа олмайди.

Жаҳон адабиёти карвони-ку мозий сифатида улуғ ёзувчидан бўлак ҳам кўпгина қалбномачиларни ўз олтин сандиғига жойлаб, ўтган кунларнинг қўшиғини тинглатишга қодир, дея кимдир фикримизга эътироз билдириши мумкин. Бироқ уларнинг кўпларидан Л. Толстой ақли тарозисининг оғир босиши — бу истиқболга ўғитлари, келажакни келажакка етаклашидир. Мана унинг ўша ўлими йўқ ўғитларидан бири:

“Доимий ташвиш, меҳнат, кураш, йўқчилик бу ҳаётнинг зарурий шарт-шароитларидир. Лоақал, бирорта одам булар ҳақида ўйлашдан ўзини бир дақиқа ҳам четга олмаслиги керак. Ҳалол яшамоқ учун интилмоқ, адашмоқ, уринмоқ, янглишмоқ, ниманидир бошламоқ ва ташлаб қўймоқ, нимадандир айрилмоқ, ҳатто ёқалашмоқ, доимо курашмоқ ва йўқчиликка чидамоқ керак. Хотиржамлик руҳий пасткашликдир”.

У умрининг сўнгги дақиқасигача ўз эътиқодига, ўғитига содиқ қола билди. Ҳаётнинг устувор устуни меҳнатни, ҳалол меҳнаткашни куёш янглиғ қадрлади. Шунда яна унинг дилидан ситилган фалсафаси тилимиздан отилиб чиқади. *“Чинакам бахт фақат ўзгалар учун яшашда”.*

Лев Толстой. Унинг ўзгалар йўлига тўшалган мазмунли умри, 90 жилдга сиғмаган матонатли пешона тери шитоб билан ҳаёт гулханида боқийлик бўлиб олдга ўрлаётир. Ўша гулхан шуъласи яна бир бор чеҳрамизни ёритди, ҳали кўп нарсалардан ғофил юрагимиз эшигини тақиллатиб ўтди.

1988 йил 9 сентябри

ТОЛСТОЙНИНГ “ТАВБА”СИ

Улуғ ёзувчи Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” эпопеясини юнонларнинг энг муаззам адабий обидаси Ҳомернинг “Илиада” асарига тенглаштирадilar. Рус адабиётида эса бирон бир ёзувчи санъаткорлик даражасида ҳам, меҳнаткашлик намунасида-ю, машҳурлиги билан ҳам Лев Толстойга тенглаша олишмаган. Бу ижод улкан кўлами, ёрқин санъати билан бутун дунё ижодкорлари учун ибрат мактабидир. Шўролар замонида ҳам кўқларга кўтариб мақталган бу ижод уммонидан гўё ҳамма халқлар истаганча истифода қилиши мумкиндек эди... Бироқ энди маълум бўлмоқдаки, Лев Николаевич ижоди қанчалик кенг тарғиб қилинмасин, бу тарғиб руҳида шовинистча “великорус”лик бўртган, қулдор империяпараст манфаатлар кўзланган, сингдирилган экан. Аслида бу асарларнинг асл қудрати, инсоннинг ўзлигини англашга чорлайдиган томонлари эътибордан четда бўлган. Инсон ва миллат руҳидаги яхши-ёмон томонлар ҳақиқат нуқтаи назаридан очиб ташланган асар ва мулоҳазалари эса ҳатто ўз халқидан ҳам яширишга уринилган. Мустамлака халқлар тилига эса бу ижод ачинарли тарзда тарқоқ таржима қилинган. Олайлик, ўзбек тилига Лев Толстой тўла асарларига нисбатан 18 баробар кам ўгирилган.

Унинг “Тавба”(Озод Шарафиддинов таржимасида асар номи “Иқрорнома”деб аталган)си ҳам, шўро замонида ўзлигини танишга интилган инсон ва халқлардан яшириб келинган. Таржимоннинг аниқлашича, бу асар 75 йил давомида рус тилида ҳам бор-йўғи икки марта, 1000 донадан наشر қилинган экан. Рост, ундаги фикрлар ўта шахсий, ҳар ким ҳар хил қабул қилиши мумкин, аммо ишончимиз комилки, буюк ёзувчи юрагидан отилиб чиққан, мулоҳазаларимиз тасдиғи сифатида ўрин олган ҳақиқат, ҳақиқат ва яна ҳақиқат, имон борасидаги ўғит ва кечинмалар, изтироб ва қувонч туйғулари, ҳам шахс, ҳам ёзувчи сифатида Лев Толстой тазарруси комилликни ҳавас этган, ҳақиқатга интилган ҳеч бир кишини бефарқ қолдириши мумкин эмас. “Тавба”да ёзувчининг тенгсиз ва мураккаб шахсига ошкора ва аёвсиз муносабатини, умрини танқидий сарҳисоб қилиши, ўз табақаси хусусида асл фикрини кўриш мумкин. Бу мулоҳазалар шунчалик фалсафий ва руҳиёнаки, инсоният

ҳаётига баҳо билан аниқ бир инсон умридан изланган маънонинг ҳам реал, ҳам рамзий, ҳам психологик таҳлили ёнмаён келади. Ҳар бири алоҳида фанларнинг иши бўлган жиҳатлар, ўзини фош этиш тимсолида Ҳақни таниб, унга онгли қайтиш феномени – шахс талқини ҳақидаги маълумот ва мулоҳазалар насрий жозибасини йўқотмай ўқувчига тутқазар олинган. Мухтасар айтганда, асарда ўзи мисолида истеъдодли бир ёзувчининг дунёвий мақсади ва унинг оқибати хусусида тўла жавоб бор. Аччиқ ҳулосаларида кўпроқ ўзини барча жабрларга, даҳрийлар содир этган гуноҳларга рамзан рўпара қилиб, маломатлаш орқали, ҳар бир етукликка интилган шахсни, қўлига қалам олган ижодкорни ҳавфлардан огоҳлантириш сабоғи ҳайқириб туради. Инсон руҳиятидаги эзгулик ва ёвузлик суратини бунчалик мардона очилганидан чуқур ўйга чўмиб, ботиндаги ғалаёнларни босишга, аёвсиз саволларга ҳақли жавоб беришга қийналиб қоласиз. Адибнинг самимий ҳақгўйлигига қойил қолиш баробарида нимадир ўрганасиз. Мана унинг болалиги ҳақидаги юрак иқрори. Бу иқорда руҳнинг таҳлили, қалбнинг армони, яхшилик ва ёмонликка атрофдагиларнинг муносабати шуълаланади.

“Ёшлигимдаги ўн йиллик умрим жуда ибратли ва таъсирчан кечган... Мен бутун қалбим билан яхши бўлишга интилардим; аммо ёш эдим, эҳтиросларимга асир эдим, яхши бўлиш йўллари ни излаганимда ёлғиз эдим, мутлақо ёлғиз эдим. Ҳар гал дилимдаги энг яхши майлларимни, яъни маънавий жиҳатдан яхши бўлмоқчи эканимни намойиш қилсам, мени мазаҳ қилиб, менга нафрат билдирар эдилар; ёмон эҳтиросларга берилгудек бўлсам эса ҳар гал мени мақтаб, рағбатлантирардилар. Манфаатпарастлик, шуҳратпарастлик, ҳокимиятпарастлик, шаҳвоният, мутакаббирлик, ғазаб, интиқом – ҳаммаси ҳурматга сазовор эди. Бу ҳирсларга берилганда мен катта одамларга ўхшаб қолардим ва мендан мамнун эканликларини ҳис қилардим”.

Бу мухтасар баҳо ва таҳлил, ҳаёт ва руҳият манзарасида бузуқ ва адаш йўлдаги жамият, алдовларга бўйин эгишга мажбур навниҳол шахс изтиробни чизгиларини кўрамыз. Ростини, кўпгина ўртамиёна асарларда ёзувчи, умуман, санъаткор шахси, ҳаёти сохта идеаллаштирилганлиги оқибатида ижодкор ҳаёти ва ижоди ўртасига тўсиқ бўлади; кўпиртириш тўқима

тўлақонли умр ҳақиқатига соя ташлаб туради, ўқувчини алдайди, чалкаштиради. Буюк ёзувчи “Тавба” асари билан эса ўзи ҳақида ҳам бўлиши эҳтимол шу каби сафсаталарга олдиндан чек қўяди. У йигитлиги ҳақида шундай ёзади (ўзи ҳақида бунчалик ҳақпарастларча ва танқидий қараш билан мардона гапиришни Толстойдан бошқа ҳеч бир зотда кўрганимча йўқ.):

“Бу йилларни мен даҳшатсиз, ижирғанмасдан, юрак зил кетмасдан эслай олмайман. Мен урушда одам ўлдирганман, ўлдирмоқ ниятида дуэлга чақирганман, тасарруфимдаги мужикларни қартага бой берганман, уларнинг меҳнати эвазига яшаганман, уларни қатл этганман, фаҳш ишлар билан шуғулланганман, алдаганман. Ёлғончилик, ўғрилиқ, ҳар турли зинокорлик, ичкиликбозлик, зўравонлик, қотиллик... Мен қилмаган жиноят қолган эмас ва бунинг ҳаммаси учун мени мақтаганлар, тенгдошларим мени бошқаларга нисбатан виждонли одам деб ҳисоблаган ва ҳозир ҳам шундай деб ҳисоблайдилар”.

Ёзувчи “ўзи”га нисбатан айтган бу сўзлар ҳар қандай эзгу инсоннинг юрагини музлатади. Насронийлик ақидасига кўра, гуноҳларидан фориг бўлишни истаган банда руҳоний олдида ҳеч бир айбини яширмасдан тўкиб солиб, Худодан ўзини кечиришни астойдил сўрагандагина илтижолари мустажоб бўлади. Барча қилмишларини ўқувчига ошқора очганнинг бу аъмоли эса ҳатто насронийлик қобигларига-да сифмайди. Очиги, “Тавба” асари том маънода инсон, шахс ҳаётининг маъноси нимадалиги, ҳар қандай комил қалбнинг ҳақиқий дини — имонга интилиши, бу йўлдаги адашиш ва андишалари хусусида. Буларни ёзувчи ўз умри, жамияти хусусидаги ҳақиқатлар мисолида кўрсатганки, бундан нафс бандалари, ёзувчиман деб керилганлар воқиф бўлиши кўзланган. Аммо ушбу самимий, танқидий мулоҳазалардан ҳам Лев Толстойдек хокисор, доим ҳаққа топинган, адолат томонида бўлган оқилнинг қалби мўралаб туради:

“Мен шуҳратпарастлигим, манфаатпарастлигим, мутакаббирлигим важдан ёза бошладим. Ҳаётда нима номатқулчилик қилган бўлсам, ёзганларимда ҳам шуни ёздим. Шуҳратга эришмоқ ва пул топмоқ учун жамики яшии нарсани яшириб, ёмон нарсани ёзмоқ керак эди. Мен шундай қилдим. Мен ёзган нарсаларимда лоқайдлик пардаси остида ва ҳатто жиндай истеҳзо аралаш яхшиликка интилишларимни неча марталаб яшириб кетганман, ҳолбуки яхшиликка интилиш ҳаётимнинг мазмунини ташкил қиларди”.

Инсон умрида, дастлаб, бир шундай давр бўладики, у ҳали ҳаёт маънисини, тириклик ҳикматини тушунмай, қандайдир ишга ишқи тушади, ҳаваси келади ва билиб-билмай бу кўчага ҳайрат билан кириб боради. Лев Толстой ҳам ўз тақдири орқали адиблик, ёзувчи шахси хусусида орзу ва армонини, руҳиятида кечган ҳисларни ўртага ташлайди. Ҳақиқат ва уйдирманинг орасини очади. Ҳикояда асосан ўзи хусусида гапирса-да, аслида тилга олинган қусурлардан Толстой ҳазар қилган. Шу боис ҳам асарда санъаткорни Худо берган неъмат истеъдодни авайлаш, — ҳалокат чоҳига итарадиган офатлардан огоҳлантириш руҳи устувор. Шунинг учун мана бу иқрорларни айнан Лев Толстойнинг шахсий қусурлари деб тушунмаслик керак.

“Мен ёзувчиликни ҳеч нарсага арзимайдиган беҳуда иш деб ҳисобласам-да, бу 15 йил давомида ёзишда давом этдим. Мен энди ёзувчилик мазасини тушуниб, арзимаган меҳнат учун олинadиган жарақ-жарақ қалам ҳақиқага, қарсақлару офаринларга мазахўрак бўлиб қолган эдим. Шунинг учун дардимни ичимга ютиб, улардан моддий аҳволимни яхшилаш воситаси сифатида фойдаланишда давом этдим ва улар ёрдамида кўнглимдаги менинг ҳаётим ва умуман ҳаёт маъноси хусусидаги ҳар қанақа саволларнинг унини ўчиришига ҳаракат қилдим. Бу кезларда мен учун ягона ҳақиқат бор эди — шундай яшагинки, бунинг оқибатида ўзинг, оиланг билан бирга ҳузур-ҳаловатда ҳаёт кечир, имкон борича фароғатда яша. Ёзганларимда ҳам шунга таълим бердим. Аммо беш йилча бурун ғалати ҳолатни бошдан кечириш бошладим...”

Комилликка интиладиганлардагина кечадиган, азалдан қалбни ўйлар гирдобига ташлайдиган муаммо бўлади: — инсон нима, у қайдан келган, қайга боради, қайтмас умри қандай ўтиши керагу, бу зарра умрдан умуман нима қолади? Асарнинг қиймати ва ўзига хослиги шундаки, Толстой онгли ҳаёти, эллик йиллик умрини ўртага қўйиб, шу муаммо ечимини излайди ва ниҳоят ҳақиқатни топиб, тақдим қилади. Бу ҳис этилиб, яша-либ, қоғозга тушган фикрларда аччиқ ва охири бахайр ҳақиқат сабоғи бор. Бу руҳий ҳолатларни ҳаётдан чинакам маъно излаган, бироқ жамият ва атрофдагилар тутуми орқали нотўғри йўлга тушиб қолиб, нима қилишини билмай қолган, умридан ҳаловат кетган буюк қалб эгаларигина кечиришлари мумкин.

“Мен гўёки, яшаб-яшаб, юриб-юриб бир тубсиз жарлик бўйига

келиб қолгандай ва олдинда ҳалокатдан бошқа ҳеч нарса йўқдай эди...

Ҳаёт кўнглимга урди... Менда ўз-ўзини ўлдириш истаги пайдо бўлди, деб айтолмайман. Мен ҳаётдан халос бўлишга чорлаётган куч хоҳишдан кўра кучлироқ... Бу куч авваллари менда жўш урган яшаш истагига ўхшарди”.

“Мен бахтли одам эканман-да, — ўшанда ҳар куни оқшомлар ўзим ёлғиз ўтирадиган хонадан тизимчани олиб чиқиб ташладим, ечинаётиб, бехос икки жавон ўртасидаги тўсинга ўзимни ўзим осиб қўймай дедим-да. Овга ҳам милтиқ кўтариб бормай қўйдим, чунки тепкини бир босиш билан одам осонгина ҳаётдан маҳрум бўлади-қўяди — шунга лаққа учмай дедим...”

Мен ҳаётдан халос бўлишни истардим ва айни чоқда ундан яна нимадир умидвор эдим”.

“Бу воқеалар бошимга тушган кезларда мен ҳар жиҳатдан мукамал бахт эгаси деб ҳисобланишим керак эди... ҳам руҳан шундай бақувват эдимки, бу каби қувватни тенгқурларим орасида камдан-кам учратганман: жисмонан олганда мен пичан ўримида мужиклар билан тенгма-тенг ишлай олардим, ақлий иш билан эса сурункасига саккиз — ўн соат шуғулланишим мумкин эди. Ишлаганда ҳам бунда зўриқишдан асло азият чекмасдим...”

Бу руҳий ҳолат ва ундан чиқиш “Тавба”да реал кўламда, дунёнинг фалсафий қарашлари — бошқа донишмандларнинг ўгитлари билан омухта, катта шахс қалбида кечадиган шиддатли бир жараён ниҳоятда психологик тарзда чизилади.

“Мен ҳаёт маъносини ҳамма жойдан изладим... Эллик ёшимда мени ўз-ўзимга суюқасд қилишга ундаган савол ёш гўдакдан тортиб донишманд қариягача ҳар бир одамнинг қалбидан ўрин олган энг оддий савол эди... Мен бугун қилаётган ишдан қандай самара чиқади? Эртага қиладиган ишимдан-чи? Менинг жамики ҳаётимдан нима маъно чиқади?”

Ёзувчи ибратли Шарқ ривоятини келтириб фоний дунёнинг оний муддатини жуда рамзий ва бадий суратлайди. Суқрот, Сулаймон пайғамбар, Шопенгауэр кабиларнинг ҳаёт беҳуда, маҳв этувчи куч эса муқаррарлиги хусусидаги огоҳлантириш ва пандларни келтирар экан, ожиз, тушкун, билимлар ўрмонида адашганлигига иқрор бўлиб, фавқуллода бу таъназулдан қутулиш йўлини қайтадан кашф қилади. Ва одил хулосани — ҳаёт маъносини инсоният ўзидан мерос қолдирган жами, жавоби йўқ илмлардан эмас, буюк шахслар ёки ўз

табақаси фикридан эмас, оддий меҳнаткаш халқ руҳидаги ҳаётга муҳаббатдан топади.

Бу тўхтам, жасорат, журъат ҳар қандай ёзувчи ёки шахсининг ҳам қўлидан келавермайди.

“Мен унчалик кўпчиликни ташиқил қилмайдиган ўқимишли, бадавлат ва бекорхўжа одамлар тоифасига мансуб эдим ва ўйлардимки, ана шу тоифа бутун инсониятни ташиқил этади... бошқалар одам эмас — пода... Қандай қилиб мен шундай хато қилдимки, ўзимнинг ҳаётимни, Сулаймон пайғамбар, Шопенгауэр ҳаётини чинакам ҳаёт, дуруст ҳаёт деб ўйладиму, миллиардлаб одамларнинг ҳаётини, диққатга арзимайдиган бир нарса, деб ҳисобладим?”

Агар таққослайдиган бўлсак, ёзувчи асари бошида болаликдан православ дини ақидалари руҳида тарбия топганини, аммо ўсмирликдаёқ худога ишонмай қўйганини, ҳеч нарсадан беҳадик бўйнига олади ва тушунган инсон учун қанчалик улғу қалб эгаси бўлмасин Толстой қилган хатолар маълум бир вақтда у ишонч — эътиқодсиз қолганлигидан юз берганлигини англаши қийин эмас. Аввало, буни бизга ёзувчининг ўзи англалади. Асарда ҳақиқий тавба-тазарру билан Ҳақ сари қайтган буюк қалб билан юзлашамиз. Шарқ кишиси — мусулмонни қувонтирадигани Толстойнинг имон-эътиқод хусусидаги мулоҳазалари Исломотаълимотига жуда ҳам яқинлигидир. Ўзи тан олиб ёзганидек, у ҳаёт маъносини излаб — барча динларни кунт билан ўрганади. Ниҳоят уйғонган Фарб ақлини рад этиб, Шарқ тафаккурини қалбига ҳаловат, руҳига қудрат бағишлайдиган ялов қилиб асарига нуқта қўяди. Бу тўхтамда миллионлаб одамларни ортидан эргаштирадиган имоннинг сўнмас қуёши қалб уйини кеча-кундуз чароғон этиб туради.

“Ҳаётнинг маъносини ва яшаш имконини берган нарса имон экан... Имоннинг асосий белгилари ҳамма жойда ва ҳаммиса бир хил.

Ҳар бир одам бу дунёга Худонинг иродаси билан келади. Худо одамзотни шундай яратганки, ҳар бир одам ўз жонини нобуд қилиши ёки асраб қолиши мумкин. Одамнинг ҳаётдаги вазифаси — ўз жонини сақлаб қолишдир. Ўз жонини сақлаб қолиш учун Худонинг буюрганларига амал қилиб яшамоқ лозим. Худонинг буйруғига амал қилиб яшаш учун эса ҳаётнинг ҳою-ҳавасларидан воз кечиш шарт, меҳнат қилиб, мутелик билан сабрқаноат билан, саховат билан яшамоқ керак”.

1999 й.

АСРЛАРНИНГ АСАРЛАРИ

Максим Горький Фёдор Достоевский ҳақида “Хаста виждон” деб ёзади. Бу баҳо бироз галати, ҳатто ҳозирда буюк адибга нисбатан камситишдай эшитилади. Чунки ўтган аср бошидаги тасаввурлар билан бугунги илғор адабиёт қизиқишлари ва қизиқтиришлари ўртасида анчагина фарқ бор. Ўтган вақт Достоевский фойдасига илгарилади ва у келажакнинг ёзувчиси ва устози мукаррами эканлигини кўрсатди. Шу боис ҳам у қашшоқлик чангалидан қутилиш учун, арзимас пул учун ёзган асарлари кўзлаган моддий манзилини тобора ортда қолдириб, дунё қалби ҳудудларини забт этмоқда ва бу дурдона асарлар биргина асрнинг эмас, асрларнинг асарлари эканини янгидан кашф этилаётган қирраларида намоёиш этаётир.

Барибир Горькийнинг ўша икки сўздан иборат таърифида ўз вақтида чуқур ҳис қилинган Достоевский даҳоси, унинг бутун кечмиши, жони-жаҳонининг нишони бор. Негаки, у бор-йўғи 60 йил яшади. Унинг ҳам учдан икки қисмини тутқаноқ дардига мубтало бўлиб, дард ва азобда қийналиб ўтказди, демакки, унинг соғлом умри 20 йилга ҳам етмаган. Эҳ, бу умр қанчалик қисқа ва шунчалик узун, армонли эди...

Хасталикнинг “марҳамати” етмагандай, у бир умр қашшоқ ва муҳтож яшади. Яна гул йигитлигининг ўн йилини узоқ қаҳратон жойларда, қамоқ ва сургунда ўтказди. Азоб ва даҳшатда кечган умр...

Бироқ... бу умр, бу жуда қисқа умр, олдий одамлар нигоҳида фақат кулфат ва хасталикдан иборат умрнинг шундай бахтли лаҳзалари борки, неча бир умрларга таътир, саодатманд ва олий ҳайратларга фарқдир. Бу унинг Горький таъбирича, “хаста виждон” шуъласи билан кўнгил хоналарини ёритган, лаҳзада асрни жамлаган, қайғуда қувончни опичлаган, ҳикояда ривояти бор, жисмида руҳ устивор, йиллар ўтган сари нодир ва дурдоналиги қайта-қайта эътироф этилаётган, қайта-қайта мутолаа қилинаётган асарларидир.

XIX асрни рус адабиётининг олтин асри ҳисоблашади. Бу баҳо яна ўн аср, балки ҳеч қачон ўзгармас. Чунки бошқа халқлар минг – икки минг йил давомида яратган адабий жавоҳирларни русий забонлар мана шу юз йилга етар-етмас даврда шунчалик баракали қилиб уйдиларки, бу ўзликни англаш, дунёни таниш, ақлий-ҳиссий юксалиш онлари шунчалик сермаҳсулки, дунёга етади, асрлар онгига татийди.

Лекин бу адабиёт Достоевскийсиз қолса, анчайин ғариб кўринар, йиллар ўтган сари ғариблашиб борарди. Унинг ниҳоятда фавқуллодда истеъдоди, фидойилиги ва жасорати келажак адабиёт ва маънавиятга кўрсатган таъсири билан ўз миллатидан Александр Пушкин ва Лев Толстой муваффақиятигина бўйлаша олади. Очиғи, XXI аср остонасида жаҳоннинг илгор адабиёт ихлосмандлари Достоевскийни Толстой ва Пушкиндан ҳам юқори кўриб, дунё фожианавислари салафи инглиз адабиётининг отаси Вильям Шекспир билан тенг қўймоқдалар. Қилни қирқ ёрадиган адабиётшуносларнинг башоратига кўра, XXI аср Достоевский асри бўлади, унинг асарлари мутолааси яна-да авж олади. Буни ҳар йили Достоевский ҳаёти ва ижодига бағишлаб мингдан ортиқ тадқиқотлар олиб борилаётгани ҳозирданок кўрсатиб турибди. Хўш, бу мангуликка дахлдор истеъдоднинг сирини нимада, қудрати қаерда, фазилатли илдизлари қай булоқдан сув ичади, унга интилиш тобора кучайиб бораётганининг сабаби нимада?

Достоевский Фёдор Михайлович 1821 йили 30 октябрда Москва шаҳрида туғилди. Ижодий фаолиятини 1844 йилдан бошлаган. Биринчи асарлари “Бечора одамлар” романи, “Қиёфодош” (1846), “Оқ тунлар” қиссалари ижтимоий мавзуда. Н.Добролюбов, В.Белинский каби демократ зиёлиларнинг инқилобий фикрларига маҳлиё бўлиб қолган ёш адиб 1847 йилдан рус инқилобчиси ва ҳаёлий социалисти М.В.Петрашевский тўғарагига фаол қатнашади. Шу тўғарак аъзолари қаторида мавжуд давлат тузумини куч ишлатиб ўзгартиришга ҳаракат қилгани учун ўлим жазосига ҳукм қилинади. Нуфузли давлат ва жамоат арбобларининг аралашувидан сўнг, подшо Александр II ўлим жазосини сургун билан алмаштиради. У Омск каторга қамоқхонасида (1850-54) ва Семипалатинскда интизомий ҳарбий хизматда (1854-59) бўлди. 1859 йилдан Петербургда яшади. Шу даврда “Степанчиков қишлоғи ва унинг аҳолиси”(1859), “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”(1861) ва “Ўлик уйдан мактублар”(1861-62) асарларини ёзди.

Ёзувчи акаси М.М.Достоевский билан ҳамкорликда “Время”(1861—63), “Эпоха”(1864—65) журналларини чиқарди. Унда адибнинг “Ёзувчи кундалиги” бадиий-публицистик фикр ва қарашлари эълон қилиб борилган. Кейинги асарлари қуйидагилардан иборат: “Жиноят ва жазо”(1866), “Телба”(1868), “Жинлар”(1871—72), “Ўсмир”(1875) ва “Оға-ини Карамазовлар” (1880).

Ф.М.Достоевский 1881 йил 28 январда Санкт-Петербургда вафот этган.

Достоевский ижодининг бошини тонгда куёшнинг чиқишига, сўнги – ниҳоясига етмаган асарини эса куёшнинг осмоннинг энг юқори буржида қолганига менгзаса арзийди. Бироқ бу куёш қалбдан чиқиб келган, қалбни сайр этиб, томоша айлаган, қалбга борар йўлда ҳамма нарса кўринар қалбнинг энг тўридадир. Шу боис ҳам ёруғ шуъласида, сурати – ҳаёт воқеаси бўлган, асли қалбнинг жами ғам ва қувончини намоён этган руҳият тирикчилигини, кўнгилнинг фавқулодда манзарасини тамоша қилиши мумкин. Юрак интилишлари ҳикоятини мутолаа қилиш шубҳасиз.

У 22 ёшида ёзган илк асари – “Бечора кишилар” романини дўсти, ёзувчи Григоревичга фикр билдиришини сўраб тақдим қилади. У ўз навбатида бу асарни машҳур шоир Некрасовга узатади. “Бечора кишилар” Некрасовни баҳор келишидан дарак берадиган илк гулдуракдек ҳаяжонга солади. Шоир асарни ўқишга тутинган кеча тугалламагунча ухламай тонг оттиради ва субҳи содиқда “Бечора кишилар”дан олган ёниқ таассуроти ила янги ва улуг асар дунёга келганлигидан суюнчи олиш ва бу қувончни баҳам кўриш мақсадида Петербургнинг нариги чеккасида турадиган мунаққидникига пойи пиёда югуриб кетади. Адабиётнинг оташин жонкуяри Виссарион Белинский ҳам асарни қизгин қаршилайди. “Янги Гоголь” дунёга келганлигини башорат қилади.

Ҳақиқатан ҳам бу асарда Гоголнинг санъаткорона насридан ўрганишлари балқиб туради. Шу қаторда ўзгача бир нигоҳ ва эҳтиросда Гогол каби ёзувчилар ҳаёлига келтирмаган йўлда қалб тадқиқ этилган. Белинскийга асар кўпроқ қуйи табақа ҳаётини рўй-рост ёритгани билан маъқул келган. Лекин 150 йил ўтиб ҳам ул сиёсий ҳаракатлару йўқсилликлар абас бўлиб, бўлак муаммолар омма ақлига ҳокимлик қилаётганига қарамай, асардаги дард эҳтироси ўқувчини ҳаяжонга солади, ўзига мафтун этади. Макар Девушкин билан Варвара Доброселова ўртасидаги ёлғон-яшиқлардан йироқ муҳаббатнинг руҳий тасвири киши қалбини асир этса, самимий кўнгил изҳори учун топилган шакл ҳам бугунги адибларни-да қойил қолдиради. Бироқ бу нома шаклида бир-бирига қилинган дил изҳорлари қадим шарқ насри учун тамоман янгилик эмас. Достоевский қаҳрамонлари жуда самимий, ўта тирик ва замона-

вий..., уларнинг ўй-хаёллари билан танишган шаҳарлик ўзбек бу қаҳрамонлар гўё ёнидаги, кўп қаватли уйлардан бирида истиқомат қилишга ҳам ажабланмайди. Уларнинг йўлаган хатлари менинг дил нолам экан-да, деган хаёлга боради. Ҳақиқатан ҳам гоҳида Макар ва Варваранинг ҳасрат ва севинчлари ичимиздан садо бераётгандай ва қалбимизга имдод қилаётгандай.

Мана бир парча:

“Марҳаматли Макар Алексеевич!

Менда шундай бир хоҳиш уйғонди, гарчи сиз чеккан барча азият, ташвиш ва ғамхўрликларингизга арзимасамда, нимадир деб жавоб қилсам дейман. Шу ниятда қуриб кетгур, юрак эзар зеркишни миямдан улоқтириш умидида эски дафтаримни излашга тушдим ва унда аллақачон битганимни ҳозир сизга йўллаётирман. Мен ҳаммасини бир пайтлар, хали бахтли бўлган дамларимдан бошламоқдаман. Сизга йўллаётган бу изҳорим кўпинча қизиқиш билан сўроқлаганингиз менинг илгариги тирикчилигим ҳақида, онагинам хусусида, Покровскдаги ҳаёт ҳақида, Анна Фёдоровна қабулида бўлганим ва, ниҳоят, яқиндагина бошимга тушган бахтсизлик ҳақида. Бу дафтарда ўқиш мумкин, билмадим ниманидир ўйлаб, Худо билади нима учун ҳаётимнинг қайсидир лаҳзаларини қайд қилганим, ишонаманки сизда катта таассурот қолдиражак. Менинг учун буларни қайд этиш жудаям оғир. Назаримда, буларни ёзганимда ушбу ҳолатни икки бор бошдан кечиргандай абгор, адоий-тамом ҳолга тушаман. Улар ҳар хил паллаларда битилган. Алвидо, Макар Алексеевич! Ҳозир мен учун даҳшатли даражада ҳаёт маъносиз ва кўпинча беадоқ тунги уйқусизликлардан азобланиб чиқаман. Соғайганим сари жаҳаннамга тушаётгандай бўламан” (Адиб асарларидан парчалар таржимаси Вафо Файзуллоҳники).

Достоевскийнинг омади кўпроқ омадсизлигида, бахти кўпроқ бахтсизлигида... У муҳандислик билим юртини тугаллаб, қайсидир бир идорада ишлаганда дилидан кечирган орзулари топталишида кичкина кишининг катта дардларининг гувоҳи бўлган, бу оғриқ асарида жамиятдаги жуда кўп кўнгли пок кишиларнинг дарди бўлиб яралганидир. Агар у бу руҳан камситилиш ва адолатсизликларнинг бир

чимдимини азоб ва ўкинч билан бошидан кечирмаганда, қисматида қашшоқ турмуш кечириш бўлмаганда, бошқарларнинг-да дарди ва севинчини ўлан қилган “Бечора кишилар”га ҳеч қачон соҳиб чиқмасди. Аммо бу шахс сифатидаги омадсизлик ва ёзувчи бўлиб қозонилган муваффақият ҳеч нарса эмас экан. Достоевский шу даврда адолатсиз тузумдан норози Буташевич-Петрашевский, кейинроқ, яна-да кескинроқ гуруҳ Н.А.Спешнёв ҳаракатига ҳамфикр, ҳамқадам бўлишда айбланиб, ўта сиёсий хавfli Петрашевскийчилар қаторида қамоққа олинади ва осиб ўлдиришга ҳукм этилади. Ва ҳукм қатл майдонида сўнгги лаҳзада 4 йиллик сургун — қамоқ жазоси билан алмаштирилади. Ўлим олдидан ўзини қандай тутганини у билан бир сафда бўлган Спешнёв кейинчалик шундай хотирлайди:

Достоевский аллақачон ўлимни ўз бўйнига олиб қўйган эди, негадир бу йўқотишга моддиян терс тушадиган кўтаринки кайфиятда ўтирар экан, олдимга бир палла яқинлашиб келди-ю, Виктор Гюгонинг “Мақтулнинг сўнгги куни”ни эслади ва менга: “Биз Исонинг васлига етадиган бўлдик. Бир сиқим хок” — деса бўладими.

Рост, ўлимга тик қараган, уни онгли суратда тўла тан олиб, унга бош эганлар бўлак зотлардир. Уларнинг ҳаётга қарашлари, одамларга муносабатлари, ўлим олдидан кечирган туйғулари жуда сирли ва ўзига хос, гўё қайтарилиб берилгандек кейинги умрлари эса жуда теран ва ибратлидир. Фикримизга 27 ёшида ўлим билан юзлашган Достоевский ҳоли, ҳукм ўзгаргач, фақат фойдага қолган айрича ҳаёти, дунёга совға қилинган тенгсиз ижоди ёрқин мисол бўлади.

1881 йил, Достоевский ўлимидан икки ҳафта ўтиб Валериан Майков шундай ёзади: “*Айримлар улуғ зотлар хотирасини эъозлаш, унда абадийлик муҳрини кўриш учунми, уларнинг ҳар турли нарсаларини йиғиш ва кўрсатишга ўч бўладилар. Менга эса бу сингари нарсаларга қизиқишдан кўра бул улуғ зотнинг ички дунёсини билиш муҳимдир. Менимча, ҳақиқий ёзувчининг сиймоси ҳеч қачон ўлмасдир. Ёзувчи, санъаткор, мутафаккир ўз асарлари қатида мангу тирикдир. Сиз у ҳақидаги энг сирли қалб асрорларини унга яқин, ҳамқадам, ҳамфикр*

бўлганлар фикридан кўра, асарларидан кўпроқ билиб олишингиз мумкин”. Майков ҳақ. Масалан Достоевский ўшандаги армонли кечинмалари, ёниқ изтироби, ҳаётга муҳаббати ва ўлим олди лаҳзаларини “Телба” асарининг бир ўрнида шундай ҳассослик билан тасвирлайди: “Яшаш учун узоғи билан яна беш дақиқалар қолганди. Бу беш дақиқа менга сира туганмасдай чексиз бўлиб кўринди. назаримда у бебаҳо бойлик эди, деб гапириб юрарди у. Унга шу беш дақиқа ичида неча-неча умрларни яшаб улгурса бўладигандек ва ҳали сўнги жон таслим қиладиган он ҳақида ўйлаб ўтиришга эртадек туюлибди, шунинг учун ҳозир битириши керак бўлган ишларнинг ҳисобини қилибди: ўртоқлари билан видолашгани вақт белгилабди – икки дақиқа, сўнг ўз ичида ўзи охирги марта бир ўйлаб олиш учун – яна икки дақиқани ажратибди, кейин энг сўнг даъфа теваракатрофга қараб олишни мўлжаллабди. У худди шундай уч нарсанинг ҳисобини қилиб, шуларни чамалаб кўрганини жуда ҳам яхши эслайди. У йигирма етти ёшида ҳали соғлом ва бақувват чоғида ҳаёт билан видолашмоқда эди; ўртоқлари билан хайрлаша туриб, улардан бирига аллақандай ҳеч нарсага алоқасиз бир савол бергани, унинг жавобига ҳам жуда қизиқсиниб қарагани эсида. У ўртоқлари билан видолашиб бўлгач, энди боя ўйлашга ажратилган икки дақиқа қолади; у нимани ўйлашни олдиндан биларди: у иложи борича тезроқ бир нарсани жуда аниқ ва равшан тасаввур қилиб олмоқчи эди, яъни бу қандай ўзи? У ҳозир тирик ва бор бўлсин-да, уч дақиқадан сўнг ҳеч нарсага айлансин, кимдир ёки нимадир, – ким билади? Мана шу икки сония ичида ҳал қилиб олмоқчи! Нарироқда черков бор эди, жоменинг тилла суви югуртирилган учи офтобда ярақлаб турарди. У черков қуббаларига ва улардан порлаб таралаётган нурларга жуда қаттиқ термулиб қолгани эсида; шуълардан кўзини узолмасди: назарида шуъла ўзининг янги бир табиати бўлиб кўринарди, уч дақиқадан сўнг ўзи ҳам шуълага айланади(Бу парча Иброҳим Фафуров таржимасидан).

Достоевский сургунда қамоқ жазосини ўтаб, марказга қайтгунча ўн йил орадан ўтиб кетади. Бу пайтда 38 ёшдан ўтган, кимларнинг назарида адабий ҳаётини бутунлай бой берган, “Бечора кишилар” боис жамоатчилик ўртасида топган шон-шуҳратидан ҳам ном-нишон қолмагандек эди.

Гончаров, Тургенев, Толстой каби навқирон адибларнинг фавкулудда зўр асарлари пайдар-пай адабий нашрларда эълон қилина бошланган, Достоевский гариб аҳволи, тутган мавқеи, унга омманинг муносабати жиҳатдан ҳам кўринишда адабиётда ўнгламас ҳолда эди. Шу боис ҳам ўтмиш ижодига шафқат кўзи билан қаровчилар, қамоқ, сургунлар Достоевский учун ниҳоятда адолатсиз бўлганлигини тасдиқлашар, ўзи билан учрашганларида ҳам бу ҳақида гўё ҳамдардлик билдиргандек сўзлардилар.

Аmmo у шу топталишда тикланади, адолатсизликда адолат кўради, ҳақсизликда ҳақни топади. У оғир шароитда қамоқ жазосини ўтар экан, ўйлаганларидек соғлигини йўқотмайди, руҳияти эса олдингидан-да кўтарилади. Ёзув-чизуви тўхтаб қолган эсада ҳаётни кўриш ва ҳар турли одамларни кузатиш учун ҳеч қачон дуч келмаган тенгсиз имкониятга эга бўлади. Истеъдоди адо бўлмайди, балки илгари мисли кўрилмаган даражада кенг кўламли ижод учун ҳозирлик жараёнини бошидан кечиради.

Бу даврнинг туҳфалари хусусида “Ёзувчи кундалиги”да ўқиймиз: *“Сибир. Каторга”. Одамлар бу сўзларни қанақадир даҳшатли тасаввур, ваҳима билан билан тилга олишади. Мен эса соғлом ва бахтли ҳаёт кечирдим. Унда ўзимни ва Исони англадим, рус кишисини тушундим, мен ҳам битта рус эканлигимни ҳис қилдим”*.

Ҳақиқатдан ҳам “Ўлик уйдан мактублар” асари билан танишган китобхон Достоевскийнинг кейинги ижодига, унга жаҳоншумул шуҳрат келтирган асарларига асос — пойдевори ни худди шу ўлик уйдан — қамоқдаги тақдири ва феъл-атвори ҳар турли одамлар ичидан олганлигига амин бўлади. Асарда мингга яқин кишилар ҳақида кундаликка ўхшаш қайдлар бор. Улар бир инсон сифатида психологик таҳлил қилинган, реал кўрсатилган, жиноят ва жазоси устида фалсафий фикр юритилган, феъли-атвори, қизиқиш ва эътиқоди жамланган. Уларнинг кўпи кейинги асарларига тайёр хомашё бўлганлиги ҳам сир эмас. Бир оғиз тилга олинган қаҳрамон кейинчалик меъёрига етиб тасвирланган. Лев Толстой файласуф Н.Страховга йўллаган мактубида бу асарга вақтида жуда ўринли баҳо беради: *Мен бир нафас хасталаниб ётга-*

нимда, касалликни енгмоқ илинжида китоблар ўқишга тутиндим. Шунда қўлимга Достоевскийнинг “Ўлик уйдан мактублар” асари тушиб қолди. Ўқиб хаяжонланганимдан хотирамда биргина Пушкин қолибди. Ҳаммани унутаёзибман. Агар Достоевскийни кўрсангиз айтиб қўйинг: Менинг Фёдор Михайловичга ихлосим жуда баланд.

Бахтни қарангки, Достоевскийнинг ўзбек қалбига сафари айна шу асаридан бошланган. Ўтган асрнинг 30-йилларида ҳассос шоиримиз Миртемир Достоевский ижодидан илк бор “Ўлик уйдан мактублар”дан айрим бобларни таржима қилади. Ҳозир биз Достоевскийнинг “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”, “Жиноят ва жазо”, “Қиморбоз”, “Телба”, “Ўлик уйдан мактублар”, “Маъсума” “Бечора кишилар” каби қатор асарларини Иброҳим Ғафуров, Олим Отахон, Тоҳир Малик, Амир Файзулла таржимасида тилимизда мутолаа қилиш имконига эгамиз. Аммо Достоевскийнинг яна бир қанча жаҳоншумул асарлари тилимизга ўгирилиши кечикаётгани биз учун ҳижолатли ва ютқизик ҳолдир.

* * *

... У сургундан Петербургга қайтгач, 22 йилгина яшади. Лекин шу 22 йилда қилинган ижод унинг номи ва асарларини 22 аср нарига – олис келажакка элтишга ишониб кетасан. Балки бу ҳам “кашф бўлмаган даҳолар бўлмайди” нақлининг яна бир исботидир. Худди мана шу йилларда Россиядаги ҳеч бир ёзувчи Достоевскийдек баракали ва нодир асарлар ижод қила олмаган. Ва ҳеч бир ёзувчи бу йиллар унингдек оғир қашшоқлик ва юпунлик, хасталик азобини бошидан кечирмаган. Бу йилларда у тўла маънода бахтсизлик жомини тақдир изми-ла синдириб, чинакам оилавий бахт тонгига етиб келади...

1861 йилдан 1881 йилгача унинг “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”, “Ўлик уйдан мактублар”, “Жиноят ва жазо”, “Қиморбоз”, “Телба”, “Ўсмир”, “Иблислар”, “Ака-ука Карамазовлар”дек етук романлари, бир неча ўн қисса, ҳикоялари, “Время” журнали ва бошқа нашрларда “Ёзувчи кундалиги” туркум публицистик мақола ва хотиралари дунё

юзини кўради. Шу орада у икки бор чет элда бўлади, Европа маданият марказларини кезиб чиқади ва асарларидаям хориж билан Россияни фикран солиштиради.

Умри шомида эътироф этган “*Мен ҳаётим ва ижодимда нима топган бўлсам, шунинг учдан икки қисмини фақат оилам туфайли топдим*”, деган фикри ҳам айни ўша йиллар унга насиб этади. Аввалига у сургундан қайтишида ичкиликка мук-касидан кетиб, адои-тамом солдат хотини – касалманд аёлга маънан ва моддий ёрдам бера туриб, севиб қолади, эри ўлимидан кейин эса Исаевани Петербургга олиб қайтади. Аммо қирққа чиқиб топган бу бахт кувончи узоққа чўзилмайди. Кўп ўтмай оғир хасталикка чалинган аёл унга мунглиқ хотираларни мерос қолдириб қазо қилади. Бу жудоликдан қаттиқ мутаасирланган адиб бир муддат мангу ёлғизликка маҳкумдай ҳолга тушиб қолади. Хайриятки, ижод учун сўралган ёрдам, қутилмаганда саодатманд онларни унга ҳадя этади. 1865 йил адоғида нашриётдан қарз олади. Ўртадаги шартномага кўра, келгуси йил айни кунгача 9 табоқ ҳамждаги бир асар нашриётга ёзиб беришига келишади. Шартнома бажарилмаса, Достоевскийнинг ҳозиргача чиққан асарларини ношир сотиб олган, муаллиф нашр қилиш ва фойда кўриш ҳуқуқидан маҳрум бўларди.

Ана-мана дегунча вақт ўтиб, шартнома вақти тугашига бир ой қолади. Қолган вақтда бундай ҳажмдаги нарсани кўл билан қоралаш имконсиз, асарларининг ношир кўлига ўтиб кетиши эса даҳшатли эди. Шундай кунларнинг бирида у яқин дўсти, стенографистлар тайёрлаш курсининг директорини кўчада учратиб, кўнглини ёради. Имкони бўлса, бирон-бир шогирдини юбориб, ўзини қийин аҳволдан қутқаришини сўрайди. Натижада, уникига эртаси куни курснинг аълочи битирувчиларидан 20 ёшли қиз кириб келади. Адиб шу қизга “Қиморбоз” аталмиш романини 24 кунда айтиб ёздирди ва нашриётга талаб қилинган вақтида топширади. Бу воқеа ҳалокатдан асрабгина қолмай, балки унга оилавий бахт инъом этади. Фёдор Достоевский 45 ёшида Аннага уйланиб, қолган 14 йилик умрини мисли кўрилмаган даражада баракали ўтказиб, ҳаётдан рози яшади. Шу боис ҳам у тақдирга ташаккур маъносида сўнгги асари ва ижодининг гултожи

“Ака-ука Карамазовлар” романини умр йўлдоши Анна Григорьевна Сенеткинага бағишлайди.

Бу оилавий ҳаёт қанчалик меҳр-муҳаббатли, баракали ва умидли бўлмасин, силлиқ кечмаган. Достоевский қанчалик истеъдадли ва фидойи, фавқулодда ақл эгаси эса-да, оғир хаста эди. Бу эса ёстиқдошидан икки карра масъулият, ақл-фаросат ва куч талаб қиларди. Буни Анна Григорьевнанинг 1867 йилги кундаликларидан ҳам ҳис қилмоқ мумкин. Кундаликдан бир парча:

21(9) июн, жума.

“...Бугун яна орамиздан қора мушук ўтди, ўзимизни гўдакларча тутганимизни қаранг. Град Ларденга яқинлашай, деб қолганимизда, Федя ҳе-йўқ, бе-йўқ, уйга қайтамизга тушди, мен эса дарров кўна қолмадим. Бундан унинг жиғибийрони чиқди ва қатъироқ қилиб уйга қайтамиз, деб туриб олди. Бир неча қадам босгач, энди менинг қайсарлигим тутиб, боғда бироз ўтирсак-чи, деган таклифни айтдим. Гапимни эшитар-эшитмас, у боғ томонга шитоб билан қайрилди, аммо йўл-йўлакай боғда беш дақиқадан ортиқ ўтиролмаслигини таъкидлади. Мен ҳеч бўлмаса, боғда ярим соатлар ўтирсак эди, модомики, беш дақиқа ҳам истироҳат қилмас эканмиз, яхши-си уйга жўнаганимиз маъқул, дедим. У боққа бошлади, мен уй томон тортқиладим, истамаса уйга ёлғиз ўзим ҳам кетаверадиган бўлдим. У айтганидан қолмади, мен ҳам ўзимникини деб уйга жўнадим. Нега бундай қилдим-а?”

Кўпинча жанжалларимиз бундан нарига ўтмайди, аммо аҳволимиз оғир, таянч нуқтасини тополмасдан азоб ва ташвишда юрамиз. Бу ночор аҳволдан чиқишимизга Ўзинг кўмак бер, Худойим. Агар тирикчилигимиз кўнгилдагидек, пулимиз етарли бўлганда эди, ўртамиздаги муҳаббат ҳаққи дунёда биздан бахтлироқ кимсалар бўлмасди” (Таржимон— В.Ф.).

Бир испан тадқиқотчиси айтади: “Ҳозиргача яратилган етук романлар ичида Фёдор Достоевскийнинг “Ака-ука Карамазовлар” романига етадиган мукамал асар йўқ”.

Бошқа таниқли адабиётшунос бундан-да ҳайратланарли фикрни ўртага ташлайди. “Ака-ука Карамазовлар” мутолаасига кўра, китобхонларни уч гуруҳга бўлиш мумкин. Бу

гуруҳлаш китобхонларнинг ақлий даражаси, маънавий савиясини билдиради. Биринчи гуруҳга ҳали “Ака-ука Карамазовлар” романини ўқимаганлар киради. Иккинчи гуруҳга мансублар эса бу асарни ўқиган бўлса-да, тушунмаганлар, мағзини чақишга фаҳми етмаганлардир. Учинчи гуруҳдагиларгина бу асарни севиб ўқиган, моҳиятини чуқур англаб, бундан чексиз ҳаяжон ва ҳайратга тушганлар, дейиш мумкин. Эҳтимол, кимдир бу фикрлар ёзувчи асарларига қизиқишни орттириш учун тўқиб чиқарилган, ошириб-тоширилган деб ўйлаши ҳам мумкин. Лекин тарихий воқеалар юксак баҳолар бекорга эмаслигини кўрсатиб қолмасдан, Достоевский асарлари дунё тан олган фавқуллодда ақл соҳиблари учун ҳам қатта маънавий озуқалар беришидан дарак беради. Унга ақл ва билим билан етишга уриниш лозимлигини англатади. 1910 йилда рус прозасининг валинеъмати Лев Толстой барча нарсага қўл силтаб, Ясная Полянани тарк этганда, ўзи билан иккита китобни уйдан олиб чиқади. Бири насронийларнинг муқаддас китоби “Инжил”, иккинчиси, ўзи неча бор асарларига қаттиқ танбеҳлар берган, “рус тилини расво қилди”, “Болта кўтарган Россия” деб атаган Достоевскийнинг “Ака-ука Карамазовлар” романи эди... Бу умр бўйи у бошқа бир табақадан, фақат пул учун ёзади, деб билган ҳамкасбини тан олиши, унга нисбатан дилида туйган муҳаббат ва ҳайратининг ифодаси эди...

Рост, Фёдор Достоевский, қашшоқлик чангалидан қутилиш, моддий аҳволини озгина тиклаш учун бир умр интилади, аммо қаторасига 20 йил, қарийб “Ака-ука Карамазовлар” романини ёзгунича бу етишмовчиликдан кутулолмади, яна хасталик билан олишиб ижод қилди. Аммо у нимаики ёзмасин, ҳаётнинг шафқатсиз воқеаларини кўриб, даҳшатли манзаралари ичида ўзи ҳам бўлар экан, юрагини ўртаб, ҳаяжонга солиб келган ғояларни, инсонни махлуқлар галасида ҳам тарк этмайдиган муқаддас мезон ва ўлмас туйғулар хусусида ўйлади ва ўшани кўрсатишга уринди. Албатта, “Ака-ука Карамазовлар” романи мутолааси осон эмас. Бироқ кишини сиқиб юборадиган мавзуда гўзал таронаси қалбни асир этади. Шаҳарлашув кучайган сари Раббини танимай қолган инсон — махлуқ ҳақидаги бутун умрлик хаёлларининг энг

чўққиси, дейиш мумкин. Шу боис ҳам бу асар кўзлаган маънавий ғоялари уфқига етган, тасвир ортидаги аччиқ сабоғи билан биргина асрнинг эмас, асрларнинг асари эканлигини, ҳар бир мутолаасида янгидан кашф этиладиган юксак ва мангу фазилатларида намоёиш этиб туради.

Бу асар устида иш 1878 йилда шитоб билан бошланади. Аммо ўша йили ёшлай қазо қилган ўғли Алексейнинг доғи билан неча ойлардир ўзига келолмай қолади. Бир умр болаларни жонидан ортиқ кўрган адибга бу жудолик ёмон таъсир қилади. Уни чидовсиз мусибат гамидан бир иложини қилиб чалғитиш кераклигини англаган Анна Григорьевна диншунос олим Вл.Соловёвдан Достоевскийни бир ёқларга олиб кетишни сўрайди. Шу илтимос сабаб бўлиб 1878 йил июнида Достоевский Соловёв билан Оптина кенгликларида дам олишга жўнайди. Яна бирдан унинг илҳоми мавжланади. Оптинадаги бор-йўғи 7 кунда асарнинг биринчи қисмини жазаво билан ёзади. 1880 йили қолган қисмларини тугатади. Босила бошлайди. 1881 йил январида эса адибнинг ўзи бирдан хасталаниб, чин дунёга равона бўлади. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, асар тугамай қолган, бирдан келган ўлим буюк эпопеяни охирига етказишга ёзувчига имкон бермаган...

... Бунга қарамай, асар Достоевский асарларининг энг йириги, рус романлари ичида ҳам энг етуқларидан, ўнлаб, ҳатто юзлаб тугаган романлардан авло туради. У Ҳақ ва ҳақиқатнинг мислсиз тараннуми боис миллионлаб мухлислар ортириб қолмасдан, минглаб ўзини кўромасларни ҳам келтириб чиқаради. Чунки асарда инсониятни Ҳаққа бошлаган таълимотни поймол этилаётганлиги ва вабодай тарқалаётган иллатнинг келажаги хусусида огоҳнома башоратлар бор эди.

Айтишларича, болшовойлар рус тахтини қўлга киритишлари билан, Владимир Лениннинг санъат соҳасида қилган биринчи иши “Малый театр”да қизиқиш ва ҳайрат билан кўрилаётган Достоевскийнинг “Иблислар” асарини саҳнадан олиб ташлаб, таъқиқлаб қўйиш бўлган экан. Чунки асарда энг катта фожиа – имонсизлик фош этилган. Инсон қалбига имдод қилиниб, уни тўғри йўлга ундаш ғояси бор. Буни пайқаган иблислар ўзлари тиклаётган қонли салтанатга асарнинг хавф солишидан қўрқишган.

Достоевскийнинг “Ака-ука Карамазовлар” романида асрларни ўртаб келган, мангу мавзу — эътиқод ва эътиқодсизликнинг бир-бири билан тинимсиз кураши акс этган. Адиб ота ва унинг уч йўлдаги уч ўғли Дмитрий, Иван, Алёшанинг тақдири орқали бу мангу курашнинг чексиз фожиаларини кўрсатар экан, дин ёки даҳрийликни очиқ-ошкора тарғиб қилмайди. Аммо асарни хужайра-хужайрангиз билан ютоқиб ўқиганингиз сари ҳар бир воқеа ортида шафқатсиз ҳаёт, реалистик ва рамзий қиёфа-образларда Достоевский кўзлаб, орзулаб кўрсатган бахт ва бахтсизлик манзили, Раҳмон ва шайтон, Молик ва Дажжол, инсоният интилаётган шафақ ва чоҳ фикрингизда жонланиб, сизни ҳаяжонга салади.

Ва алалхусус бу асар орқали тобора жаҳолат сари кетаётган адашган эл, тобора ортда қолаётган, топтаб ташланган имон даргоҳи харобатига боқиб адиб кишиларни Худо шоҳлигига қайтаришни орзу қилган деган тўхтамга келасиз. Ахир, асардаги энг самимий образ, муҳаббат боласи Алёша тирик инсон бўлса-да, у насронийлар эътиқодининг яловбардори, пайгамбар Исо Масихнинг рамзий, шаффоф тимсоли эканига амин бўласиз. Худди шунда у даҳрий гоёларини ўртага ташлаган билимли, ҳатто файласуф, ўртанча ўғил Иван Карамазовнинг “Исён” бобидаги Алёша билан тортишувлари, “Буюк инквизитор” поэмасида кўтарган шафқатсиз, ўта шаккок қарашлари ҳоким Пилатнинг рамзий, янгича бир кўриниши бўлиб ҳаёлингизда жонланади. Ҳатто, Иван Карамазов билим деб баҳолаган, тараққиёт деб аййу-ҳаннос солган васваса-ю сафсаталар дунёни фақат моддиюнча кўриш оқибатидаги ғалати фикрлари, адашиш, мўъжизаларни умуман тан олмаслик XIX ва XX асрдаги минглаб имонсиз олимнамолар қиёфасини ўзида мужассам этади. Ҳа, Иван Карамазовнинг “Буюк Инквизитор” поэмасидаги қарашлари шунчалик жазавали, авровчи ва такаббурунаки, имони суст ҳар қандай одам бу шайтоний, махлуқона қорни тўқлик сари бошлайдиган кишанли қарашга ўзини беихтиёр тобе кўриши ҳеч гап эмас. Ҳатто, бу баландпарвоз гаплар олдида беғубор Алёшанинг Ҳаққа топинган камсуқум фикрлари ожиздай, эскириб қолгандай туюлади. Дарвоқе, бу ёлғон ва зўрлик инсоннинг хомхаёл васвасасида туғилган таълимот ҳаётда

урчиб бораверди... Ва Достоевский огоҳномасидан 40 йил ўтмай, Россияда дахрийлар салтанатини тузди, ёлғон ваъдаси ва даж-жол амали билан ҳақиқатнинг кўзига 74 йил мил тортиб келишга уринди... Буларнинг бари-бари эса асарнинг бир ўрнида жуда оддий кўрсатилган хомхаёлдан бошланганди.

Фёдор Павлович коняк қултумлаб туриб, кайф қилиб ўтираркан, икки ўғлининг фикрини билмоққа чоғланди.

— Ҳўш, мен рус кишиси эканман, демак феъл-атворим ҳам шунга яраша-да. Балки шу жиҳатдан сен, файласуфнинг қарашини билгим, чамалагим келади. Қани, нима бўлганда ҳам, гапир-чи, Худо борми ёки йўқ. Фақат жиддий гапир. Менга шуниси керак.

— Йўқ, йўқ, Худо.

— Алёшка, Худо борми?

— Худо бор.

— Ҳўш, Иван, айтчи, кичкина, арзимас бир даражада бўлса-да, мангуликка ишонасанми?

— Мангулик ҳам йўқ нарса.

— Ҳеч қанақасига-я?

— Ҳеч қанақасига.

— Мутлақо ё сал бошқачароқдир? Балки, озгина бўлсаям бақо ҳам бекор гап эмасдир? Ҳаммасини фоний деб бўлмайди-ку.

— Мутлақ. Ҳаммаси сафсата.

— Алёша, сенинг-ча, мангулик бор нарсами?

— Бор.

— Ҳам Худо, ҳам мангулиг-а?

— Ҳам Худо, ҳам мангулик бор. Мангулик ҳам Худога хос.

— Ҳмм... эҳтимол, Иван ҳақ. Ҳаммасини фақат Худо яратган деб инсон қанчалар ўйлаган, қанчалар кучини берган, бераётир, бу хаёл минг йиллардан буён ўйланиб келинади. Ким бунчалик инсон устидан заҳарханда қилган бўлиши мумкин? А, Иван? Мен сендан охирги марта сўрайман, охирги марта. Худо борми ёки йўқ?

— Охирги марта айтаман: йўқ!

Достоевскийнинг ҳар бир образида буюк бир тимсол жонланган, улкан юк ортилган, мангу муаммолар хусусида қайта-қайта ўйлатилган. Аммо инсон тақдири мураккаб, имон чўққисида туриб ҳам фоний дунёнинг оддий, ожиз йўлсиз

бандаси эканлигини ҳам унутмайди. Китобхон гўзал эртак эмас, Достоевскийнинг ҳар бир жумласида мураккаб ва тўғри руҳият таҳлилини кўрмоқ истайди. Шу боис мана бу мулоқот имон эгаси Алексейнинг ички оламини бизга яна-да аниқроқ кўрсатади:

– *Ўйлашимча, сизни қийноққа солаётган – акаларингиз, отангиз эмасми?*

– *(хаёлга чўмганча) Ҳа, акаларим.*

– *(бирдан) Алёша, менинг ҳам акангиз Иван Фёдоровични жиним суймайди.*

– *(ҳамон хаёлга толганча сўзини давом эттиради) Ҳим, жигарларим ўзларини ўзлари чоҳга итармоқдалар. Отам ҳам. Ва бу чоҳга ўзлари билан бирга бошқаларни ҳам судрамоқдалар. Ҳа, Падар Моисий эътироф этганларидек, маҳлуқона Карамазовча иштиёқ – жазаванинг кучи бор, ҳа маҳлуқона. Ҳатто аниқ билмайман-у, кўкдаги илоҳий руҳнинг ҳам қудрати бормикан бунда. Аниқ билганим менинг ўзим ҳам битта Карамазов... Мен роҳиб, роҳиб? Мен роҳибманми, Лиза? Ахир, сиз қачондир мени роҳиб деб атагандингиз-ку?!*

– *Ҳа, айтгандим.*

– *А, мен ҳам эҳтимол, худога-да ишонмайман.*

– *(секин, хавфсираб) Сиз, ишонмайсиз, сизга нима бўляпти ўзи?*

Бу имон шавқи ва имонсизлик гирдобидаги ҳаёт асарнинг бўлак ҳалокатли қаҳрамонлари: тўнғич ўғил йўлсиз – Дмитрийнинг Яратувчисини-да четга суришга тайёр англовсиз ишқи, ҳам инсоний, ҳам илоҳий билимда сўқирлиги, отаси Фёдор Павловичнинг ўта номасъул шармсиз кечмиши, аянчли ва ачинарли ўлими; Грушенка, Катерина Ивановна, Смердяков каби мураккаб образларнинг тартибсиз, ғалати умрлари ҳақида ҳам чуқурроқ ўйлатмасдан қолмайди... Бироқ, бу ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазаларнинг адоғи бўлмаса керак... Энг маъқули бу дурдона асарни мутолаа қилиш бахти, қувончи. Афсуски шунча йиллар ўтишига қарамасдан бу асарни ўз тилимизда ўқимаганимиз ўкинтиради. Ҳолбуки, бу асарни тилимизда гўзал қилиб ўгиришга кучи, иқтидори етадиган таржимонларимиз бор...

1998 й.

“КҮЛЁЗМАЛАР ЁНМАЙДИ”

Кўлёмалар ёнмайди!!!

* * *

*Инсон қисмати тақдири азалда унинг эътиқодига қараб
белгиланади.*

* * *

*Инсонга ёпишган қусурлар ичида энг манфури — қўрқоқлик-
дир.*

Михаил БУЛГАКОВ

1

Адиб юрагидан отилган бу ҳикматларнинг биринчиси башорат экан. Унинг чинлигини ўзи яратган беҳад сахий истеъдод тухфаси бўлган асарлари ҳам исботлаб берди. Чунки Булгаков ижодий меросининг учдан икки қисми унинг ўлимидан кейин неча йиллар ўтиб, нашр қилинди. Йўқолиб кетмаган ҳолда адабиётни бойитди, кўнгилни безади. Чин битикларга ҳар қандай ялмоғиз, маҳв этувчи ўтнинг кучи етмас экан...

Адибнинг қисмат ва эътиқод уйқашлиги ҳақидаги фикри ҳам каромат эди. Буни эса Булгаков асарлари билангина эмас, аввало бетимсол шахслиги билан кўрсатди. Энг зўравон салтанат номини олган Шўро даврида, эътиқодсизлик, даҳрийлик авжига чиққанда эътиқодга собитлиги, тўғри йўлни кўра билганлиги билан исботлади, бошқаларга ибрат бўлди. Натижада унинг оғир ва ҳавасманд қисматини эътиқоди белги-

Булгаков Михаил Афанасиевич 1891 йили 3 майда Киевда туғилган. Киев университетининг тиббиёт факультетини тугаллаган (1916). Илк тўплами “Иблиснома” ҳажвий асарлардан иборат. 20-йилларнинг иккинчи ярмида ёзган “Оқ гвардия” (1925—27) тугалланмаган романи асосида “Турбинлар куни” пьесасини ёзди. “Қочиб”, “Зойканинг уйи”, “Бахмал орол” драма ва комедиялари ҳам ўша йиллари битилиб, саҳналаштирилган эсада, ўттинчи йиллари саҳнадан олиб ташланади. Ёзувчи 1928 йилдан умрининг охиригача ўзининг “Уста ва Маргарита” романи устида ишлади. Роман унинг ўлимидан йигирма олти йил ўтиб, 1966 йили биринчи марта нашр этилди. Булгаков 1940 йили 10 мартда Москвада вафот этган.

лади.

Шунга кўра, адиб тушуниб етиб, атрофидагиларни ҳам огоҳлантирган хулоса: “Инсонга ёпишган қусурлар ичида энг мафқури — қўрқоқлик” дегани инсонни севган даҳонинг ҳақиқатидир. Бу ҳақиқат — XX аср бошидаги зўравонлик ва адолатсизлик туфайли беҳад урчиган офат, — инсонни ниҳоятда тубанлаштирадиган қўрқоқлик Булгаковнинг ичини ёндиради, жони-жаҳонини ўртарди. Шу боис у беҳад фавқуллодда истеъдодининг ўткир ханжарини ана шу радди балога қаратди. Шўро тузуми болтасига бошини мардларча кўйиб, ҳақиқатнинг юзига тик қаради. Мард қолди...

2

Булгаков ҳақида гапираётганда бизнинг омадимиз, адибнинг бахти шундан иборатки, унинг асарлари мутолааси мавжига шўнғиган ҳар бир ўқувчи, бу уммондан ҳар сафар ҳар хил, аввалгисидан тамоман ўзгача фикр жавоҳирларини топиши, булар янги ва ўзгачалиги билан ҳатто ўзининг аввалги мулоҳазасига ўхшамаслиги, турфа бўлиб чиқиши мумкин. Шу андиша ва ҳавасда адибнинг дурдона асарлари ёдини яна ёдимиз соғинди. Айниқса, унинг “Уста ва Маргарита” асарини... Соғинч телба-тескари, тартибсиз бўлгани янглиғ ўта шахсий фикрларимиз тартибсиз ва чала, баҳсли, ҳатто бемулоҳаза... Буни ким тушунар, ким тушунмас, барибир бундан Булгаковнинг руҳи шод бўлар.

Негаки, адиб ижодининг минтақаси кўп, муваффақиятларининг тилсими-да ҳар хил фикрлар ила очилади. Айниқса, “Уста ва Маргарита”да...

3

Бу беқиёс асарнинг яратилиши, ёруғликка чиқиш ҳақида. Маълумотларга қараганда, Булгаков бу асарини 1928 йил бошлайди. 12 йил давомида ёзади ва 1940 йилда охириги нуқтани кўяди. Бироқ у бу асарни бутун умр ёзгани, десак ҳам хато қилмаймиз. Фақат биз охиригача аниқлаб ололмайдиган бир факт бор. Романга сўнгги нуқтани Булгаков қўйганми ёки қазойи ҳақ? Чунки худди шу йил адиб вафот этган. Унинг замондоши, ёзувчи Константин Симоновнинг хоти-

раларида кишини ўйлантирадиган фикрлар бор.

— (У) ўлимидан бир неча кун бурун, оғир хасталигига қарамай, романи қўлёзмасига қайта-қайта қайтиб, унинг айрим бобларига сайқал берар ҳамда такомилга етказишга уринарди...

... Бу асар устидаги ўн икки йилган чўзилган иш яна ва яна давом этаверса, романнинг қандай кўринишига киришини тасаввур қилишининг ўзи мушкул.

У ҳолда романнинг баъзи номукаммалликлари тузатилган, яна охиригача ўйланмаган ерлари пухта ўйланган ёки ўзида хаёлотнинг чексиз, баракали сахий муҳрини олиб юрган айрим ўринлари қисқарган бўлармиди.

Симонов бу фикрни роман “Звезда” журналида нашрга тайёрлаш муносабати билан билдиради. Яъни асарга охириги нуқта қўйиб..., адиб боқий дунёга сафар қилганидан 26 йил ўтиб ёзади.

Демак, асар ниҳоясига етгандан кейин ҳам 26 йил чоп этилмасдан ётган. Ўша даврларни билмаганга бу мубҳам жумбоқдай, бир англашилмовчиликдай туюлиши мумкин. Аммо зўравон жамият айни кутурганини, ҳақиқатгўйларнинг боши дорда бўлган бир даврда асарнинг муқаррар таъқиқда экани, беомон ёвузликдан омон қолгани ҳам тақдирнинг инояти... Мабодо бир тасодиф билан адиб тириклигида нашр этилгандами... шу иши учун у муқаррар жиноятчидан жиноятчига чиқарилиб, “кўнгли ва ҳақиқатни” айтгани учун қатл қилинган бўларди...

4

Асарнинг номи — камида унинг ярми даражасидаги кучга, қамровга эга, шу даражада юкни бирлаштириш салоҳиятида бўлади.. Асар асл нусха — русчада “Мастер и Маргарита” деб аталган. Жуда ҳам топилган, ҳам реалистик, ҳам символик ном. Номнинг ўзи аён этади, ўзи ўйлантиради, ўзи хаёлимизни қочиради, ширин азоблайди, ичингизни ёндириб, ҳавасингизни келтиради. Бу номни ҳар бир чўғида кўринган ва туманида яширинган маъноларни англаб олиш учун “Мастер” ва “Маргарита” сўзларининг рус сўзлиги хазинасида неча бир маъноларни англаишини чуқур ҳис қилиш, рус руҳида яна неча тасаввурлар жонланишини билиш керак. Бу

биз учун душвор... Шу қаторда “Мастер” ва “Маргарита”-нинг рамзий исмлар эканлигини ҳам жаҳон, айниқса Оврупо маънавиятида бу номлар қай даражада юксак мақом, маънога эга эканлигини ҳам унутмаслик лозим. Ҳа, бу романнинг номи ҳам, асосий қаҳрамонлари исми ҳам, шунчаки тасодиф эмас. Бу номнинг бошида улуғвор маъно, юрагида чўнг юк бор. Таржимонимиз буни англаб, асарни ўзбекча нусхасида “Уста ва Маргарита” деб атаганлар ва бу ном тўла ўзини оқлайди. Бироқ такрор ва такрор роман номи “Парвардигор ва ёр”, “Авлиё ва Бокира”, “Санъаткор ва хур”, “Мажнун ва малика”, “Донишманд ва фаришта” каби номларда бўлса ҳам ўзини оқларди, дегимиз келади. Чунки рус тилидаги “Мастер” ва “Маргарита” номи бу аталишларни ҳам ўз реал ва рамзий маъно ва тасвирлари билан англатиб, шунга ишора қилиб турганини сезиши мумкин. Кейин яна бир баҳсли, ҳаёлимизга келган мулоҳаза. Бу — муаллифнинг ўзи ҳам ном қўйишда излана туриб, “Мастер ва Маргарита”дан ташқари ҳам асар руҳидан келиб чиқиб, романи бошқача атамоқчи ҳам бўлмаганмикин? Бизнингча, романинг иккинчи бир номи “Дажжол” бўлиши керак эди. Булгаковдай ноёб ва бесарҳад хаёл соҳиб буни ҳис қилмаган бўлиши мумкин эмас. Фақат у барибир... ўз эътиқодича, эзгуликни байроқ қилиб кўтариш аввало фарз ва қарз эканлигини унутмаган, унутолмаган кўринадилар...

5

У буни асарига ўқувчини эндигина етаклаб кираётганда, рамзан билдириб қўяди. Бежиз “Уста ва Маргарита” аталмиш ғаройиб қасрининг кириш дарвозасига Гётенинг “Фауст” асаридан олинган мана бу нақл парчинлаб қўйилмаган:

— *Кимсан, айт!*

— *Мен ҳаргиз ёмонлик тилаб — Яхшилик қилгувчи кучнинг бир қисми.*

Бу шайтон қавмидаги Мефистофил иқрори эканлигини яхши биласиз.

— Ҳатто кимдадир бир хаёлда, асардаги бу иқтибос тескарисини унинг ўрнига қўйиш истаги ҳам туғилиши мумкин. Унда

Раҳмон ва Шайтоннинг мулоқоти қуйидаги тарзда маъно ва мазмун касб этади:

РАҲМОН – Айт! Кимсан?

ШАЙТОН – Мен ҳаргиз яхшилик тилаб – ёмонлик қилгувчи кучнинг бир қисми.

Хаёл кўчасидан ўтган бу фикр шунчаки сўз ўйини эмас. Ул сабаб асарга дахлдор бошқа бир фикрни айтиш имкони бор. Бу мулоҳаза шуки, иблис тимсолидаги Воланд ва унинг шериклари мисолида одамлар бошига солинган ёвузлик, кўпроқ тубанликка кетган инсон баттолликларини аёвсиз фош этганини ҳис қиласиз. Буни яхшилик иташдан яна бошқа нима деб баҳолаш мумкин... Фақат бу Булгаков “иб-лиси”нинг хоҳиши, иродаси!

Бироқ кенг режада Булгаков Гёте битигига содиқ қолган, асл инсоний фазилатлар: имон ва эзгулик, яхшилик ва мардликни ҳимоя қилган. Фақат бу пардаланган, яланғочликдан холи, ниҳоятда руҳиёна ва фалсафий тарздадир.

6

Асар мутолаасида ҳаётдан хаёлга, бугундан тарихга, аёндан ноаёнга, табиийдан нотабиийга бир лаҳзада ўтиб тура-сиз. Ва роман ҳақидаги шу пайтгача ҳосил қилинган билим ва тасаввурлар чувалашиб кетади. Бу тасаввур мезони “Уста ва Маргарита”нинг ўзида гоҳ жам, гоҳ сочилган. Ҳатто асар тобора иккита ҳикоя тасвири турфа романларга эврилиб бораётгандай туюлади. Бирини замона ҳақидаги айбнома деб қабул қилсангиз, иккинчиси эса хаёлни бундан қарийб икки минг йил олдин бўлиб ўтган Исо Масиҳ мажороси манзарасига бошлаб кетади... Қайси асарда ҳам замон, ҳам тарих бир йўла бу даражада муваффақиятли ҳикоя қилинганини кўргансиз. Шу боис ҳам бу асарни етук реалистик, шу қаторда чуқур психологик, фалсафий қамровли, ўткир сатирик, қолаверса, тор тасаввурни ёриб чиққан фантастик асар эканига иқрор бўлмай илож йўқ. Ҳатто унда ёзувчининг ўзи-да англаб-англамаган илоҳий нигоҳнинг саси эшитилади...

Шу боис асарнинг қайси жиҳатини алоҳида кўрсатишга киши ожиз қолади ва жазавали ҳаяжонга тушиб, ҳар бир аломат манзараси, коса тагида ним коса фикрлари ҳақида нима-

дир деб қолишга интилади. Бу истак асарнинг биринчи боби- даноқ кўнгилни тўлқинлантиради. Фикримизни иблис талқинининг бошланиши билан ҳам айтиш мумкин. Бу манзара асарда бир йўла реал ва сирли пайдо бўлади. Адиб шу кашфи- ётининг ўзидан туриб уни психологик шарҳлашга, фалсафий ўқдириш, реал кўрсатиш ва сатирик фош этишни бошлайди. Мана исботи: ... шу маҳал иккинчи ғаройиб ҳодиса рўй беради.

...У (Берлиоз)нинг ҳиқичоқ тутиши бирдан тўхтади, юраги бехос дукиллаб, бир зум қаёққадир ғойиб бўлгандай бўлди, кей- ин яна ўрнига қайтди, аммо энди, юрагига ўтмас игна қадал- гандай зирқираб оғрирди. Бундан ташқари Берлиознинг вужу- дини кучли бир даҳшат бесабаб чулғаб олдики, у шу заҳотиёқ бу ердан орқасига қарамай қочишга жазм қилди.

.. Шу маҳал унинг кўзи олдида чўғдек иссиқ қуюқлашиб, ун- дан шишадек шаффоф, ғоят антиқа қиёфадаги бир гражданин вужудга келди...

... — Уфф, лаънати! — деб юборди муҳаррир — биласанми Иван, ҳозир иссиқнинг тафтидан сал бўлмаса сакта бўлаёз- дим! Ҳар балолар кўзимга кўрина бошлади, — жилмаймоқчи бўлди у, лекин кўзларидаги ҳаяжон учқунлари ҳамон ўчмас, қўллари ҳам қалтирашдан тўхтамасди.*

Нега қочмоқчи бўлди, кимга лаънати деб сўкинди, деб ўйлайсиз. Чунки булар шериги, шоир Иван Бездомнийга қаратилган эмас, яна ақлий, ҳиссий жиҳатдан ҳам галати ҳолат: кўлининг қалтироғини тўхтатишга кучи етмаган ҳолда, кўзларини кулдиришга мажбурламоқда. Буни ким- дир фантастика, деб қабул қилади — кимдир илоҳий ва реал... шунда ҳам бу манзара барибир китобхонларнинг бар- часида турфа ўйлар кўзгайди. Сал ўтмай иблис портрети бошқа чизги олиб, яна-да реаллашади. Шундай бўлса ҳам ҳалиги қаҳрамонларимиз руҳияти нозик лавҳалар инъом этаверади. Иблис ҳам, у билан юзлашиб турганларнинг ҳам ҳар лаҳзада хаёллари ўзгаради, эврилади, минг бора жил- панглайди.

Бир маълумотда аввал у пакана, тилла тишли, ўнг оёғи оқсарди, дейилса, кейингисида, у жуда баҳайбат, тишига

* Парчалар Қодир Мирмуҳаммедов таржимасидан олинган

платинадан қоплама қўйдирган, чап оёғи оқсоқ деб тасвирланади... Берлиоз ва Бездомнийга эса у қуйидаги тарзда намоён бўлади: *На у, на бу оёғи оқсар, на пакана, на баҳайбат, ҳамма “қатори” норғил эди...*

... Чап тишларига платина қопланган, ўнг жағидаги тишлари тилладан эди. У қимматбаҳо кулранг костюм кийган, оёғидаги хориж туфлиси ҳам костюми рангида эди... Кўринишдан ёши қирқлардан ошган. Оғзи сал қийшиқроқ... Унинг ўнг кўзи қора, чап кўзи эса негадир, кўк эди...

Бир кимса қиёфасидаги иблис ҳақида муҳаррир ва шоирнинг баҳолари ўзгариб турганлиги тасаввурни турлантиради. Бу ердаги бир-бирининг фикрига тескарилик инсон инсонни, айниқса, унинг шайтоний томонларини билмаслигига психологик далилдир.

Хаёлнинг мулоқоти, бир-бирини рад этиш тушунарли бўлиши учун уни қуйдагича жойлаштирдик.

Муҳаррир – “У немис”

Шоир – “Йўқ, у инглиз”.

Муҳаррир – “Йўқ, у кўпроқ французга ўхшаб кетади...”

Шоир – (аксинча) “Поляк шекилли...”

Муҳаррир – “Йўқ, у инглиз эмас...”

Шоир – “Қизик, бунақа русча гапиришни қаерда ўргана қолдийкин?..”

Қизиғи, бу эврилиш худди унинг миллатини билиб бўлмагандек, ҳаётда ҳам давом этади. Бир гапи билан профессор, иккинчиси билан консултант, навбатдагиси ила ажнабий сеҳргар, жосус ва айғоқчи, ҳоказо... деган хулосаларга олиб кетаверади. Балки бу билан санъаткор адиб инсонга зулукдай ёпишган иблисона хатти-ҳаракатларнинг на алоҳида миллати, на аниқ бир касби борлигини, инсоният қалбига ўрнашган бедаво ўлат демоқчидир? Балки...

Дарвоқе, ҳали биз нега романнинг номи “Дажжол” деб аталса ҳам бўларди, дедик? Негаки, Парвардигор олдида энг баттол жиноятчи бу Иблиси лаин ҳисобланади. У исёнкор, бузғунчи. Ривоят қилишларича, Иблис Тангрига исён сифатида инсоннинг йўли устида ўтириб олиб, уни адаштиради. Ва инсонлараро энг қабиҳ жиноятлар, айниқса, ерга Дажжол қайтиши билан юз беради. Воланднинг қилғиликлари

худди шу Дажжол келаётгандек даҳшатли хавфдан рамзан огоҳлантирмайдими? Бу хавфнинг асоси даҳрийлик, имонсизлик. Бу эса зўравонлар салтанатида ҳамма табақа орасида тарқалган бедаво ўлат эди.

Булгаковнинг “дажжол” инсоннинг ана шу хатоси учун гуноҳкор билан баҳсга киришади ва амали билан ўзига қарши Тангрининг ҳукмини ижро этади. Имонсизларни аёвсиз жазолайди.

Тасдиқ учун парча келтираамиз:

— Агар янглиш эшитмаган бўлсам, Сиз Исони дунёга келмаган деб айтдингиз шекилли? — сўради ажнабий кўм-кўк чап кўзини Берлиозга тикиб.

— Йўқ, янглиш эшитмадингиз, — назокат ила жавоб қилди Берлиоз, — мен айнан шундай дедим.

— О, ғоятда қизиқ! — деди ажнабий.

... — Сиз ҳам суҳбатдошингизнинг фикрига қўшилдингизми? — деб сўради нотаниш ажнабий ўннга, Бездомнийга ўгирилиб.

Шоир...

— Юз фоиз! — деб жавоб қилди.

— Воажаб! — деб юборди чақирилмаган ҳамсуҳбат, сўнг негадир атрофга ўғри қараш қилиб, сўнг шундоқ ҳам бўғиқ овозини янаям пасайтириб деди: — Синчковлигим учун мени кечиринг, лекин, фаҳмимча, сиз ҳали Худогаям ишонмайсизми дейман? — у кўзларда ваҳима зуҳур этди ва илова қилди: — онт ичаман, ҳеч кимга айтмайман.

— Ҳа, биз худога ишонмаймиз, — жавоб қилди Берлиоз ажнабий кишининг чўчиб кетганидан хиёл жилмайиб туриб, — аммо бу ҳақда ошкора гапиравериш мумкин.

Чет элик... сўради:

— Сизлар атеистмисизлар?!

— Ҳа, бизлар атеистмиз, — жилмайганча жавоб қилди Берлиоз...

— ...Бизнинг мамлакатда атеизм ҳеч кимни ажаблантирмайди... аҳолимизнинг кўпчилиги худо ҳақидаги афсоналарга анчадан буён онгли равишда ишонмай қўйган...

— Ҳа, аттанг! — деди ажнабий кўзини чақнатиб, сўнг гапида давом этди: — Лекин мени бошқа масала безовта қиляпти; агар Худо йўқ бўлса, унда башарият ҳаётини ва умуман ер юзидаги барча жонзотларни ким бошқаряпти?

...Бездомний жаҳл билан шоша-пиша жавоб қилди:

– Ким бўларди, инсоннинг ўзи-да!
 – Кечирасиз, – мулойим оҳангда жавоб қилди нотаниш киши,
 – ҳаётни бошқариш учун ҳеч бўлмаса оз муддатли аниқ бир
 режа бўлиши керак. Ваҳоланки, атиги бир минг йил муддатга
 план тузиш у ёқда турсин, ҳатто ўзининг эртанги кунини ҳақида
 ҳам бир нима дейишга ожиз бўлган инсон, қани менга айтинг-
 чи, қандай қилиб ҳаётни бошқара олин?

Шу даҳрийлиги боис бутун бир зиёлиларнинг саркори бўлган инсон бир зумда трамвайнинг тагига тушиб кетма-дими? Ёки инсон ҳаётни бошқаради, деб турган истеъдодли шоир телба ҳолига келиб, жиннихонага йўл олмадими? Романда фожиавий йўлни танлаган инсон қисмати қизил ипдек ўтади. Бироқ, адиб шуни кўрсатишни ўз олдига қўйганди, десак ёзувчининг истеъдод кўламини жуда торайтирган бўламиз. Дарвоқе, Михаил Булгаков “Уста ва Маргарита” романининг билан яна қандай юксак, мушкул вазифаларни уҳдалашни кўзлаган эди?

7

Бу роман менинг ҳаётимдир!

Михали БУЛГАКОВ

Эҳтимол, асардаги минг бир кашфиёт, серқирра истеъдод кўтарган муаммолар ҳам гапирилавериб охири кўнгилини бездиради. Чунки адабиёт на ортиқча ҳикматбозликни, на кескин фош этишни тўла ўз бўйнига олади. У юксак бир руҳни истайди. Рўёби душвор шаффофлик водийига кимнидир етакласа кўпроқ ва ҳар қачон қизиқиш уйғотади. Романнинг қарийб ўртасигача бу бир бўшлиқ бўлиб туради. Шу боис қойил қолаверасизу, ҳайратингиз музлаб қолаверди, руҳингизга ёруғлик инмайди. Кашфиётдан даҳшатга тушасиз, дилингиз безиллайди. роҳат олишдан – губор тўкилишдан эса дарак йўқ. Оқибатда асарни “Дажжол” атаб тураверасиз. Бироқ мана бу ўриндан бошлаб бу хулосангизнинг юрагига дарз кетади.

Бирдан баҳор кириб келди-ю, деразамнинг хира ойналари

орқали мен аввалига яланғоч, сўнгра аста-секин яшил либос кия бошлаган настарин бутадарини кўрдим. Ана шунда, яъни ўтган йили баҳорда юз минг сўмлик ютуқдан ҳам дилбарроқ воқеа содир бўлди...

Бу парчадан бошланган ишқ романга сўнгсиз сеҳр бағишлаган. Шу боис ҳам улуғ адибнинг “Дунёда... боқий муҳаббат йўқ, деб ким айтди сизга?” саволига жавоб мужассам ҳайқирғида инсон тириклигининг бош моҳияти кўринади.

Бундан баҳор даракчи эди, Уста кўчага чиқди-ю, бир гўзал аёл бахтсизлиги белгиси сариқ гул кўтариб кетаётганини кўрди.

Шунда мени унинг ҳусни жамолидан кўра, кўзларидаги ҳеч кимнинг бошига тушмаган ғайритабиий ёлғизлик андуҳи ўзига ром қилди.

У менга таажжуб билан боқди, мен эсам бирдан мутлақо кутилмаганда бутун умр айнан шу аёлни севиб келганимни англадим. Муҳаббат оёқ остидан чиққан фалокатдек лоп этиб пайдо бўлдию, иккимизни баравар маҳв қилди.

Бу илоҳий ишқ... Унинг моддий кўзюви бўлмаганлиги боис, яшин ё ханжардай нобуд этиши чин ва соф оламлар эшигини очади. Шу боис ҳам Маргаритани фаришта деб атасак, Устани гоҳ Мажнун, гоҳ Авлиё деб жазавасидан ҳикмат изласак хато бўлмайди.

Ўша ҳикматнинг асл жавҳари қаерда?

Ҳамма ўзича ўйлагани янглиғ биз ҳам уни ўзимизча шарҳлашга уринамиз.

Бу жавҳар муҳаббат ва ҳақиқатда. Негаки адиб қисматининг ҳам, асар муваффақиятининг ҳам сири унда жамул-жам!

Ўйлайсиз, Булгаков ҳаётининг фожиасига нима бош сабаб эди? Ҳақиқатни жонидан ортиқ севиши ва юрагидан теран анлаганини бирламчи деб билганида эмасми? Шу боис даҳрий ва зўравон тузум бу фикрни маҳбусликда сақлади. Бунинг асардаги замонавий кўриниши устанинг жиннихонада яшаши бўлса, Исонинг қатл этиш тасвири тарихдаги исботидир.

Демак, бу ҳаёт ҳақиқат ва муҳаббат деб танланган. Ҳақиқат ва муҳаббат деб бой берилган. Руҳониятни таназзулдан сақлаб қолиш учун... Бундан-да даҳшатлиси, Муҳаббат деб фариштанинг Шайтон олдига боришга қарор қилгани, қандай хоҳиши бўлса, уни қондиришга тайёрлиги...

Устани Яратган тимсолида тушунсак, Маргаританинг унга талпиниши Ҳаққа интилиш йўлида руҳониятнинг табиий эҳтиёжи эканлигини англаймиз. Шунда ҳам илоҳий қалбнинг Яратган васлга етиши учун танини дажжолга инъом этгани, хизматкор шотирига айлангани, ҳатто бундан шодумонлик қўнгилни ғаш қилади. Балки ҳаққа етмоқ, муҳаббатга муяссар бўлмоқ учун фаришта эмас, жодугар бўлиб орзуга етиш осонлигини, замона зайлини айтмоқчидир. Шу боис ҳам Маргаританинг алвастига айлангани ҳам, онадан туғилгандагидек юриши ҳам, энг баттол жиноятчилар базмида малика мақомида бўлиши ҳам ҳеч бир фантастик, нореал манзара эмас, балки тилсизлик тузумида ҳам Булгаковнинг ҳақиқатга тил бағишлаганидир. Бунда рамзлар тилга киради. Масалан, Азазелло Маргаритага ёғупа ҳадя қилади. Бу упа каромати билан у ўн ёш ёшаради, ажинлари кетади. Бу тасвирнинг бари киноя. Унинг давоми даҳшатни кучайтиради. Уни иблис ҳузуридаги балга қатнашишдан олдин қон билан ювишади. Бу “қон” истаганча зўравон тузум ҳақида тасаввур бермайдими? Бора-бора адаш жамият кимнинг қўлида эканлигини маълум қилади. Бунга ушбу тасвирда ҳам ишора бор:

Шу пайт қаяқдандир пайдо бўлган Коровьев Маргаританинг бўйнига оғир занжирга илинган қора бароқ итнинг чўзинчоқ рамкадаги залворли тасвирини осиб қўйди.

Айниқса, Маргаританинг бу хулосаси — руҳиёна киноя инсон фожеий қисматининг сўнгги нуқтасидай жаранглайди.

О, қандай бахтиёрман, қандай бахтиёрман, у билан тил бириктирганимдан беҳад бахтиёрман: О, иблис, иблис! Дарҳақиқат, у ҳамма нарсани жобажо қилади!

Аслида адиб “Уста ва Маргарита”да шу қудратли ёвузликка қарши бир неча руҳониятнинг мангу устунларини тиргак қилиб қўядики, унинг юрагида Инжил таълимоти, Исонинг маъсум сиймоси муҳаббат, ҳақиқат ва эътиқод машғаласини кўтаришга кўмаклашади. Исонинг қисмати ва ҳикматлари яланғоч ҳақиқат, мангу орзу тимсолидир.

Шу боис у ўзининг қотили Понтий Пилат — Шайтон рамзига ҳам саховатли зот, деб мурожаат қилади, жоҳил ва қотилларга

ачиниб, уларни Парвардигор қарғаган бахтиқаролар деб хулоса чиқаради-ю, лекин уларнинг руҳиятидан умид узмайди. Бу ушбу яшовчан ҳикматда ўз аксини топган. *Дунёда биронта ҳам ёвуз одам йўқ! Ҳақиқатни айтиш осон ва мароқли. Худо битта!*

– Вақти келиб, на қайсарлар ҳокимияти, на ўзгача ҳокимиятлар қолади. Одамзот ҳақиқат ва адолат салтанатида яшай бошлайдики, ундай салтанатнинг ҳеч қандай ҳокимиятга эҳти-ёжи қолмайди.

Бу кўчирмалар Булгаковга кўнглидагини қатл қилиб бўлмаслигини тил билан айтиши учун зарур эди. Қисматнинг аччиқ киноясини қарангки, Исони ҳокимиятпараст даҳрий қатл этаркан, (насронийлар ақидасича) буни худож-ўйлар ҳасади билан амалга оширади. Гўё эътиқоднинг ғаними эътиқод бўлиб чиқади...

“Уста ва Маргарита”нинг бир эзгу жиҳати – шайтоннинг қўли ва тили билан адолатсиз тузум ва жоҳил инсоннинг жуда кўп иллатлари реалдан реалроқ суратланади. Мана илк далил, баҳс шайтоннинг бор-йўқлиги ҳақида кетаётганида бирдан унинг ўзи баҳснинг муддаосини очади.

Воланд – *Мамлакатларинг қанақа ўзи, нима сўрасанг йўқ!*

Вақти-вақти билан бу фош этиш – йўлсиз жамиятнинг ҳароб аҳволи тадрижан давом этади. Бунга яна бир рамзий мисол.

Сувнинг совуқлигидан дийдираган Иван соҳилдаги пиллапоялардан боя кийимини ечиб қолдирган соқолли одам олдига чиқа бошлади, қараса нафақат кийимларини, шунингдек, соқолли одамнинг ўзини ҳам ўғирлаб кетишибди. Бу урчиган иллатни айтгани учун ҳеч кимни жавобгарликка тортиб бўлмайди. Ахир, даҳрий жамиятда иблис бўлиши мумкинмас-да. Шу боис гоҳ мушук, гоҳ Воланд, гоҳ Фогат томонидан фош этилган иллатлар – ўғрилик, текинхўрлик, бузуқлик, порахўрлик, мешчанлик, ёлғончилик қусурлари собиқ совет тузумининг асосини ташкил этар, аммо уларни тўғри тил билан фош этишга ўрин йўқ эди. Булгаков ўз хаёлининг чексизлиги билан “Уста ва Маргарита”да уларнинг бугун бир галереясини яратди, кўрғазмасини очди.

Буни реал кўрсатишлар қаторида қоғозбоз ва бюрократ жамият асосий яшовчан ва бошқарувчан аъзосидан мосуво бўлганини бир қатор манзараларда психологик изоҳлайди ва фалсафий уқдиради. Мисол учун, иблис Берлиозни даҳ-

рийлиги учун қатл этаркан, бу билан чегараланмайди, унинг бошини ўғирлаб кетишади. Бу даҳшатли манзара одамлар даҳрийлиги учун бошсиз қолажак деганига ишора эмасми? Конферанс Бенгалский ҳам шайтон зуғумидан кейин ўз бошини излайдиган, “бошимни қайтаринг” деб, дод-вой қиладиган бўлади. Бу ҳам аслида ёлғончиликнинг жазосидир.

Мана бу тасвирда эса бюрократ жамиятда бош уёқда турсин, бутун бир инсоннинг бой берилиши, маҳв этилиши рамзий чизилган.

Устига салмоқли сиёҳдан қўйилган маҳобатли ёзув столи ортида қуруқ костюмнинг ўзи ўтирар ва сиёҳга ботирилмаган қуруқ перо билан қоғозга нималарнидир ёзарди. Костюм галстук таққан, унинг соат чўнтагидан ўзи ёзар ручка чиқиб турарди, аммо костюм ёқаси устида на бўйин бор эди, на калла, шунингдек, костюм енгларида қўл чиқмаган эди. Костюм ишга қаттиқ берилганидан, атрофида юз бераётган тўстўполонни мутлақо пайқамас эди.

Бу чизгини тасаввур қилиб қанча ажабтовур хаёлларга борасиз. Бу бошсизлик, шахссизлик ва қиёфасизлик тимсолидир. Адиб уни аччиқ ҳажв билан, рамзда типиклаштирганда тухумдан чиққан оммавий офат, маънавий таназул эндигина бошланган эди. Бу офат эса кейинги 50 йил давомида ҳаддан урчиди, шимолдан келган бало бўлиб, юзлаб асл, янги фаолият ва шахсларнинг гўркови бўлди. Бунини Булгаковнинг кун кўрмаган, тириклигида ўз ўрни ва қадрини топмаган ижоди ҳам қайта-қайта тасдиқлайди. Шу боис ҳам уста тилидан айтилган мана бу армон аввало Булгаков қисматига, унинг қисматдошлари тақдирига тегишли.

Мен қўлимда романим билан ҳаёт майдонига чиқдим, лекин чиқдимۇ ҳаётим ниҳоясига етди...

Йўқ, йўқ, энди биз бироз шошмайлик, айнан шу романининг бошқа бир ўрнида “боқийлик, боқийлик бошланди...” деган бўлак бир фикр ҳам учрайди. “Уста ва Маргарита” васият каби қолдирилганига қарийб олтмиш йил бўлаётгани-ю, у ҳақидаги баҳс ва ҳаяжоннинг сусаймаганлиги бу ижод умри боқийлигини билдиради. Бундан ҳар қанча ҳавасланса арзийди. Ва чуваланган мулоҳазамиз сўнгида бу мангулик сувини ичган асар, умуман боқийлик йўлидаги Булгаков ижоди қай дарёлардан сув ичиб, қай чинорлар хотира-

сидан тотиниб бу даражада мукамалликка эришганди, дея билгимиз, озгина ҳис қилганимизни айтмоқчи бўлдик.

Ҳақиқатдан ҳам XX аср рус прозасининг сийрак чўққиларидан бири бўлган Булгаков насрига назар солсак, ундан Гоголга хос ўткир ҳажв, халқ илоҳиятига боғлиқ сирли бир самимият, бунёдкор тил тилсими, ақл билан тушунтириш қийин кўнгилнинг мубҳам рангинлигини ҳис қилмай қолмайсиз. Бу учун биргина Гоголнинг “Вий” асарини эсга олиш кифоя. Сўнг бу психологизм, драматика чуқурлашган сари Антон Чеховнинг инжа, реаллигида руҳият тилсимлари мавжли насрини эсга солади. Айниқса, унинг “Олтинчи палата” каби руҳи офир, ўзи ихчам ҳаёт психологиясини. “Олтинчи палата” қиссаси билан “Уста ва Маргарита”даги “Икки Иван” бобидаги инсон руҳи бошидан кечирган азоблар қанчалик ҳамоҳанг...

Бироқ психологияда ҳам, фалсафий кўламда ҳам бу адиблардан ташқари бир комил наср Булгаков прозасидан уфуриб турибдики, шубҳасиз Достоевский адабиётда тиклаган иморатларсиз Булгаковнинг шоҳ асари “Уста ва Маргарита” бунчалик жозоба, сеҳр, кўлам, юксаклик касб этишини тасаввур қилиш қийин. Шу боис Фёдор Достоевский чинакам маънода Махаил Балгаковнинг маънавий пири ҳисобланади. Шу билан бирга Булгаков Европа насри ва драматургиясининг чуқур билимдони ва муҳиби бўлган. Натижада кўплар эътиборига тушмаган Мольер, Сервантес ноёб ижодий кашфиётларини ўзлаштириш адиб насрини беади...

Булардан ташқари илк янги одимларини бошлаган, қадимий йўллари синтез қилинаётган истиқболли Шарқ насри талқин қўламига киргач, Булгаковнинг прозадаги кашфиётлари ва олға кетишларида Шарқ насри ва ўғити, мангу Шарқ фалсафасининг кучли таъсири, бўлакча имкониятлари ҳам куч берганини сезамиз.

Алқисса ҳақиқий ижод, дурдона асар шубҳасиз инсоният ақли ва хаёли эришган билим ва кашфга таяниб, ўз дардини беади ва вақт ўтган сари қатидаги янги ва янги маънилари очади. Сирли юлдуз каби ўзининг беадоқ хаёл кўзғар қудрати билан ёнига имлайверади. Бунга Михаил Булгаковнинг умри боқий “Уста ва Маргарита” асари яна бир карра далилдир.

ХАРАКАТДАГИ “ЖАРАЁН” ҚИСМАТИ

“Худди ит каби, — деркан, у охирги гапини шундай бир тарзда айтдики, гўё бу шармандали ҳукм ундан узоқроқ яшайдигандай эди”.

Шундай қилиб... Йозеф К. одам ва олам ҳақидаги сўнгги, тугалланмаган фикрини айтиб бўлди. Сиз ўзбек тилида ўзига қийнала-қийнала йўл топган, Франц Кафканинг васиятсиз васияти янглиғ дунёга келган доворак романи “Жараён”-нинг охирги жумласини ўқиб бўлдингиз.

Азиз, ўқувчи! Мен шу кунни қанчалик орзиқиб кутгандим. Қанчалик юрак ютиб, хаёлан тасаввурлар қилгандим. Ҳозир мендан саодатманд киши йўқ. Ҳолбуки, олдингида хижолатлиман. Хатокорлигим, тил билмаслигим, сусткашлигим, гайратсизлигим учун мени кечиргайсиз. Шукр, Франц Кафканинг “Жараён”и ўз тилимда дардини айтди. Сурати қандайу сийрати қанақа чиқди? Бу ёғи сизга ҳавола.

Кафка 1883 йили Чехиянинг Прага шаҳрида яҳудий оиласида туғилган. У даставвал шу шаҳардаги немис гимназиясида, 18—23 ёшида ҳуқуқшунослик бўйича таълим олади. Сўнг икки йил шаҳар суди қошидаги адвокатлар идорасида иш ўрғанади. 1907 йил октябрдан хусусий сугурта жамиятига ишга кирди. Бир йил ўтиб, Прага тижорат академиясида малакасини оширди. 1908 йилдан бошлаб ишлаб чиқаришда жароҳатланганларни сугурта қилиш ярим давлат идорасида ишга ўтди. 34 ёшида сил касалига чалинди. Яна беш йил қисқа танаффуслар—даволанишлар билан шу жойда фаолиятини давом эттирди. 1922 йили нафақага чиқиб, - ўзини бутунлай адабиётга бағишламоқ ниятида Берлинга йўл олди. Аммо кучли касаллик хуружи ортга қайтарди. У 1924 йил 3 июнида Вена яқинидаги Кирлинг санаториясида сил касалидан вафот этди.

Адибнинг тириклигида бир неча новеллалари, романларидан парчаларгина эълон қилинган эсада, уч роман—“Америка”(1911—16), “Жараён”(1915—18), “Қалъа”(1921—22) ҳамда “Эврилиш”, “Очлик устаси”, “Жазо колонияси”. “Ҳукм”, “Қишлоқ табиби”, “Бир кучукча устида тажрибалар” каби фавқулодда гўзал ва рамзий новелла ва қиссалар битишга улгурган эди.

Кафканинг “Отамга хат” эссеси ва ўн икки йил давомида (1910—22) ёзилган “Кундаликлар”и ҳам шахси ва ижодини намоён қилишда бетакрордир.

84-йилнинг кузи эди адашмасам, талабамиз, Сирдарё вилояти далаларида пахта терардик. Қадим Мирзачўл кенгликлари ҳавасларимиз дояси, мусаффо орзуларимизнинг кўзочар тонготари эди. Курсдошларимдан бири, ҳозир таниқли ёзувчи бўлиб кетган полвон дўстимнинг қўлида қора муқовали бир китобга кўзим тушди. Курсдошим пахтага чиққандаям, теримдан қайтгандаям, ётар жойимиз шийпонда ҳам китобни қўлига олар, аммо икки-уч бет ўқиб тўхтар, ўн беш кунлар ўтишига қарамай, иши унмас, бу кетишда бутун — бир фасл шундай ўтиб кетиши кўришиб турар, нимадир ҳалақит бериб, асарнинг ичига кириб кетолмаётган эди. Нимадир бўлди-ю, китобни олиб, варақладиму биринчи жумласиданоқ у мени ўзига асир этди. Китобни сўраб олиб, охирига етганча бошқа асар билан ишим бўлмади. Бу китоб ўша йиллари Иброҳим Фафуров таржимасида тилимизга ўгирилиб, эндигина нашр қилинган рус ёзувчиси Фёдор Михайлович Достоевскийнинг “Телба” романи эди.

“Телба”дан айрилолмай қолдим. Фёдор Достоевскийнинг бошқа асарларини ҳам топганим қадар ўзбекчада ютоқиб, ўрисчада ҳижжалаб ўқиб чиқдим.

Ҳатто “Телба”нинг ўзбекчага таржимаси борасида ўзимча ҳаяжонланиб, диплом иши олдим. Ким қўйибди мендай адабий саводи ҳаминқадар ҳаваскорга шундай маҳобатли, ҳикмати чуқур, дарди чўнг асар ҳақида фикр билдириб, таржимага асл нусхани солиштиришни?

Бунинг бош сабаби қалби соф инсоннинг тенгсиз дарди, унга теварақдагиларининг муносабати эди. Агар шу дарднинг куйини, алангали куйнинг оқимини тополмасангиз бу асар зерикарли, ҳаддан майда-чуйда турмуш воқеаларининг баёнига ўхшаб туюлиши ҳам ҳеч гап эмас. Княз Мишкиннинг ботиний оху-ноласи, зоҳирий афтода аҳволи, ўзимизнинг Мажнунга ўхшаб кетадиган оташин қисмати жони жаҳонимни эгаллаб олди. Ўша кунлари фақат Достоевский асарларини олиб юрганимга қизиққан кутубхоначи опа “Бунақа китобларни кўп ўқиманг. Уларга мубталолик яхши эмас, руҳиятга ёмон таъсир қилади”, дегани ҳеч эсимдан чиқмайди. Балки унинг гапида ҳам жон бордир. Лекин мен қўшилмадим. Ҳозир ҳам Достоевский асарларидаги инсоний изти-

роб, мусоффо ишқ тараннумининг ҳам рамзий, ҳам психологик, ҳам фалсафий, қолаверса, реалистик тасвиридан олинадиган сабоққа муҳаббатим сусаймас. Улар одамни адо қилмайди, тиклайди, ҳаётнинг бош моҳияти сари элтади, даҳри дунда мажозий, илоҳий муҳаббат бандалари дарвеш каби ҳар лаҳзи синовдалигининг далилларидай туюлади. Фақат бу асарларни ичига, ботиний муножотига туша билиш керак...

Худди ўша 84-85 йилларда «Ёшлик», «Шарқ юлдузи» журналлари, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида Франц Кафканинг уч бетақроп новелласи таржимаси босилиб чиқди. Даставвал ўқиганимдаёқ Франц Кафка Достоевский мактабининг ўқувчиси экан, Достоевский кашф қилган оламнинг янги сарҳадларини очган адиб сифатида кўнглимга ўтирди.

Ҳақиқатдан ҳам Франц Кафка Достоевскийни қайта-қайта мутолаа қилган.

Кундаликларида буюк ёзувчини ҳатто тушида кўрганини ёзади. Бироқ Кафкага хос фавқулоддалик қудрати шундаки, унинг қати секинлик билан очилади, кашфиётининг миқёси қайта-қайта мутолаада кенгаяди. Шу боис ҳам Кафка олами ташриф буюрган ўша йиллардан бошлаб, ўзбек ўқувчиси кўнглида яна бир басират кўзи очилди. Адабиётимизнинг ёш вақилларига, хусусан, ўзбек носирларига бу қизгин таъсир қилди.

Фавқулодда ижод, уста санъаткорлик инсоннинг ўлмас дарди, беқиёс муҳаббатисиз кўз очиши мумкин эмас. Ана шу дардга ҳамдардлик, шу дардда ўзини англаш, шу муҳаббатни орзу қилиш шу муҳаббат билан тириклик туйғуси муаллиф шахсини, қисматини ҳам назарга туширади. Ижод қанчалик кучли, қамровли, инсоний бўлса, шахсга муҳаббат, эътибор, уни билишга қизиқиш шунчалик кучайиб боради.

Франц Кафка ҳаёти зоҳиран жуда оддий. У бор-йўғи бу ўткинчи дунёда 41 йил (1883-1924) умргузаронлик қилди. Австрия империясининг Чехия худудидаги Прага шаҳрида, яҳудий оиласида туғилди. Отаси қишлоқ хунармандлари орасидан чиққан, ўз ҳаракати, ғайрати-салоҳияти билан ўртаҳол фабрикачи даражасига етган эди. Онаси эса аҳли китоб ҳисобланмиш яҳудий диндорлари Раввинлар сулоласи вакиласи эди. Францнинг уч синглиси бўлган.

У даставвал Прагадаги немис гимназиясида ўқиди. 18-23 ёшида эса худди шу шаҳарда ҳуқуқшунослик бўйича таълим олади. Бирваракай олмон маданияти ва санъати тарихидан маърузалар тинглаб юрди. Шундан сўнг икки йил шаҳар суди қошидаги адвокатлар идорасида иш ўрганди. 1907 йилнинг октябридан эса хусусий суғурга жамиятига ишга кирди. Бир йил ўтиб, билимига қаноатланмай, Прага тижорат академиясида малакасини оширди. Ва айна шу 1908 йилдан бошлаб ярим давлат идораси ҳисобланган ишлаб чиқаришда жароҳатланганларни суғурга қилиш ташкилотида ишга ўтди. Докторлик даражасида чуқур билими, тиришқоқ ва малакали бўлишига қармасдан қарийб ўн йил каммаошли, нуфузсиз шу жойда оддий ходим бўлиб ишлади. 34 ёшида (1917) сил касалига чалинди. Шундан кейин ҳам яна беш йил қисқа танаффус — даволанишлар билан ушбу идорада фаолиятини давом эттирди. 1922 йилда шу жойдан нафақага чиқиб, тиркчилик ташвишларига этак силкиди, “қочиш” режасини амалга оширмоқчи бўлди. Бундан кейин бутунлай ўзини адабиётга бағишлаб, эркин ижодкор бўлиш учун Берлинга йўл олади. Аммо кучли касаллик хуружи уни ортга қайтишга мажбур этди. Уйланишга улгурмади. У 1924 йил 3 июнида Вена яқинидаги Кирлинг санаториясида сил касалидан қазо қилди.

Бу оддий ва жўн рақаму маълумотлар ортида Кафканинг бениҳоят фавқулодда асарларининг изи, манбаси, нодир муҳити борки, Кафка шахси, Кафка қисмати янглиғ қайта-қайта хаёлдан ўтади, изтиробга солади, ўйлатади, шижоатлантиради. Фикрлашга ундайди.

Кафка шахсини, Кафка оламини, Кафка маънавиятининг кашфиётчиси унинг ўзи! Ўзига кўзгу солган. Ўзини тадқиқ этишда асарлари, шахсий ёзишмаларига етадиган манба йўқ. Мен унинг “Отамга хат” эссеси — ғазабнома-муножоти билан танишибгина бундан воқиф бўлдим. Таржимага бетийиқ рағбат ҳам шундан кейин уйғонди.

Дунё адабиётида, қолаверса, ўзбек адабиётида автобиографик йўсиндаги асарлар талайгина. Уларнинг услуб ва гоё жиҳатидан бир-бирига ўхшаш, фойдали томонларини биламиз. Аммо Франц Кафканинг “Отамга хат” эссеси улардан кескин фарқ қилади. У аввало дил изҳори сифатида фавқулодда жазавали

изтироб алангасида битилган. Қолаверса, ҳеч ҳам адабий-биографик асар сифатида ўқувчиларга тақдим этилиши кўзланмаган. Балки 36 ёшли инсон дилида нима бўлса, ундан отаси воқиф бўлишини истаган. У хатни онасига жўнатиб, отасига бериб қўйишни сўрайди. Онаси эса хатни эрига кўрсатмай, ўзида сақлайди ва “Отамга хат” Кафка ўлимидан ўтгиз йиллар ўтиб, 1952 йилда “Нойи руншоу” журналида илк бор эълон қилинди.

“Отамга хат” аввало ўзи, яқин кишилари, хоссатан, отаси ҳақида ошқора тасаввур бергувчи манба. У ҳар кимга — дунё қараши, тарбияси, хусусан, эътиқодига қараб турлича таъсир қилиши мумкин. Шу боис паст-баланд турфа баҳо беришлари, ҳар хил мулоҳаза юрийтишлари турган гап. Ахир инсон ҳам ўзининг яралишига асосий сабабчи бўлган, едириб-ичириб, ўқитган отасини фожиаларининг бош айбдори деб ҳисоблаши мумкинми? Бу отага нисбатан ҳаддан ташқари адолатсизлик эмасми? Тарбиясиз, ҳатто шаккокдай туюлмайдими?

Лекин мен эссени ўқиб, ўзбек ўқувчиси адиб шахсини тушуниши, билиши учун албатта “Отамга хат” билан таниш бўлиши керак, деган фикрга келдим. Кафка фожиаси, Кафка ёзғиришлари шахсий бир мезонда унга балки фақат маломат келтирар, аммо шунда ҳам ҳақиқатдан юз ўгириб бўлмайди. Шу туришида ҳам у оталар аччиқ сабоқ чиқаришлари учун ёрдами тегади. Шу боис ҳам ким бўлишидан қатъи назар инсонга қайғурган, уни тушунишга, ҳамдард бўлишга ўргатар асарга холис бўлиш керак.

“Отамга хат” эссесининг жуда чўнг изтироби, улкан қайғуси, илк жумласидан сўнгги нидосигача оташин муножоти жони жаҳонингизга ўт ташлайди. Чин тарбия нима-ю, сохта хатти-ҳаракат қайси, руҳият кўзгусига солиб кўрсатилади. Шунда ҳар бир инсоннинг кўнгли, руҳияти, кайфияти ниҳоятда нозик ришталар билан бир-бирига боғлиқлиги, ана шу дахлсиз мамлакатга ўзидан бошқа ҳеч ким, ҳатто яхши, умидли ақидаларни-да ниқоблаб, тажовуз қилиш жиноят эканлиги; бунинг оқибатида ногирон бўлиб қолган қалб ўзини ҳеч қачон намоён эта олмаслиги, чалажон руҳ журъатсиз, мард бўлиши керак жойда кўрқоқ бир ҳолда ҳаётда энг зарур сифатларни ҳам ишга сололмай, ёлғизликка маҳкум бўлиши каромат қилинади.

Ф. Кафка “Отамга хат”да ўзининг кўрқоқ, ношуд, журъатсиз салоҳиятсиз бўлиб қолганлигини кўп тилга олади. Аммо эсседа унинг ўта зийрак, мард, журъатли фикрлари ҳар бир ўқувчи қалбида болалиги, ёшлигини хотирлашга, нималарга улгурди-ю, нималарни қилолмаганини сарҳисоблашга, ўзини тафтиш қилишга ундайди.

Аслида ҳам ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди. Франц Кафка қисмати жуда фожиали кечди. У жуда ёшлигидан ёлғизланиб қолди. Тирик туриб отасидан айрилди, ҳаётга муносабатлари кескин фарқ қилгани боис ҳеч ҳам у билан келишолмади. Ота билан болани яраштириш пайида хотин сифатида эрига бўйсунниши вожиб, она сифатида боласига қайғуриб, ўргалиқда қолган онаизорига ҳам кўнглини бўшата олмади. Сингиллари ундан анчагина ёш бўлгани боис жигарлашишга улгурмади. Тўғри, унинг уч-тўртта Оскар Поллак, Макс Брод, Оскар Баум, Фелекс Велч каби ошналари бўлса-да, у одамови ва ниҳоятда камсукум эканлигидан улар билан сирлашмай, ўз қайғуси билан ўзи бўлди. Гимназиядоши Эмиль Утицнинг таърифи бўйича: “Франц гўёки ойнаванд тўсиқ билан ўзини улардан ихоталаб олган” эди. У уч бора уйланмоқчи бўлса-да, бирор бир аёл билан тақдирини боғлолмади. Бошданоқ буларга отаси рози бўлмади, бирида тўғри келган қизга уйланаверасанми, деб калака қилди, бошқа сафар яна нимасидир ёқмай ҳалақит берди. Қолаверса, ўзи ҳам уйланиш адабий ишига тўсиқ бўлиши мумкин деб кўрққанини кундалигида очиқ ёзади. Шундай бўлса-да, “Отамга хат” эссесига “Уйланмоқ — оила куриш... менимча инсон қилиши мумкин юмушлар ичида энг буюги” деб эътироф этган экан, оила куриб, зурриётлар қолдиришни орзу қилгани шубҳасиз. Ҳаёт йўлида ҳам Фелица Бауэр, Юлия Вохрицек, Милена Есенская, Дора Домант, Грета Блох каби қизжувонларни учратган, муносабатлари яқин, улардан бири билан тақдирини боғлаши жуда мумкин эди. Аммо...

Бу бахтсизлик етмагандек севган машғулоти, қисматида ягона дардкаш ҳамроҳи адабиёт билан ҳам жиддий шуғулланишга имкони бўлмади. Асосий вақти идорада ўтди.

Фридрих Нитшенинг бир ҳикмати қайта-қайта эсимга тушади: “Мангулик эмас, мангу яшаб қолиш муҳим”. Фалати фалсафа эмасми? Ҳаёт қонуниятига бу орзу тўғри келиши ҳеч

мумкинми? Бироқ афтода туюлган ҳар кунини беиз ўтказмасликка интилиши, зулумот, мавҳумликни эмас, ёруғликни севиши, шу йўлда идрок этганларини босиқлик билан гўзал тарзда айта олгани Кафкага “иккинчи умр” берди. Очиғи, инсон ўз даврида оқил саналиши, тадбир билан яшаб ўтишининг ўзи катта гап. Ўзидан кейин ҳам маълум бир муддат эл-халқ, жуда бўлмаса, зурриётлари тилида номи бўлади, ҳаққиға дуои фотиҳалар қилинади. Бир камтар инсон сифатида Кафка на мангуликни, на мангу яшаб қолишни орзу қилгандай. Аммо қазои қадар бошқача бўлиб чиқди. Шахснинг ботини очилди. У яшашга ҳуқуқ олди. Ана шу ботиндаги талаблар эса жуда ҳам олижаноб инсонийлик сари йўналганди. Фикрлари ойдин, самимий тилагу дуоси руҳнинг тарбиячиси эди. У Гёте ижодини ниҳоятда севарди. Шу боис ҳам Гётенинг мана бу ҳикмати кўнгил кундалигига, тўғрироғи, кундаликдаги кўнглига нақшлаб қўйган эди: *Ҳар куни яшаш учун курашга чиқмаган инсон севиш ва яшашга лойиқ эмас. У чех бастакори, созанда ва шоири Яноух билан дилдан қилган суҳбатларидан бирида ниятини рамзий қилиб, зулматларга қарши курашганини беихтиёр билдириб кетади: Кундуз — улғу афсунгар! Қандай яхши бошимиз узра қуёшнинг порлаб туриши. Агарда бу қўрқинчли, уйқусиз тунлар бўлмаганда мен умуман ҳеч нима ёзмаган бўлардим.*

У тинимсиз ёзди, зулмат, тун нималигини англаш учун ёзди. У бу қоронғулик тимсолидаги жаҳолат, нодонлик, тажовуз, қотиллик нималигини кузатиб, таҳлил қилиб, муқојаса этиб, нимадан туғилиши, нимадан сув ичиб, яйраб-яшнаб, ойдинликларга тинчлик бермаслигини ўзи англаб олмоқчи, билмоқчи эди. Унинг Олмонияда ҳар бир китоби 500-600 бет келадиган 10 жилдлиги нашр қилинган. Аммо Франц Кафка тириклигида бир китоб ҳажмига етар-етмас тўрт-беш новелласи, романларидан парчалар чиққан, ўзи эса шуларнинг ҳам олтидан бирини ўқишга яроқли деб баҳолаган эди. Аммо адабий жамотчилик истеъдод пайдо бўлганини ўшандаёқ эътироф этган, новеллаларидан бирига 1915 йили Олмониянинг йиллик адабий мукофоти муносиб кўрилган эди. Аммо асосий, хусусан хажман катта асарларини эълон қилмаган, энди эълон қилолмаслигини ҳам билган Франц Каф-

ка ўлим олдида туриб ёзувчи дўсти Макс Бродга қолдирган васиятномасида барча-барчасини ёқиб юборишни ўтинади. Афтидан Макс Бродни келажак олдидаги масъулият, дўсти Францининг соғлом пайтидаги ёруғ ва рост фикрлари — ҳақиқий васияти эканини англаш, бу асарларни асраб қолишга, бирин-кетин эълон қилишга ундаган бўлса ажаб эмас. Нима бўлганда ҳам уч тугалланмаган романи, қатор фавқулудда янги ва янги ҳаёт ҳақидаги новеллалари, кескин, кенг ва чуқур фикрли ўн йиллик кундаликлар, “Отамга хат” эссеси ўлимидан кейин босилиб чиқдию кўнгил мулкидан ўрин олди.

Франц Кафканинг “Жараён” романи ҳақида бирдан, бир қолипга сиғадиган фикр юритишга киши қийналиб қолади. Бири ҳақида гапириладиганда, иккинчиси чеккага суриладигандай ҳолатни сезмаслик мумкин эмас. Бу роман ҳам рамзий, ҳам психологик, ҳам фалсафий, қолаверса, жуда ҳам реалистик асар. Муҳими чигал, ўзгараётган дунёда жаҳолатнинг янги ланаётгани, дақиқ бир ҳаракатга эвриладигани, энг азалий инсоний борлиққа дарз соладигани, Аллоҳ берган яшаш ҳуқуқини тортиб оладигани фош этилган. Бу турли-туман фикр йўналиши билан тадқиқ этишга киришилган экан, “тўхтатиб қолинган жараён” қиссасигина эмас, ҳаракатини бошлаган, жуда ҳам зимдан тобора хуфялашиб, махфийлашиб борган залолатнинг шитоблашуви ҳақидаги асардир!

Бу дунёга Аллоҳнинг инъоми билан келган инсоннинг энг олий ҳуқуқи — яшаш ҳуқуқи эмасми? Ўзлигини намоён этиладиган чегара, имконият эрк туйғуси экан, эрки унинг ўзида бўлиши керак-да!

“Жараён” романида ана шу бош шарт қайси мезон бўйича ҳал қилина бошланганини гувоҳи бўламиз. Бу жараён бениҳоя аянчли, ҳақсиз, сирли ва машъум.

Йозеф К. тақдир ҳақида гап чиққанда ижодкор дўстларимиздан бири Йозеф К.ни тонгда туртиб уйғотишгани-ю, ҳибсга олиниши инсон туғилишидан бошланадиган сўраб-суриштиришнинг ўзи. Туғилдикми сўроққа тугиламиз. Улғайган сари тергов-тафтишлар кўпаяди. Нега келдигу, нега кетяпмиз, бунга жавоб бериш жуда ҳам мушкул. Унинг босими вақт ўтган сари кучайиб боради. Ва охири... Рамзан Йозеф К.нинг қисмати ҳар биримизнинг тақдиримиз, деган-да ўйланиб қолгандим. Чунки

“Жараён” аввало ҳар бир инсоннинг ўз ҳаёти, унинг тадрижи, гуноҳ-савоблари, хусусан, гуноҳқор бандалиги борасида фикр кўзгайди. Аммо бу умр бошқалар учун дахлсизлиги, ҳамма ўзи учун ўзи жавоб бериши кераклигини бот-бот эсга солади.

Илоҳий китобларнинг барчасида, хусусан, Қуръони каримда марҳамат қилинадики, “Инсоннинг қони инсон учун ҳаром”. Унинг айбини бўйнига қўймасдан ўлдириш, қони-ни тўкиш энг оғир жиноят. Ҳатто қотилнинг ўлими ҳам бу гуноҳи кабирани юва олмайди.

Хавфсизлик учун қонунлар чиқариб қўйилган, тараққиёти ер юзининг энг олди деб жар солинган Оврупа марказида эса бир инсон ҳеч бир айби исботланмасдан, шу йўлда қарийб бир йил сарсон-саргардон қилиниб, охир-оқибатда қатл этилади.

Ҳаммадан ҳам ўтиб тушгани, ўзини ақлли ва қудратли ҳисоблаган имонсизларнинг хокисор, меҳнаткаш, эътиқодли кишиларга қатлиоми бу!

Йозеф К.нинг асл изтироби, тийиқсиз ҳатти-ҳаракати, ҳар қачон мавжланиб турадиган фикрлари ўша ўрмалаётган, ҳамма жойда гимирлай бошлаган жаҳолатга ташланган ўтдир. Шу боис “Жараён”га талпиниш, интилиш, ўқиш ва уқиш кучаймоқда. Зеро, у XX аср тонготарида янгича кўринишдаги азалий иллатлар — тажовуз, хиёнат, гийбат, иблисга сотилиш, шаҳватпарастлик, қотилликнинг мурғак бир ҳолидан башорат қилган бўлса, йил, аср ўтган сари бу иллатлар оммалашди, фақат Оврўпада эмас, жаҳоннинг энг чекка жойларигача бориб етди. Бир мисол. 70 йил олдин кўчада биров сизни тўхтатса, кимлигингизни сўрар, аммо сиздан кўра қўлингиздаги жонсиз қоғозни инсондан юқори қўйиши мумкин эмасдай эди. Бугун сиз нотаниш одамнинг олдида фақат ҳужжат билан кимлигингизни билдиришингиз мумкин. Шунинг учун энди... азим шаҳарда ишгами, ўқишгами кетишдан олдин гувоҳномангиз ўрнидалигини билмоқ бўлиб, бир қур чўнтагингизни пайпаслаб кўрасиз. Чунки сиздан кўра, унга кўпроқ ишонишади. Мабодо у йўқ ёки қолиб кетган бўлса, сиздан хавфсирашлари, озодлигингизга чек қўйишлари мумкин...

Йозеф К. хонасига бостириб кирганларга кимлигини билдирмоқчи бўлиб, ҳаяжон ва аччиқ аралаш шахсий гувоҳномасини излашга киришганини ўқир экансиз, бугун инсон

нинг оғзаки гапига эътибор камайгани ҳолда жонсиз қоғозга ишониш кучайганини эсга солади ва адиб огоҳлантирган хавф дунёни олганини тасдиқлайди. Бу инсонлик шаънига тегади. Уни ерга уради, ҳақоратлайди.

“Жараён” ана шундай кўз очган, кўз очажак иллатларнинг мангу давомийлигидан сўзлайди. Рост, умрларнинг ҳам бош адоғи бўлади. Ибтидодан интиҳогача. Инсоннинг йўли ҳам шу! Офтобнинг йўли ҳам. “Жараён” топилган ном, унда чизилаётган тасвир, айлантирилаётган сахна бетиним бу ҳаракатнинг моҳиятига интилади. Ахир, яхшилик ва ёмонликнинг кураши ҳам шундай. Бири туғилиб, бири ўлгани, бири мағлубиятга учраб, иккинчиси галаба қозонгани билан тўхтаб қолмайди. Бошқалар ҳаёти мисолида қайта туғилади, қайтиб умрини бошлайди. Айниқса, эзгулик орзусида ҳақиқат йўлида азоб чекиш, хўрланиш, эзилиш, охир оқибат адо бўлиш — синов-имтиҳон дунёси — қиёмат қадар бардавом.

Романнинг бош қаҳрамони Йозеф К.нинг айна 30 ёшни тўлдираётган кунда ўз хонасида ҳисбга олиниши ҳеч ҳам тасодифий эмас. Балки бу рамзий сана ҳақиқатчининг издоши бўлгани учун, пок ва расмана яшаётгани боис азобга маҳкум этилгани деб тушуниш керак. Зеро, яҳудийлардан чиққан сўнгги пайғамбар, Инжил нозил қилинган Исо Масих айна ўттиз ёшга тўлгач, Ҳақ динга даъват қилишни бошлаганда, худосиз, худбин, адашган, бузғунчилар тўдасига тўқинади. Исо (алайҳиссалом)ни бадкирдорлар жазоламоқчи бўлганда кўкка кўтарилди. Йозеф эса... насронийларнинг ақидаси бўйича бадном бўлиши, ўлимга маҳкум этилиши керак, деб билади Кафка.

Қолаверса, Йозеф К. кўз очган фурсат бошқа бир давр. Унда айниқса риё ва ёлғон, фаҳш ва ахлоқсизлик, текинхўрлик ва зўравонлик бошқа бир кўринишда намоеён бўлади. Уларни пайқаб олиш жуда қийин. Ошкора эмас, зимдан иш кўргувчи бу иллатлар ҳаддан урчиши, авж олиш хавфи кучайган янги бир замоннинг тонг отари. Ана шу қалтис ва янгича шароитга ўрганолмай, кўниколмай ва мослашолмай, ҳалол ва ҳақгўйлигича қолган Йозеф К. жиноят қилмай, айби топилмай, олий жазога маҳкум этилиши кўрсатилган экан, Исо алайҳиссалом воқеаси ҳамон тилдан тушмасдан ҳар хил

талқин қилингани каби Йозеф К. фожиасидан ҳам инсон бирон бир сабоқ чиқариши, ҳушёр тортиши, баттолларнинг уюшиб ҳаракат қилаётганлигини англаши керак-да.

Афсуски, шубҳа ва гумонларнинг қўли баланд жамиятда инсон ишончига дарз кетади. Тафсилоти арзимас ва ноаниқ воқеа ҳам пок бир кишининг номини зумда қорага чаплаш қудратига эга бўлади. Одамлар бунинг рост-ёлғонлигига эмас, изланиб, тагига етилган ҳақиқатга эмас, эшитганларига, шубҳаларга ишонадилар. Бир-бирларига яхшилик соғинмай қолганлари етмагандай, яхшилиги минг бора далилланган кишидан ҳам ёмонлик кутиб толмайдилар. Шу хатти-ҳаракатлари билан теграларидаги яхшиларни яккалаб, бадгумонликлари билан уларни ҳалокат чоҳига итаришади. Ана шу бадгумонликнинг руҳий таҳлили “Жараён”нинг ичидаги бир жараён. Жамиятнинг таназзули бу. Кишилар қалби касаллигининг дараги бу.

Қайсики муҳитда энг олий туйғулар сийқалашса, охириги ўринга тушса, истаган пайтда улардан воз кечилаверса, инсоннинг ҳабиблиги бой берилади. Шахснинг ёлқин шуъласи ўчади. “Жараён”да қатор аёллар галерияси бор. Чинакам аёлга хос латиф, жон берар фазилатлар билан бу аёлларнинг тутуми, турмуши, дунёқараши ва хусусан меҳри, севгисини солиштирилса, ана шу бузғун, йўлдан чиқиш ва тубанлик ботқоғига ботиш, иккиюзламачилик ва хиёнат ҳар бири тимсолида дунёни ағдар-тўнтар қилиши намоён бўлади.

Романда яна шундай образлар борки, адиб улар тимсолида адолатсиз ва зўравон жамиятда ноҳақлик, алдов ва мақр ҳисобига қўланса бир жонивор каби яшаётган, лекин ўзини ҳақ ва адолат ҳимоячиси билган, зоҳирий носамимий меҳрибонлиги билан жабрдийдаларнинг қонини сўрадиган яна-да ифлос, баттол бир тўданинг юзидан ниқобини сидиради. Булар адвокат ва унинг оқсочи Лени, рассом Титорелли, хатто руҳоний ҳам.

Кўпинча жамиятда бир киши ҳақида “яхши” ёки “ёмон” деган юзаки гап-сўз, миш-мишлар ҳукмрон бўлади. Бу алдамчи, ғаразли тўхтам кишини адаштиради, нотўғри хулосалар чиқаришга ундайди. Франц Кафка деган фавқулодда ижоднинг асоси эса ким аслида кимлигини кўрсатишда намоён бўлади. Қаранг, адвокат кўп жиҳатдан оқловчи — омма назарида ноҳақ айбланганларни қонун йўли билан оқлаб, ҳақиқат

тантанаси йўлида курашувчи киши эмасми? Аммо ҳаётда бунинг тескарисини қиладиганлар ҳам бор экан. Зўравон ва тажовузкорларнинг макр нафсини қондиришга қўл келишини билган адвокат Гульд қашшоқларга ёрдам бергувчи сиймосига киради-да, ўзининг писмиқ фаолияти билан ноҳақ айбланганларни моддий томондан шилади, маънавий томондан эса хурлик ҳаёлидаги қалби уйғоқ кимсанинг Аллоҳ инъом этган фазилатларини имкони борича ўзининг кўзига хунук кўрсатиб, юрагига кишан солмоқчи бўлади. У аслида оқловчи эмас, қораловчи, ноҳақликни оқлаб, ҳақиқатни қораловчи, яхшиларни бадном этувчи, ростгўй ва ҳалолларни айни шу фазилатлари учун маломат қилгувчидир. Ҳатто бу йўлда у ҳеч бир пастлик ва разилликдан тоймайди. Оқсочи ва ўйнаши Ленини олдига ноилож келиб-кетувчиларга қўшиб қўйиб-да, ўз режасини амалга оширади.

“Айбингизни бўйнингизга олинг! Ҳеч бир қаршилик қилманг”.

Нима қилишини билмай боши қотган Йозеф К. фабрикачининг таклифига кўра рассом Титореллиникига умид билан йўл олганини биласиз. Бу саҳна билан ҳам кимнинг аслида кимлиги жараёни яна-да чуқурлашади. Ижодкорни инсоният нега эъзозлайди? Аввало, санъат асари ҳақиқатнинг бетимсол ифодаси бўлсагина яшашга ҳақли бўлади. Эзгулик билан суғорилган, бош ғояси маърифат бўлган асаргина тўғри ва яхши яшашга кўмаклашади, кўнгил мулки сифатида яроқли ҳисобланади. Кафка Титорелли тимсолида биргина ҳақиқий санъаткор довуғи, ҳурматида неча бир ўртамиёна, эътиқод ва мақсадга эга эмас, лекин ижодкорман, деб кўкрагига урадиган, аллақачон зулмга қўлини берган аянчли, тубан кимсаларнинг жамиятни қанчалик булғаетганини ёритади.

Худди шу айбсизларни айбдор қилиш—ишончли деб аллақачон қабул қилган кимсаларнинг ёвузлик машинаси қўлида қўғирчоққа айлангани, золимларнинг шериклари бўлиб олгани босқинчилар иш услуби ўзгаргани ҳақида таъсирли ҳужжатдир.

Охири бориб, тасодифдай тўқнаштирилган, аслида муқаррар бўлиши лозим Йозеф К. билан руҳонийнинг суҳбати, шунчалик нишонга урилган замбаракки, Кафка аён этган хавфнинг илдизи қаердан ўсиб чиққани, шуурни туртиб уйғота-

ди. Тафаккур қилиш учун яратилганимизни хотирлатади. Ҳар бир маънавий муҳитнинг йўл бошловчиси бўлади. У жисми-мизга эмас, қалбимизга ҳукмронлик қилади. У қалбимизнинг мураббийи. Унинг ўғитлари бизни тарбиялайди. Бу тарбия ҳаққа элтса, биз нажот топамиз, наҳақликка бошласа, икки дунё ҳалокатига учраймиз. Шундай сарбон — руҳоний-ку.

Бироқ руҳоний билан Йозеф К.нинг тўқнашуви—диндорман деган имонсизнинг муқаддас калом таянчидаги иддаларию донишманднамо зуғуми..., айбсиз айбдорнинг ўзини оқлашга уринишдаги виждони поклиги нима билан яқунланипти? Руҳоний Йозефни йўқ айби учун тавба қилдирмоқчи бўлади, у эса ҳамон ҳақлигига ишончини йўқотмай, йўлидан адашганлар тавба қилиши керак деб айтса, руҳоний унинг жиноятини билмай туриб, нима дейди денг: *“Жамият назарида сен адашгансан, адашган ҳисобланасан”*.

Ҳа, бузғун, разолат ва ноҳақликка ботган, шу йўсинда иш кўражак нопок жамият назарида Йозеф адашган ҳисобланади, айби йўқлиги, гуноҳсизлиги боис ўлимга маҳкум этилади. Энг даҳшатлиси, инсоният маънавий оламининг таянч нуқтаси ҳисобланган, асрлар бўйи шундай таассурот уйғотган киши — руҳонийнинг ана шу нафс — мурдорлик илинжида шайтонлар жамиятига сотилишидир. Шундай жамиятда кишилар кимга ишонишсин? Қайси меҳробга бош урсин? Кимнинг ҳимоясида жон сақласин? Кимдан куч ва руҳ олиб, ёвузликка қарши курашга чиқишсин?

Ана шундай фикрларни кўзгаган “Жараён”ни ўзбекчалаш орзуйи кўнглимда уйғонди. 2000 йил эрта кузи эди. Юрак ютиб, “Жаҳон адабиёти” журнали бош муҳаррири, устоз Озод Шарафуддиновга маслаҳат солдим. Устоз орзуйимни қувватлади, ҳозироқ журнал режасига киритамиз, деб кўнглимни кўтарди, далда берди. Ва мен 2001 йил 2 январ кунидан “Бисмиллаҳ” деб роман таржимасига киришдим. Ғайрат билан ишласам тўрт-беш ойда ўгираман, устидан яна бир кўрилиб, йил охиригача тайёрлаб қўйилади, келгуси йил бошиданоқ журналда чиқади, иншааллоҳ, деб режаладим. Аммо ўқиш, мутолаа бошқа, таржима қилиш, тушуниш бошқа экан. Асосийси, асар руҳи билан яшаш керак эди. Кафка насрининг устки, ўрта, остки тасвир, фикр, рамз қатламлари бор эдики, иккинчи тилдан учинчи тилга ўтаётгандаги йўқотувлар, санъат-

ларнинг ҳоли-руҳияти мени ниҳоятда ўйлантириб қўйди. Шунда менга яна бир ҳақиқат аён бўлди: асарни таржима қилаётганда мукамал тил билиш қаторида, она тилида қалам бетўсиқ югура олиши, таржимоннинг тафаккур қудрати ҳам ҳеч бўлмаганда адибникига яқин бўлиши керак экан. Бадиий адабиётда фақат фикрнинг ўзини таржима қилиш санъатни жасаду бору жони йўқдай бир мусибатга солиш экан. Ўшанда республика радиосининг Адабиёт таҳририятида хизмат қилардим. Жамоамиз кичкина бўлса-да, яхшигини ижодий муҳитмиз бўлиб, бош муҳарриримиз Шойим Бўгаев хайрли ишларни қўллаб-қувватлар эди. Аммо йил ўртасида Шойим ака бошқа ишга ўтиб кетдию талаблар ўзгарди. Ҳеч қачон бу ерда Ф. Кафканинг “Жараён” романи таржимасини охирига етказолмаслигимни тушуниб, ишдан кетдим. 2002 йил сентябридан “Шарқ юлдузи” журнали наср бўлимига ишга ўтдим. Кувонганимни кўрсангиз эди. Гўё наср бўлимига келишимда илоҳий бир марҳамат бор, бу бошлаган ишимга ёрдам бериши аён эди.

Беш-олти ойга қолмай “Жараён” таржимаси охирига етди. Терилиб, устидан ҳам роса чизилган бир нусха “Жаҳон адабиёти” таҳририятига етганда 2003 йилнинг апрели эди. Балки шу билан ҳамма иш тутаган деб ўйларсиз? Бахтга қарши йўқ. Менинг назаримда таржима ўрта йўлда эди. “Жараён”ни таржима қилиш жараёнида англаганим — тил билмаслигим, ундан ҳам кўра кўпроқ Франц Кафка оламидан гумроҳлигим, бу борада билимим жуда ҳам ночорлиги эди. Бу жуда алам қиларди. Нима қилиш керак? Мен “Жараён”ни таржима қиламан деб, унинг шарпасини таржима қилмадимми? Шарпанинг ҳам баъзан қадам товушлари эшитилади. Уни шундай аҳволда ташлаб қўяманми? Ахир бениҳоя қимматли асарни ўқиш, уқиш керак-ку. Кафка ватанига бориш, немис тилини ўрганиш мен учун хом хаёл, ҳеч бўлмаса, таржима қилганим рус тилида тўпланган лисоний ва адабий тажрибаларни ўргансам, балки кўпгина кемтикларимнинг ўрнини тўлдирирман деб ўйладим. Шу умид ва илинжда ишимни, оиламни қолдириб Москвадаги Адабиёт институтининг Олий адабиёт курсига йўл олдим. Аммо ўқишим узоқ давом этмади... Шунда ҳам Москва адабий муҳити, Москвадаги адабиёт илми, бадиий маҳорат сирлари борасидаги кенг мулоҳазалар адибга ҳам, таржимонга ҳам кўп нарса бериши мумкинлигини англаб қолдим.

Тошкентга қайтганимда “Жаҳон адабиёти” журналида “Жараён”нинг учдан икки қисми чиқиб кетган, охири босмаҳонага тушиб кетар арафада, уни таржимон сифатида кўриб беришнинг ҳам ҳеч иложи йўқ эди...

“Жараён” “Жаҳон адабиёти”да чиққан, Франц Кафка туғилганига 120 йил тўлган 2003 йил ўзбек зиёлилар ўртасида модерн адабиёт кўп гапирилган, бу борада бир мунча ишлар бошланган йил бўлди, назаримда. Айниқса, устоз Шарафиддиновнинг “Модернизм — жўн ҳодиса эмас” суҳбати (“ЎзАС”), адиб Улуғбек Ҳамдам ва адабиётшунос Умарали Норматовнинг мулоқотлари (“Жаҳон адабиёти”), “Ўзбек модерн шеърляти” баёзи ютоқиб ўқилиб, баҳс-мунозара кучайгандан кучайган эди.

XX аср Европа насрини уч наҳанг кўтариб туради. Бу Жеймс Жойс, Франц Кафка, Мерсел Пруст деб эътироф этишади, ғарб адабиётшунослари. “Модернизм инжили” деб доврўқ солган Жеймс Жойс ижоди, хусусан, “Улисс” романи ҳеч шубҳасиз шу пайтгача дунё адабиётида кузатилмаган бадий кашфиёт—онг ости ҳодисасининг очилиши. Яъни, бир вақтнинг ўзида зоҳирий воқеа, фикр, хатти-ҳаракат, мулоқатлар қаторида ботинда кечадиган, шуурда бир лаҳза ёниб ўчадиган фикрлар шиддати, дардлашиш, эслов ва ҳоказоларнинг манзараси ҳақидаги бадииятдир бу. Жойс кашфиёти фикрий тараққиётнинг янги оламига йўл очди. Бу мурраккаб, кодланган ва ҳайбатли ҳодиса Франц Кафка насрида ҳам бошқача кўринишда кўз очган. Шу боис бир ўқиганда Йозеф К. теграсида бораётган жараён ташқаридами, ё ичкарида бўлаётганини билиш қийин, биридан иккинчисига ўтилиб кетавериши билан бу ҳолат яна-да мураккаблашади. Ва онг ости, онг усти фикр ва шуур ҳаракати, бир неча қатламли воқеа шу пайтгача ақлимиз кўрмаган, тасаввуримизга тушмаган уммон терадлигида ўзгараётган фикр манзарасини дард билан англайди. Қолаверса, Кафкада рамзийлаштириш маҳобати шунчалик кучлики, қадим ҳинд адабиётидаги “Калила ва Димна”даги адабий услуб — ҳайвонларни одамча сўзлашининг бутунлай акси “Эврилиш” новелласида Грегор Замзанинг энди одамдан жониворга айланиши “Калила ва Димна”дагидан ҳам ортиқроқ хавфдан бизни огоҳ этиб, янги адабиётга асос солди. Аммо бу ҳеч ҳам урф учун ёзилган, янгилик яратай деб атайин ўйлаб топилган ўйин эмас. Балки фикр ва тасвир

тараққиётида мавжуд, шарт, керакли жараённинг оидинлашиши, тилсимланган инсон юрагига кириш эди.

...Таржима журналда чиққандан кейин модернизм ва Кафка ижоди, “Жараён” романи, унинг таржимаси ҳақидаги гап-сўзлар яна-да кўпайди. Кафка ҳаёти ва ижоди, “Жараён”дан парча мактаб дарслигига киритилди. Булар кўнглимни кўтарди, кучим етганча “Жараён” устида ишлашга ундади.

Аввал мулоҳазалар ҳақида.

Нега адабиёт эмас, адабиётнинг шуҳрати қизиқтиради бизни? Нега адабиётни эмас, мода, урф бўлган нарсани билишни истаймиз? Адиб Хуршид Дўстмуҳаммаднинг мақола-сидан кейин бир тенгдош дўстимиз келиб Толстойни ҳам бунчалик мақташмаган эди. Кафка шунчалик баланд мақомли ёзувчиси, деб сўради. Толстой ҳимоячиси учун на Толстой, на Кафка ижоди аҳамиятли, уни ўзи билмаган нарсанинг гапирилаётгани гашини келтирган эди. Кафкани англаш Толстой даҳосига соя сололмайди. Қолаверса, дохиёна фикрлар ҳам, маҳобат билан ҳам белгиланмайди. Шу жиҳатдан инсоният олдида Кафканинг хизмати Толстойникидан кам эмас. Биз фақат бундан хабардор бўлишимиз керак.

Яна шундай китобхонлар гуруҳи борки, улар бадиий асарни худди баъзи ур-йиқит филмларни кўраётгандай ҳеч нарса ҳақида бош қотирмай мазза қилишни иташади “Э, шуям асарми деб отиб юбордим, аммо бошқалар мақтаверишгач, яна қўлимга олдим, аммо ўша маза қаерда, барибир билолмадим”, деган кишилар бўлди. Очиғи, “Жараён” эрмак учун, хордиқ чиқариш учун чарчаганда ўқиладиган китоб эмас. “Жараён” мутолааси фикрлаш, шуур ва ҳисларни-да ишга солиш машғулоти. Шунда биргина матндаги реал ҳаёт, руҳоний жараён ҳикмати, рамзи, шунчалик кишини мутаассир этадики, унинг оҳанги, ҳар бобда қайта-қайта нақоратдай эслатиладиган бош мақсад-яшашнинг маънисини бўлган фикрлар маънавий озуқа бериш қаторида руҳиятни азоб ва қувончга ташлаб роҳатлантиради. Тўғри, одам табиатан ёруғ, кўнглига қувонч бағишлайдиган нарса-ҳодисаларни яхши кўради. Аммо кишини беҳуда кулдирадиган ҳодиса қалбни қотиради, кўнглини ўлдиради. Теваракка, газет-журналларни ўқиётган, ойнаи жаҳонни кўраётган томошабинларнинг кўпини қузатаман. Қизиқчиликка маҳлиё, латифа, ҳажвия ўқиб хордиқ

чиқаришмоқчи бўлишади. Ҳикматдан кўра, латифа айтиб бир-бирининг кўнглини хушнуд қилмоққа уринади. Мен умуман буларга қизиқилмасин демоқчимасман. Ачинарлиси шу масхарабозликларга ружу қўйилди. Худди шу кўзбўямачилик, бачканалик қалбларни эгаллаб олди. Ҳатто бошланғич синф болалари ҳам бир-бирига анекдот айтадиган бўлди. Бунинг бирон-бир фойдаси тегяптими? Афсуски, болалар тарбияси, одобидан кўнглимиз тўлмайди. Ҳадису шарифда эса “Виқорнинг белгиси мунг” деб марҳамат қилинган. Биз қайғуга ботганимиздагина ҳаёт қонунларини теран англаб етамиз, кўнглимиз нидосини эшитамиз. Оммани, эрмакталаб, томошага ўч оломонни қўяйлик, тузуккина баъзи адабиётшунос дўстларимизнинг Кафка ижоди бадбин, мавхум, тушкун, ёруғ нарсалар ҳақида ёзса бўлмасмиди, деб айбловлар қўйиши назаримда ҳеч ҳам адолатдан эмас. Ҳатто ҳақоратдай туюлади. Кафка ижоди, айниқса, “Жараён” романида туйганим — улуғ бир дард борки, у Йозеф К. тимсолида айнан ёруғликка интилади, қувончни соғинади, шу изланишда, соғинишда ҳаддан ташқари мард бўлиб кетади, мутафаккирга айланади. Асарнинг охиригача давом этган, сўнгги саҳифасида ҳам рамзан юракни ёқадиган мана бу жумлани асар наҳотки бадбин бўлса: *“Унинг нигоҳи тош қонига туташиб кетган уйларнинг юқори қаватига тушди. Худди чироқ лоп этиб ёнганидек бирдан ўша юқоридаги деразалардан бири ланг очилиб, олислигидан бўлса керак, кичкина ва нимжон кўринадиган бир киши бирдан шиддат билан олдга эгилди ва қўлларини яна-да олдинроққа чўзди. Ким бўлди у?”* Ахир бу тасвирнинг ҳар бир чизгиси, хатти-ҳаракати умиднинг, тирикликнинг фикрчан рамзи-ку!

Айримлар адибларни ҳам миллатига қараб айиради. Тўғри, амали тўхтаган динлар, миссионерпарасти, хусусан, яҳудийча гоёлар хавфли. Улар дориган жамият издан чиқади. Лекин бу дегани яҳудий миллатидан чиққан ҳар бир шахснинг теран, тўғри, фойдали фикрларини рад қилиш керак дегани эмас-ку. Франц Кафкани ҳам яҳудий бўлгани учунгина, ижодини билмасдан рад этадиган бўлсак, ўз қобигимизга ўралганча қолаверамиз. Қолаверса, Ислонда миллат ажратилмайди, инсон ажратилмайди. Амалига қаралади, эътиқоди ҳисобга олинади. Ҳатто Франц Кафка ижоди ноинсоний, инсоннинг олий туйғуларига ёт деган қарашдагилар бор. Рост, мен Кафка ижодини тўла бил-

майман. Ўқиганларимда баҳслашадиган жойлар шахсий мулоҳазаларида кемтиклар, ўзига хосликлар учради. Аммо “Жараён” боис шуни баралла айтаман: Франц Кафка ижодини ноинсоний дейиш инсониятнинг маънавий ҳаётимиздаги катта хавфлардан огоҳлантирган адибга нисбатан тухмат.

Эркимиз ҳақида ўйлатадиган, жоҳил ва нодон, жиноят йўлида бирлашадиган, Ҳақ амрига тескари иш қиладиган тўдаларни аянчли ва жирканч кирдикорларидан сўзлаган асарни олмонми, яҳудийми, англизми, арабми, ким ёзган бўлмасин, воқиф бўлайлик! Бу маънавий тараққиётимиз учун жуда зарур. “Жараён” шундай асарлар сирасидан.

Кўп ижодкор дўстларга, китоб муҳаррирларига ташақкур, таржима устида жиддий ишлашга даъват қилиб, фикр-мулоҳазаларини аччиқ бўлса ҳам билдирдилар. Хатоларимни айтдилар, тузатдилар. Ва у ҳозирги ҳолига келди. Бироқ “мукамал таржима бўлди” даъвосидан йироқман, қайтага ўгириш жараёнида кўп йўқотишлар бўлгани аниқ. Ўқиш, солиштириш асносида хатоларга кўз тушиб, мулоҳазалар билдирилса, бажонидил қабул қиламан.

Мард санъаткор, оқил, кароматгўй, дардманд ва дардкаш адиб домла Кафка узр, руҳингизни беш йил безовта қилдим, фикрларингиз билан беш йил нафас олдим. Рози бўлинг. Бир кунни ҳаммаси учун жавоб беришга тўғри келади!

2006 йил, 21 март

ТАЗАРРУ

*Грузин санъаткори Тенгиз Абуладзенинг
“Тавба-тазарру” кинофильмини кўриб...*

I. Қазо ва ҳақиқат

Ўлим. Айниқса 20–30 йил халқ бошида турган шахснинг ўлими яшин тезлигида овоза бўлади. У ҳамманинг тилини сайратади. Шу лаҳзадан марҳумга нисбатан изтироб ва нафрат, ҳамдардлик ва ғазаб чечаклари эл дилида униб чиқади. Унинг инсоний қиёфаси ёки ёвуз башарасини жанозасига қўшиб ўқийдилар. Ундан жабр кўрганларнинг 20 йилга кўмилган ноласи, раҳнамолиги ва ҳомийлигида ҳаётлари тикланганларнинг шукроналари бир-бирига қўшилиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетади. Шаҳар мэри Варлам Аравидзе қазо қилади. Уни юртнинг улуғларига кўрсатиладиган иззат-ҳурмат, аййуҳанноси кўчаларни эгаллаган мотам – тантана билан қабрга қўйиб келишади. Қазо марҳумнинг устига тупроқ тортади, ҳамма жойи қонталаш ҳолда келтирилиб тириклайин гўрга тиқилган ҳақиқатнинг, чин инсонлар устидан эса тупроқни олиб, сийратини бизга кўрсатади. Асл инсон ҳалокати бир умрга қалбларни тилкаламайдими? Унинг “олға, фақат олға” деган эътиқоди интилувчан оғриқни ҳадя этмайдими? Варлам тупроққа қўйилгач, қондошлари, энг яқинлар унинг хотирасини биринчи бўлиб унутишади...

Бироқ тонгдаги воқеа улар ақллари осойишталигини йиртиб, қўрқоқ ва ожиз ҳисларини даҳшатга солади.

Номаълум киши томонидан қабр очилиб, мурда ҳовлига келтириб қўйилган эди. Мурдани гўрга қўйиб, атрофини панжара билан ўраб, устидан қулфлашганда ҳам бу даҳшатвор ҳодиса эртасига ҳам, индинига ҳам яна ва яна қайтарилади.

* * *

Инсоннинг устига толтилган тупроқ унинг фаолияти устига тупроқ торта олмайди. У қабр тўйнугини ўпириб, маҳкам босилган чимларини беписанд улоқтириб, бор бисотини намойиш қилаверади. Умрлик фаолияти орқали инсон ўлимдан кейин чинакам боқий ҳаётга етади. Ҳар бир субҳи содиқда туғиладиган истиқбол дилида хиргойиланади, тилга олинади, ёд бўлади.

Ёки умри давомида қилган қилмишлари эвазига лаънатланиб, тирик чоғлари устига ҳам тупроқ тортилади.

* * *

Варлам ким? Нега уни бутун эл ҳурмат ва тантана билан кўмади-ю, аллақандай “жиноятчи” эса ҳатто қабрда тинч қўймайди. Балки мана шу саросимали жумбоқнинг ўзи халқнинг юзидан илк бор пардани олади, ноҳақликнинг шира босган кўзларига қум тикади.

Аниқловчилар ҳам икки тоифага бўлинишади. Булар бири Варламнинг ўғил ва келинига ўхшовчилар тезроқ жиноятчини топиб, ўзларининг доимий маишатлари ва осойишталиги гамида бўладилар. Бироқ Авил Аравидзенинг ўғли — марҳумнинг набираси, ўспирин учун бошқа нарса муҳим:у чинакам ҳақиқатни билишга қасд қилади.

* * *

Жамият ҳам қарийб ана шу икки тоифа кишиларидан иборат: лоқайд, боқибегам Авилсимонлар ўз осойишталиклари бандалари. Миллатнинг ор-номуси, тили, дили топталиши уларни умуман қизиқтирмайди. Иродаси бичилган куллар деб аталганда ҳам бу бор тубанликларини очишга кучсизлик қилади.

Водариф, ўзлари орасида униб-ўсган, ҳатто шундайлар қонларидан бўлган бола вақти келиб уларга исёндек кўзғалади. Ўспирин мард юраги билан бундай лоқайд бандаларнинг қурбонига айланади. Қон қусиб, ҳаётдан эрта кетади. Фақат ҳақиқатнинг маҳв этилишидан асраб қолади.

* * *

“Жиноятчи” ҳам қўлга тушади. Уни ўша мард юрак, исёнкор набира, кун-тун марҳум қабрини қўриқлаб қўлга олади. Суд. Жабрдийда – жабрловчи, айбловчилар – айбланувчи. Жиноят ва жазо. Икки хил ҳукмлар. Варламни қабрдан чиқариб ташлаган аёл Кики Боротели эди. Суд давомида унинг даҳшатвор ишига залдагилар айбнома ўқийди. Унинг эса бир туки ҳам қимирламай, залдаги турфа иродасиз ва қўрқоқ бандаларнинг мутеликлари устидан кулади. У Варлам Аравидзенинг кабир гуноҳларини, эл бахти ва истиқболи учун курашган инсонлар – ер фарзандларининг кўзи очиқ кетган жасоратларини очади. Ким жиноятчи? Варлам Аравидземи ёки Кики Боротели. Қайсиларининг гуноҳлари оғир?

* * *

Ҳар кимнинг ўз ҳақиқати бўлади, дейишади. Улуғ ҳақиқатлар ва шахсий манфаатини кўзлаган майда нусха миясида ин қўйган “ҳақиқат”лар. Баъзида даврнинг эгри толлари соясида, уларнинг шохларидан ҳасса ясаб, фақат ўз манфаатларини кўзлаган “ҳақиқат”чилар бирлашиб, ўлими йўқ, маҳв бўлмовчи ҳақиқатни гўрга судраб келиб, тириклайин тикишади, устидан ўзлари ўйлаб топган, мағзава, ифлос зил-замбил тупроқни шунчалик ағдаришадики, гўё ҳеч қачон энди бу жойнинг оғзи очилмайди. Айниқса, бундай манфаатпарастлар эл бошига ўтирса, элнинг қувончи ва дарди – ҳақиқатнинг янада шўри қурийди. Бироқ калтафаҳмлар билмайдиларки, вақт шамоли ўз манфаатини кўзлаган “ҳақиқат”ларни дақиқа ўтган сайин қаритади, чиритади, кулини кўкка совуради. Суяклари ҳам хотиралардан кўчганда, бир пайтлар элнинг дарди ва қувончи бўлгани боис гўрга тикилган улуғ ҳақиқат қанча керак бўлса шунча фурсатни ортда қолдириб, руҳига гард ҳам юқтирмасдан истиқбол олдига истиқбол бўлиб қафасдан чиқади.

* * *

Фильмнинг худди шу ўрнида ўзини таниётган одамнинг диққатига сазовор бир чизгини кўриш мумкин. Бу чинакам

ҳақиқат баҳсида ўзларининг нимжонми, буюкми фалсафаларига асосланган, шу заминда тарбияланган ақллар аксининг психологик таҳлили. Шу боис ҳам “Тавба-тазарру” бизгачин ҳақиқат нима эканлигини оз бўлса-да ўргатади. Кўзимизни очади.

Мана, Аравидзелар отасини қабрга тинч қўймаган жиноятчи устидан судга шикоят қилиб боришди. Оддий инсон тушунчаси билан ўйланса, шикоят ўринли, жиноятчига ҳақли тарзда жазо бериш керакдек туюлади.

Бу илк қараш ва ақлнинг гўр, ҳали кўзи очилмаган фикри дейиш мумкин. Ҳукми Кики Боротелининг дардкаш, ҳақиқат ёғдуларидаги мағрур, ўткир ва мусаффо ақли инкор этади. Нега? Негаки... У Варлам тирик чоғи халқнинг мард ва истеъдодли ўғлонлари бошига солган машъум кирдикорларини очиб, адолатли ҳукми ўқийди. Унда Варлам жабрдийда эмас — жиноятчи. Кики жиноятчи эмас адолатпеша эканлиги маълум бўлади ва ҳақиқий жиноят нима эканлиги билинади. Варламнинг инсон бошига, ер ўғлонлари тақдирига қилган жинояти шунчалик оғирки, бу жинояти эвазига у инсонларнинг саждагоҳи бўлган, элни тўйдириб, эгнини бутлаган, фақат эзгулик ва ҳалоллик билан яшашга даъват этган она замин — муқаддас тупроққа танаси ҳам қўйилишга ҳаққи йўқ. Кики “Мурдор Варламга тупроқда макон йўқ, мен тирик эканман, ерда ётмайди”, деб ҳайқиради.

* * *

Картинада кино санъаткорларининг истеъдодини намоён этадиган томонлардан бири ҳақиқатни томошабин (кўзига эмас) қалбига ишонарли етказишга интилиш.

Балки фильм Варламнинг кирдикорлари очилгани билан тугаганда ҳам адабий жамоатчиликда катта воқеа бўлиши мумкин эди. Бироқ у кечаги куннинг воқеаси бўларди. Бугуннинг ақли ва ожизлиги уни қандай қабул қилди, деган масала мавҳум қолиб, фильм ечимсиз ниҳоя топарди. Йўқ, сценарий муаллифи Тенгиз Абуладзе бу осон йўлни танламайди, ҳаёт бағридаги курашлар узлуксиз, ғалаба ва мағлубиятлар билан давом этганидек, тасвир ҳам олға силжийди.

Ҳақиқатдан ҳам, ҳақиқатнинг оқибати фаҳм этилмаса,

бугун ўша машъум кирдикорлар, газанда, ёвуз ақлларнинг ҳукмронлиги, ниқобланган башаралари “ота” қиёфасида эл қалбида қуёшдек жой олиб, ватанни топтаб ва эл ўғлонларини хоҳлаганича қийнаб, мусаффо номларини ботқоқликка итқитиб, булардан умуман беҳабар, ҳодисаларнинг чин манзарасини билмаган халқни эртагача бошлаб бормайдиларми?

Картинада шунга ўхшаш фикрларга ишора бор. Кикининг эътиқоди ва талабини Авил Аравидзе ҳеч ақлга сиздира олмайди. У қотиб қолган ақидалар билан тарбияланган. Кўзи очиқ бўлса-да, ҳиссиёти ва ақли ожиз. Қулоғи чинакам ҳукми эмас, манфаатини кўзлаган сариқ чақалик ҳукми эшитади. Шунча йиллар ўтгани сари ақли баркамоллашиши ўрнига гўё чақалоқликдаёқ кимнингдир ёвуз қўли томонидан бўғилиб, чалажон қилиб ташланган. Ўспирин ўғли Кикининг одил ҳукмини юраги билан қабул қилади, бобоси Варламнинг эл олдидаги гуноҳи ниҳоятда оғир эканлиги, Кикининг жазоси ўринли эканлигини биринчи бўлиб англайди ва буни оиласидагилар бетига ҳам очиқчасига айтади. Ақли ноқис Авил бу англозни шаккоклик, ёшлик гўрлиги, бобоси юзига оёқ босиш деб билади ва ўғлини уради, сўкади, ҳақоратлайди.

Ҳақоратланган, мардюрак ўғил ҳақиқат йўлида ўзини ўзи отиб қурбон қилади.

Дарвоқе, ўспириннинг ҳақиқат йўлида қурбон бўлиши бугунги кунларимиз ғалабаси учун эмасми? Агар кеча халқ бошига солинган, мард ва истеъдодли ўғлонларни тириклай гўрга тикқан манфурликлар илдизига бугун ҳам болта урмасак, уларни таг-томири билан кўпориб ташламасак, эртага бу ҳодисалар яна-да даҳшатли бўлиб қайтарилмайдими?

Совет давлати минглаб яшаши мумкин, соғлом инсонларнинг ёстиғини қуритиб, дарё-дарё беғуноҳ қонларни оқизиб тикланган. Авил Аравидзенинг кўр ақлини ҳам ўғлининг беғуноҳ қони очади. Унинг 40 йиллик умрида қийналмасдан яшаган қалби, тани бир кечада изтироблардан тенгсиз азобланади, тимқора сочлари тонгда тонг рангини олади.

Ота-ку ёшини яшаб, бошқаларнинг ҳам ошини ошаб гўрида ҳам унинг таомига заҳар қўшди.

Ўғил-чи, бегуноҳ, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган ўспирин нега ҳаётдан эрта кетди. Умрда бир бора бериладиган такрорсиз лаҳзаларни нечун ўзига раво кўрмади. Отаси, мустабид халқнинг юрагидаги қўшиғини, ҳеч нарсага алишинилмас эркини бўғганлиги, буни ўзига ўхшаш калтафаҳм оломон тушунмаганлиги, яна уни “бардор-бардор” қилиб кўкларга кўтаргани учун эмасми?! Ҳа, ҳақиқат йўлидаги мардюрак набиранинг ўлими мудраб қолган шуурларни чайқатиб уйғотади, парда тортилган ақлнинг кўзини йириб, яшаш киприқларини қонатиб очади.

Охири инсонлигини англаган Авил отасини ўз қўли билан қабрдан олиб эътиқод чўққисидан, нафрат комига улоқтиради.

II. Уйғонишга даъват

Хўш, Аравидзелар ва Боротелилар тақдири мисолида суратга олинган бу картинага нега биз шунчалик ёпишиб олдик? Не боис фильм шу даражада қадрдонимизга айланди? Бу шаҳар мэри Варлам Аравидзенинг биргина рассом Сандро Боротели ва унинг оиласига кўрсатган шафқатсиз бедодлиги учунми?

Картина экранларга чиқиши билан яшин тезлигида тарқалди. Собиқ Совет Иттифоқи сарҳадларидан ошиб ўтиб, дунё аренасига чиқди. Тили ва маданияти чўққини эгаллаб турган халқлар ичида ҳам донғи кетди, овоза бўлди.

Энг биринчи навбатда, шу пайтгача қамоқхона мамлакатда яшаган халқлар қалбини ларзага солди. Улар картинадаги воқеаларни бор жони-жаҳони, эътиқодлари билан қабул қилдилар.

Юракларида биргина Сандро Боротелининг сўнгсиз меҳнат жасорати, гуноҳсиз тортган азоблари гавдаланиб қолмасдан, Сандро Боротелига ўхшаш жигарбандлари тикланди. Манфур Варламнинг битта ифлос башарасидан ўнлаб шундай варламлар кўланкаси кўз олдиларидан ўтди. Фильм тугаб унинг давоми, кам-кўсти ақлларда, ҳақиқатга ташна юракларда намоён бўлди.

Шунда бошидаёқ ўз-ўзимизга берган саволимизнинг жавоби қалб тубидан, шуур комидан қалқиб-қалқиб, инжибинжиб тилга чиққанининг гувоҳи бўламыз. Картинада совет даврида халқларининг бўғзида кўмилган улкан ҳақиқат, муштарақ дарди оз бўлса-да ўз ифодасини топган эди-да!

Фильмнинг бир ўрнида Кикининг гўдак хотираси ушбу тарзда жонланади:

Варлам шаҳарнинг баланд биноларидан бирига қурилган минбарга шаҳдам қадамлар билан чиқиб келади. Пастда халойиқ. У минбардан баландпарвоз нутқ ирод этади. Нутқининг оҳанги, ўзини тутиши ҳаммани сеҳрлаган. Нутқ чўзилгандан чўзилади. Шаҳарнинг сув ўтказгич қувурларидан бири ёрилиб, кўчаларни сув босади. Нутқни тинглаётган оломоннинг усти шалаббо бўлади. Шунда ҳам Варлам пинагини бузмай, шаҳар аҳли қўлга киритган муваффақиятлар ҳақида оғиз кўпиртиради. Нима қилишларини билмаган чорасиз бечоралар сувда қолиб ҳам ўзларини бир чеккага олишга журъат қилолмайдилар. Қувурни тузатувчилар эса ўзларини фидо қилиб сув босқинини тўхтатадилар. Бунга биргина рассом Сандро Боротели беозор исён қилади, бу аянчли аҳволни кўрмаслик ниятида деразасини маҳкамлайди.

Ана шу биргина беозор ва тенгсиз нафрати эвазига Сандронинг бошига қора кунлар солинади. Жонини, қонини халқ маънавиятини ўстиришга, маданиятини юксалтиришга бағишлаган ижодкор инсон худди шу халқнинг душмани деб эълон қилинади. Минг хил азобларга мубтало этилиб, ўлдирилади. Бу тасвир шахсга сиғиниш ва турғунлик даврида халқни кўйдек сақлаш мақсадида С.Боротелидек ўғлонлари бегуноҳ қатл этилганини англатади. Уларнинг ёрқин қисмати ва Варлам каби ҳокимларнинг айбларини умумлаштиради ҳамда ҳақиқатдан “Халқ душмани ким” деган келажак саволига адолат муҳри билан жавоб қайтаради.

Мана, рассом Сандро Боротелининг ҳаётдаги ўлмас сафдошлари. Оқланганига 30 йил бўлганига қарамай 80 йиллар охирига келибгина дилларга қайтадан кириб борган, фақат ҳақиқатни кўрсатишга қасд этгани туфайли асарлари таъқиқланган Михаил Зошченко. Ёхуд инсоннинг руҳий олами-

даги турфаликларни чинлик насимида куйлаган, бу куйи сўнги нафасигача занжирбанд этилган шоира Анна Ахматова. Ёки 20–30 йилларда ҳукмрон бўлган бир қатор нуқсонлар устидан журъат билан қаҳ-қаҳа отган, ўткир ақл ва психологик таҳлил устаси, ўлими кунигача буюк асари “Уста ва Маргарита”ни китоб ҳолида нашр этолмай, уни келажакка армон билан топширган Михаил Булгаков.

Ёхуд ана шу шафқатсиз бедодликлар сабаб 20 йил ватанидан йироқда мусофирликда, қийинчиликлар билан яшаб оташ нафаси билан рус шеъриятига ўз тақдир маржонларини таққан, юртига қайтиб эса камситиш ва хор-зорликда оч қолиб, тиланчилик қилмаслик учун кимларнингдир ифлос кир-чирини ювиб, етимгарчилик қилиб юрган, охири умид ва умидсизлик ўртасида ўзини симга осган қонюрак шоира Марина Цветаева.

Ёхуд рус маънавияти бойисин деб, Ҳомер ва Шекспирларга топинган, улардан гўзал шоирона таржималар қилиб рус қалбини яна ва яна оташин ҳислари билан безаган, ўзи ҳам хунбағир ҳолда, мумтоз мисралар тизиби, насрда ҳам “Доктор Живого” (“Барҳаёт ҳаким”) деган ўлмас асар ёзган; шахсга сиғиниш кунларидаги мард ақл ва калтафаҳм зўравонликлар манзарасини чизган, охир оқибатда тухматга дучор бўлган, Ёзувчилар иттифоқидан бадарға этилган, Нобел мукофоти совриндори, дунёга донғи кетган Борис Пастернак.

Бундай зотлар сафининг адоғи кўринмайди. Мен биргина журъати ва эс-ҳуши жойида, қадди ўшанда ҳам тик бўлган руснинг чинакам ўғлонлари бошига солинган, журъат аҳлига тўнқарилган тухмат дарёсидан бир ҳовучгина олиб, уларнинг сийратини изоҳладим.

Шахсга сиғиниш, турғунлик даврининг варламона “валломат”лари касофати билан совет тузуми бу ҳудуддаги барча халқлар бошига эсловимдан ўн чандон ортиқ кулфатлар ёғилмаганмиди? Ўзбекнинг ҳам қалб далаларига ёғилган бу кулфат тўфони қанчалаб оташнафас, ифор ҳидли маънавият гуллари, миллатимиз салафларини мавҳ этди, топтади.

Бўлмаса гўзал лисонимизнинг муқаддас тупроғида боқий Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширинларнинг иниси ва синглиси бўлган Отабек ва Кумуш, Раъно ва Анварларнинг навқи-

рон севгисини албадга ўтказган, бу севги баҳонасида қалбни қўшиқ билан қовуштирган, тилни софлик қудратида юксакликка кўтарган Абдулла Қодирийнинг ўзи қани, қабри қани?

Бўлмаса фақат юракнинг овозига талпиниб, куйи билан эл юраги-созига ҳамроҳ бўлган, дилини таржима этган, ўн беш йиллик сўлимас юрт баҳорини, Сибирь ўрмонларида эътиқод қўшиғида жамлаган, ёзганлари муҳаббатсиз ва ақли ноқис нусхалар томонидан ёқилгач, ўзининг ўлимини ўзи чақирган Усмон Носир қани? Қаерда унинг қабри?

Бўлмаса илк бор ўзбек инсоншунослари орасида маънавиятимизни бўлак, кўзи очилган эллар қаторида кўрмоқ мақсадида “Ё ҳаёт, ё мамот” деб ҳайқирган Шекспир топилдиғи Ҳамлет билан ошно бўлган (В.Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедиясини биринчи бўлиб Чўлпон наср йўли билан ўзбек тилига ўгирган), бироқ ўз элини, тилини сотганлар туҳмати билан репрессияга учраган, “Бинафша”нинг истиқболни кўролмай қолган, *Тилимда сўз деган нарса йўқолди*, дея умидсизлик дарёсига ботиб кетган, бироқ халқининг келажига ишониб, унинг тақдирини табиатдаги кеча ва кундуз ҳолатига менгзаб, “Кеча”ни бошлаб: “Кундуз”га қалами етмаган, армон билан дили қон орамиздан кетган Чўлпон қани, унинг орзулари дафн этилган мақбара қани?

Бу номларнинг адоғи кўринмайди, минглаб саҳифаларни тўлдирсак-да, тасвиримизнинг барча кўламлари бу эътиқод ва армонларни қамраб ололмай, доғда қолади. Яхшиси уларни онгимизда қайтадан уйғонишида сезиларли ҳиссасини қўшган “Тавба-тазарру” тасвирига қайтайлик.

Кинофильмдаги кенжа Аравидзе шууридаги ҳақиқат сари уйғонишга даъват тасвирини яратишда беқиёс тер тўккан, катта журъат кўрсатган Тенгиз Абуладзе ва унга ҳамкор бўлганлар томонидан бу тасвир тўқиб чиқарилганми, деган савол ўз-ўзидан қалб тубида туғилади.

Аксинча, эҳтиёж бу фильмни туғди.

Фақат “Тавба-тазарру” тасвири эзилган, кўмилган кўмилмас ҳақиқатнинг кинодаги илк жарчиси, исёнкор таҳлилчиси, қалбнинг муқаддас хонасидан бир куни муқаррар ўрин оладиган жамият баҳорининг тўнғич қалдирғочи бўлди.

1988 йил, 6 декабр

АБАДИЯТ

ҚАБРСИЗ ТОҒЛАР

Гоҳ-гоҳида улар кўнгилнинг тўйми-азасида дучлашиб қоладилар. Ўз-ўзидан дардлашув бошланади. Бу баҳс, тортишув, ёзғириш ва эрмакларнинг бировлар учун ҳеч бир қизиғи, қиймати бўлмагани ҳолда, адабиёт муҳиблари қалбида нимадир уйғотиши мумкин. Шундай далли-ғулли, хасаки мунозара-лардан бири ўзбек романи атрофида айланганида бу ғалати, бир мунча дағалроқ “давра кўрмаган”ларнинг безътибор гапни Сизга тақдим этишдан ўзимни сақлай олмадим...

Балки бу мулоҳазаларга умуман қўшилмасиз, эҳтимол уларни бутунлай инкор этарсиз. Бироқ, нима бўлганда ҳам ҳақиқат юзасидан жим туриш инсофдан эмас. Бу шахсий эмас, адабий рақобат, ўқигувчиларда фикр кўзгаса яна-да яхши. Ахир, ҳар қачонгидан кўра ҳозир ҳар қандай тўғри ва юксак таҳлилли фикрга руҳимиз оч ва ташна эмасми?! Шундай эркин фикр айтиш майдони ҳам ҳар қачонгидан кўра ҳозир кенг. Бундан умидланиб дилда бор гапни, аллақачон айтилиши керак мулоҳазани баҳоли қудрат ифодалашга уринилди.

Биринчи адабиётчи: — Фикри ожизимча, миллат ҳақида сажияли, ҳам жонли тасаввурни тугал ҳолда роман беради.

Абдулла Қодирий 1894 йили 10 апрел куни Тошкентда туғилди. Отаси Қодир бобо (1820-1924) боғбон эди. Бўлғуси ёзувчи мусулмон мактабида (1904-06), рус тузем мактабида (1908-12), Абулқосим шайх мадрасасида (1916-17) таълим олди.

Унинг ижодий фаолияти XX аср ўнинчи йиллари ўрталарида бошланди. Шу йиллари “Тўй”, “Аҳволимиз”, “Миллатимга”, “Фикр айлагил” каби шеърлари; “Бахтсиз куёв” драмаси, “Жувонбоз” ҳикояси босилди. “Улоқда” (1916) ҳикоясини ёзди.

1917 йил Октябр тўнғаришидан кейинги фаолияти, асосан, матбуот билан боғлиқ. 1919 — 25 йиллар орасида ёзган мақолалари 300 атрофида.

Картайиб қолган аср адоғида адабий маҳсулотларимизни хомчўт қиладиган бўлсак, ҳар тугул бу мулоҳазага ўз адабиётимиздан ҳам намуналар топа оламиз. “Ўткан кунлар” – “Сароб” – “Кеча ва кундуз” – “Кутлуғ қон” – “Фарғона тонг отгунча” – “Олтин зангламас” – “Диёнат” – “Гирдоб” – “Лолазор” ва яна... навбати билан кўзимни ўйнатадиган матоҳларимиз, бир-биримиз билан мақтаниб-дардлашиб юрадиган хазинамиз бисотлари шулар эмасми?! Шубҳасиз булар орасида синовдан энг муваффақиятли ўтган, “Куя эмагани” Қодирий билан Чўлпонники кўринади.

Бироқ... улар ҳақида “тил қалдиратган”имизда ҳам сал орқа-олдимизга, ён-атрофимизга қараб мулоҳазаласак дуруст бўларди. Менга бироз таниш ўрис романчилигига солиштирганда бу мўъжизаларимиз ҳоли анча ғариб, фикр тўни асти юпун туюлади. Шу боис насрнинг истиқболи дардида тўнғичларнинг хато-қусурлари ҳақида ҳам ўйлаб кўрсак зарар қилмасди. Бу суҳанлар ҳеч вақт уларнинг ҳақиқий кашфиёту фазилатларига соя сола олмайди. Балки, эндиликда сал бошқачароқ, бир оз олдинроқ кетишимизга бир туртки бўлса ажаб эмас.

Иккинчи адабиётчи: – Ҳамма кечмишнинг баҳори, навжувонлиги бўлади. Менимча, ўзбек романчилигининг баҳори, баҳорий мўъжизаси – Жулқунбойнинг ўспирин хаёл “Ўткан кунлар”и, сўнгра баҳор охири – йигитлик авжида узилган кўшиқ – Абдулҳамид Сулаймоннинг “Кеча ва кундуз”идир.

Мен жайдари бир ўқувчи сифатида кўпроқ “Ўткан кун-

Ўз ижодидагина эмас, ўзбек реалистик романчилигида биринчи намуна “Ўткан кунлар”(1919-20), “Меҳробдан чаён”(1928) романи ва “Обид кетмон”(1934) қиссаси йирик насрий асарларидан. Унинг “Калвак маҳсум хотираларидан”, “Тошпўлат тажанг нима дейди?” каби ҳажвий –юмористик ёзмалари ҳам бор. Татар физик олими Абдулла Шуносийнинг “Физика”(1928), Н.В.Гоголнинг “Уйланиш”(1935), А.П.Чеховнинг “Олчазор”(1936)асарларини тилимизга таржима қилди. Қозонда босилган “Тўла русча-ўзбекча лўғат”ни (1934) тузишда иштирок этди. У 1937 йил 31 декабрда ҳибсга олинди ва 9 ойлик қамоқдаги сўроқ-тергов, қийноқ-хўрликлардан сўнг 1938 йил 4 октябр куни Фитрат, Чўлпон каби маслакдошлари қаторида Тошкентда қатл этилди.

лар” ни севаман. Уни ўн маргалаб ўқиб чиққанман, лекин зерикаш ўрнига ҳар сафар бошқача маза қиламан, кўнглимнинг губорлари ювилади. Яна боз устига шу пайтгача эътибор бермаган фазилатларини кашф қиламан. Лекин бир адабиётчи ўрнида бу бадииятнинг илдиэлари ўйлантиради мени. Асл ҳақиқатни топсам, дейман. Рости, асар ҳақидаги беўхшов, ноўрин мақтовлар ғашимни келтиради. Теран бир таҳлилга эҳтиёж сезаман. Дарвоқе, асар сўзбошисида Қодирийнинг ўзида лутфан буни сўзшунослардан кутгандай “*Ёзмоқға ниятлаганим ушбу – “Ўткан кунлар”, янги замон рўмончилиғи билан танишиши йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси бир ҳавасдир. Маълумки, ҳар бир ишнинг ҳам янги – ибтидоий даврида талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳларинг етишмаклари ила секин-секин тузалиб, такомилга юз тутиши табиий бир ҳолдир. Мана шунинг далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечатурган қусир ва хатолардан чўчиб турмадим...*” деб ёзади. Бу кўплар таъкидлаб келаётгандек камтарлик эмас, ҳаммадан ортиқроқ ҳис қилинган ҳақиқат...

Учинчи адабиётчи: – “Ўтган кунлар” реалистик асар эмас. Ривоят. Унда романтик ўй-хаёллар, орзуларнинг тоши бо-

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон (Юнусов) 1897 йили Андижон шаҳрида туғилган. Мадрасада (1908–12), рус-тузем мактабида (1912–14) таҳсил олган. “Ўзбек ёш шоирлари”, “Уйғониш” (1922), “Булоқлар” (1923), “Тонг сирлари” (1926), “Соз” (1936) тириклигида нашр қилинган шеърый тўпламларидир. “Ойдин кечаларда”, “Қор кўйнида лола”, “Новвой қиз” ҳикояларини 20 – йилларда ёзган. “Кеча ва кундуз” (1936) романини асосан Москвада битган. Унинг “Ёрқиний”, “Халли фаранг”, “Ўлдирувчи” (1921), “Севги ва салтанат”, “Чўпон севгиси” (1922) каби пьесалари ҳам бор. А.С.Пушкин (“Борис Годунов”, “Дубровский”), И.С.Тургенев (“Чўри қиз”), И.Франко (“Милион”, “Феруза”) Л.Андреев (“Губернатор”, “Осилган етти кишининг ҳикояси”) У.Шекспир (“Ҳамлет”) каби рус ва бошқа жаҳон халқлари адабиётининг мумтоз асарларини тилимизга маҳорат билан таржима қилган.

У 1938 йил 14 июль куни ҳибсга олиниб, кўп ўтмай Тошкент шаҳри атрофида отиб ташланган. Вафотидан сўнг Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти (1991) ва “Мустақиллик” ордени берилган.

сиб кетади. Менимча, шарқона руҳлик ўқувчимиз қалбини асир этиб, сўнгги саҳифагача ортидан эргаштирган, ихлосини тобора юқорилатган унсур ҳам ўша романтиканинг қудрати.

Биринчи: — Лекин ривоятга адабий қарашларнинг ўзи турфа кўринишдадир. Бундан “Ўткан кунлар”ни баҳолашда ҳам икки хил, ҳатто бир-бирига қарама-қарши муносабат балқиши турган гап. Ривоят қилиш билан қаҳрамон хатти-ҳаракатининг асли бир рамз бўлса, бу ҳол Қодирийда кузатилмайди. Шу боис асарни ривоят деб атаганингизни мен тушуна олмадим ва уни ўринсиз ҳам деб ҳисоблайман. Балки сизнинг фикрингизни асарнинг услуби, қолиплаш кучи, воқеалар маромининг охиригача номаълумлиги, сирлилигини назарда тутиб айтилган бўлса, қувватламоқ керак.

Иккинчи: — Йўғ-е, нима деяпсиз ўзи? Мен ҳаёт каби жонли бир асарни ҳеч вақт ривоят — афсона, жўн бир насиҳат учун қилинган бир тўқимага тенглаштирмаган бўлардим. Бу ҳақорат ахир.

Учинчи: — Ривоят дейишимга кўнмасангиз, анъанавий халқ дostonчилиги йўлидан бориб, реализмдан чекинганлигини, тўғрироғи тажрибасизлик қилганлигини тан оларсиз...

Иккинчи: — Ўша “тажрибасизлик”ларни кўрсатиб берингчи?

Учинчи: — Гапимдан тонмайман... Менимча, энг гўзал, муваффақиятли чиққан асар — ҳаёт ҳақиқатига хилоф бўлмаган бадиият. Ана шунақа натуралистик кўз билан “Ўткан кунлар”ни кузатганда воқеалар аро билинар-билинемас дарзлар борлигини кўраман. Айниқса, Отабек ишқининг ошкор бўлиши, унинг тасодиф хат ва тарихий воқеа боис икки бор ҳам энг сўнгги лаҳзалардагина ўлимдан омон қолиши, икки йил ўтсада ўз шаръий хотини (Зайнаб)га ўзгармаган муносабати атайин қилинганлиги билиниб қолган.

Иккинчи: — Ҳеч ҳам ундай эмас. Менга қолса, сиз айтган ўринлар ҳам “Ўткан кунлар”нинг шаклий мукамаллигига, юксак идеалига хизмат қилган.

Учинчи: — Шаклий мукамаллик деб ҳисоблаётганлигингиз ҳам унчалик янгилик эмас...

Иккинчи: — Таъсирсиз, ўрганишсиз ҳеч бир янги асар яратилмайди. Кейин асарда ҳаётий ҳақиқатдан эмас, бадиий ҳақиқатдан чекинмаслик муҳим. Бунда «Ўтган кунлар»

тасвири табиий, ифода тадрижи тугал. Мен ҳалигача бирор-та ўзбек романида юмушлар бу каби муваффақиятли адо этилганлигини билмайман. Айниқса, “Тўй, қизлар мажлиси”, “Унутмайсизми?”, “Бахт ва бахтсизлик”, “Кумушнинг сўз ўйини” бобларини-ку қўяверасиз. Булар санъаткор юрагидан отилиб чиққан қуйма, ҳайратланарли мўъжизалардир.

Биринчи: — Назаримда, “Ўткан кунлар”нинг бу ютуқлари билан фақат “Кеча ва кундуз” баҳслаша оладигандек кўринади...

Иккинчи: — Биргина мисол билан ҳам бунинг бўш гап эканлигини исботлаш мумкин. Маълумингизки, “Ўткан кунлар”даги энг оҳанраболик жиҳат — муҳаббат тасвири. Бу кўзлангандан ортиқ ҳосила бериб, асар образлари ҳеч шубҳасиз халқимиз юрагининг тўридан ўрин олган фарҳоду ширинлар даражасига кўтарилди, миллат муҳаббатининг тимсолига айланди.

Зеби билан Ўлмасжон севгиси Кумуш ва Отабекникига нисбатан жуда жўн ва тор доирададир. Бу жайдари ишқ кўнгилда ҳавас уйғотиши гумонли, яна асарнинг бошқа “ғийбат”ларига кўмилиб кетади... Шундай экан, қандай қилиб бу икки асарни бир-бирига тенглаштириб бўлади.

Учинчи: — Балки, Кумуш ва Отабекнинг покдомон, хаёлий гўзал ишқига ҳавас қилиш мумкиндир. Аммо бу муҳаббат савдосига тўла маънода ишониш қийин. Ундаги анчамунча ҳаволанишлар ёзувчининг ажиб хаёллари натижаси. Лекин мен учун “Кеча ва кундуз”даги сиз жўн деб атаган, аслида ҳам илоҳий, ҳам тўпори ишқ лаҳзалари яна-да қадрдон. Табиий ва тўғрилиги, типиклиги билан кўпроқ ишончли ва жонли туюлади... Майли-да, афсонавий бўлмаса-да унинг кўнгил ишончини қозона олишига ҳеч бир тўсиқ моънелик қила олмайди.

Биринчи: — Мулоҳазалашда аравани икки томонга тортиб кўрган ҳам тузук. Қодирий ва Чўлпоннинг асарлари жанри бир бўлгани ҳолда бошқа-бошқа адабий мақсадларнинг маҳсулидир. Антик юнон адабиёти намояндалари Эсхил ва Еврипид қарашлари билан ҳам буни ойдинлаштиради бўлади. Эсхил ўз асарларида инсон қандай бўлиши кераклигини, Еврипид эса инсон қандай бўлса, шундайлигича кўрсатишни бош мақсад қилиб олишган экан. Қайсидир жиҳатдан Қодирийнинг уринишлари Эсхил мактабига, Чўлпонники эса Ев

рипид адабий йўналишига яқин. Қодирий ўз орзуларини етакчи қаҳрамонлари қалби ва амалига жойлаб, ўқувчини улардан ўрناق олишга чорлаганини ҳис қиламиз. Чўлпонда эса ўша орзу яширилган, ўрнига сал тарашланмаган ҳаётга яна-да яқин келиш, ўз хатти-ҳаракатлари билан унга аралашиб кетиш ҳодисаси — реализм кузатилади.

Иккинчи: — Сизнингча, янги бир ҳаво деб баҳоланаётган бу чизгиларни мен бир машқ, яна-да очиқроқ айтадиган бўлсам, Қодирий даражасида санъаткорликка кучи етмаслигини ҳис қилгач, ҳаётдан нусха кўчиришдан бошқага иложи қолмаганлик натижаси деб ҳисоблайман...

Учинчи: — Менимча, буни Чўлпон иложсизликдан эмас, атайин қилган. У “Ўткан кунлар”дан таъсирланган, аммо унинг ожизликларини такрорламаслик учун ҳеч бўлмаганда ўрис адабиётидан ўрганишларини ишга солиб, ўзбек романида янгилашиш қилган.

Иккинчи: — Янгилашиш деб жуда ошириб юбордингиз. Бунга жаҳон насридан хабардор адабиётчи “чепуха”, деб қарайди...

Учинчи: — Мен ҳам “Кеча ва кундуз”ни дунё адабиёти дурдонаси сифатида ёки жаҳон насрининг янги бир кашфиёти деб баҳолаётганим йўқ. Бунақа кўпиртиришларга у зор эмас. Лекин инсондек мураккаб бир махлуқотни романда бор-бўйи, зиддияти билан кўрсатишда ўша пайтдагига қараганда анча олдинга кетган ва ҳамон бу муваффақият насримиз эришган энг чўққи нуқталардан бири бўлиб турибди. Қодирий қаҳрамонларини ниҳоятда табиий ҳолда кўрсатмоққа устакор бўлишига қарамай, уларнинг аҳвол-руҳиятини ҳар томонлама таҳлил қилишга ўрин бермайди. Бири бундай, бошқаси ундай — вассалом! “Кеча ва кундуз”да эса оддийгина эмас, психологик таҳлилга дуч келамиз. Ҳаммомга кетаётган Мирёқубнинг бир неча кўринишдаги кўнгил қиёфаларини эсланг. Ёки поезддаги кечмиш кундаликлари — Жаков ва Марямнинг бир-бири ҳақидаги турфа хаёлотини бир тарозига тортиб кўринг. Кўз олдингизда яна бир янгича кўзгу пайдо бўлмайдими?!

Иккинчи: — Менга қолса, Мирёқубнинг анча-мунча жиҳатлари ёзувчининг ўзи ва яна романдаги талай фикр-мулоҳазалар Абдулҳамид Сулаймон шахсий ҳаётига доир кундаликлардан асарга кўчириб қўя қолинган, деган бўлардим...

Учинчи: – Кундаликлардан фойдаланган чиқса-чиқар. Хатто бу “ожизлик” буюк Лев Толстойнинг дурдона ҳисобланган асарларида ҳам сезилади. Аммо шу психологик ва қиёсий таҳлиллар “Кеча ва кундуз”нинг энг мукаммал ўринларидан деб биламан. “Ўткан кунлар”даги гўзал ифодалар ҳам бу таҳлил олдида гоҳи баёндай таассурот қолдиради, менда.

Биринчи: – Ҳар бир ёзувчида тақдирни очишнинг ўзига хос услуби бўлади. Бирдан иккинчисининг йўсинини талаб қилиш, излаш ўта думбуллик. Бунинг устига “Ўткан кунлар”га қараганда “Кеча ва кундуз” нақ ўн беш йил кейин яратилган.

Нафсиламрга, Чўлпоннинг ютуғини эътироф этмасдан бўлмайди. Балки шу таҳлил ундан кейинги авлод насрида чуқурлаштирилганида, ўзимиздан анча-мунча мўъжизалар топган бўлармидик... Афсуски, бу ёғи яна қанча йилларгача қип-қизил сάхро... Яқинда ўқиганим бир мақолада кечани пайдо бўлган бир яхши асар мақтови оширилиб, у “Ўткан кунлар”нинг давоми, дейилибди. Менимча эса бу баҳога бошқа асардан кўра кўпроқ “Кеча ва кундуз” лойиқ. Чунки миллат қалби тарихини ўрганишга эҳтиёж сезганимизда ёки насримиз уфқини кузатмоқчи бўлганимизда ҳам “Ўткан кунлар”нинг давомчиси сифатида “Кеча ва кундуз” хаёлга келади. Ҳа, дарди бир уларнинг... Давр, муҳит ва мушоҳада услубларида давомийлик ва ўзига хослик бор. Бироқ Чўлпон Қодирийни такрорламайди, балки эътибордан четдагиларни ҳам даврага тортади.

Учинчи: – Вақтида эсимга солдингиз. Қодирий асосан бир табақа вакиллари ҳаёти билан миллат тақдири устида ўйланади. Чўлпон эса кўламни кенгайтириб, элнинг каттаю кичик мусаввири сифатида ҳам ошкорароқ намоён бўлади.

Иккинчи: – Бир пайтлар ҳам Қодирий домлани юқори табақа вакиллари ҳаётини кўрсатган, деб қанчалик маломатлар қилишган, жонини бўғзига келтиришган эди. Ҳолбуки, ҳеч бир асар бутун бир халқ ҳақида бўла олмайди.

Биринчи: – Бир пайтлардаги ноҳақ айбловлар асарнинг сохта йўналиш – социалистик реализм қолипига сифмаган-

дигидан тўқиб чиқарилган эди. Ҳозир эса фикр санъат асарининг кўлами ҳақида бораётимди. Шу маънода романда турмуши турлича инсонларнинг кечмиши қанчалик кенг ва ҳолисона ёритилса, асардан олинаниган тасаввур ҳам шунчалик бесарҳад бўлади.

Учинчи: — Чўлпон Қодирий ёритган ўзбек турмушининг оғриқли жойларини кўрсатишни яна-да чуқурлаштиради. “Ўткан кунлар”нинг бир ерида адиб кундошлик фожиаси ҳақида андиша қилгандек “...қаламни бу гиди-бидилардан озод қилишни мувофиқ кўрдим...” дейди. Аммо асар сўнгида оилавий бахтнинг қотили ўша кундошлик “бўлиб чиққач”, унга нисбатан нафрати тўлиб-тошиб, асар ибосига мос бўлмаган тарзида портлаб кетади... Чўлпон эса бошданоқ бу ўлат ҳақида андишага бориб ўтирмайди. Бугун асар бўйлаб кундошликнинг фожиаси билан бирга бошқа “қирра”ларини ҳам фош қилади.

Иккинчи: — Қотиллик саҳнасини қайта-қайта мушоҳадалаб кўрилса, Чўлпонники ҳеч ҳам “оргинал” эмаслиги, балки воқеа сал ўзгартирилганлиги билиниб қолади.

Учинчи: — Такрор эмас, тўлдириш деса бўлади буни. Чўлпонда бу фожа оммавий дардга айланганлиги, жамият аҳлоқсизлигининг бир манбаси бўлиб қолганлигини кўрамай.

Иккинчи: — Шундай ҳам бўлсин дейлик. Аммо мен “Ўткан кунлар”даги мукамал ниҳояни “Кеча ва кундуз”да кўрмайман. Ҳатто баъзи ўринлар (фарзанд доғидан ва ҳақиқатни англаб мутаассирланган Зебининг отонаси бирваракайига савдойи бўлиб қолишлари)да шошилиб қолганданми асар хотимасида нотабий тўқишга ўтиб олинади. Бу унинг сизлар айтгандек реалистик йўналишига хилоф эмасми?

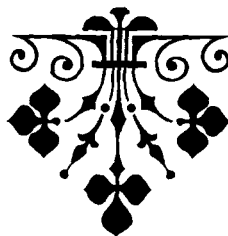
Биринчи: — Маълумотларга қараганда, бизга таниш саҳифалар асарнинг “Кеча” қисми эканини, тақдири номаълум “Кундуз” қисми ҳам бўлганини унутмайлик. Демак, бундай тақдирда унинг сўнги ҳақида ҳар қандай фикр ҳам холис бўла олмайди. Бундан тийилган маъқул. Ахир Зебию Ўлмасжоннинг, Мирёқуб ва Марям каби асар асосий қаҳрамонларининг ҳаётлари ярим йўлда турибди-ку!..

Чўлпондай буюк адиб ҳеч қачон бундай алфозда асарни тугатиши мумкин эмас!..

Учинчи: — Гоҳида Мирёқуб ё Зебининг “кейинги ҳаётлари” тушларимга киради. Бир сафар қандайдир қатлгоҳда Мирёқубнинг зир титраб турган ҳолда учратдим. Шу жойда қаёқдандир кулимсираб Зеби пайдо бўлди... “Кундуз”да нималар қаламга олинган экан? Лекин қанча ўйламай, Чўлпон романнинг кейинги бўлимида нималарни ёзганлигини, ҳеч бўлмаганда кимларни кўрсатишни мўлжаллаганига ақлим етмади...

Биринчи: — Алқисса, “Ўткан кунлар” Қодирийнинг, “Кеча ва кундуз” Чўлпоннинг миллатимиз қисмати хусусида дор остида айтган гўзал ва ҳақ сўзларидир. Улар бошларини истибдод кундасига қўя туриб, асарларига мангулик сувини ичириб кетишди. Балки шу жиҳатдан ҳам бу асарлар ўзбек насрининг энг мумтоз намуналари мақомда турадилар. Мен англашимча, икки ошнаимизнинг “тарафкаш”лиги адиблар муваффақиятини инкор этиш учун эмас, балки бу асарлар атрофидаги бир ёқлама фикрларнинг кўнгилга текканлигидандир.

1996

“ЧАҚМОҚ ЁРУҒИДА ЁЗАМАН”

Соғинч ўртаганда гўзал, мардона, ҳақ туйғунинг қадри билинади. Хумори тутади... Бундан икки ярим йиллар олдин ёруғ туйғулар мўъжизакори Асқад домланинг ора-чорада кўклам насимидай кўнгилга оҳорли умид олиб кирадиган шеърлари кўринавермагач, бунинг соғинчи нафис мажлисларда қайта-қайта мавжлана бошлади. Бу тўлқин тўғонини бузганда бир сафар уйларига телефон қилдим.

– Дут, дуут, дут, дуут, – бир қисқа, бир узун овоз симда узоқ эшитилиб турса-да, гўшакни ҳеч ким кўтармади. (Лекин табиат садоси олдида унинг сир-саноатига фарқ бир кўнгил оламни жуда муштоқ, интизорлик билан тинглаб ўтиргандек эди. Бу тилсимлар қамалида, хаёллар занжиридаги зотнинг сўзини эшитишни ким истамайди.) Кейин дала ҳовлилари телефон рақамини тердим. Гўшакни домланинг рафиқалари кўтарди. Домланинг аҳволларини, янги шеърларини сўрадим. У томондан кескин жавоб бўлди:

– Ҳозир хасталар!

Хаста одамни безовта қилиб бўлмайди. (Аммо бу дил хаста бўлиши мумкинми? Дард ойдинлигида унинг кўнгил кўзига нималар жилваланаётган экан? Эҳтимол, бу Хаёлни бутун бир давр қийшанглаган шайтонлар базми ўртаётгандир. Балки юракка очилган дарчадан малакларнинг яшил руҳзоридаги шаффоф йиғилари кираётгандир...)

Тўққиз-ўн ой ўтиб “Тафаккур”да домланинг “Уйку қоч-

Асқад Мухтор 1920 йил 23 декабрда Фарғона шаҳрида туғилган. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1980). Ўрта Осиё университетининг филология факультетини тугатган (1942). Дастлабки достони — “Бизнинг авлодлар” (1939). “99 миниатюра” (1962), “Шеърлар” (1966), “Сирли нидо” (1984) ва бошқа шеърый тўпламлар муаллифи. “Бўронларда бордек ҳаловат” (1976) қиссаси ҳамда “Давр менинг тақдиримда (1964), “Чинор” (1969), “Амударё (1986) каби романлари бор. “Мардлик чўққиси” (1948), “Чин юракдан” (1956), “Дунё болалари” (1962), “Илдизлар”, “Жар ёқасидаги чакмоқ” (1984), “Кумуш тола” (1988) сингари асарлари болаларга бағишланган. “Тонг билан учрашув” (1987) пьесалар тўплами нашр этилган. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти соҳиби. 1997 йил 17 апрелда Тошкентда вафот этган.

ганда” – “Тундалик”лари чиқиб қолди. Номининг ўзидаёқ қайдчиликни янгилаган бу руҳиёна фикрлар ўша зукко Дарахтнинг ҳар ёққа сочилган тилла япроқларидай ҳазин, гўзал, умидли... Ҳазина излаган кўнгил унга дуч келганидан қувонмаслиги, ҳовлиқмаслиги мумкин эмас. Шодлигимнинг бошқа томони яна хаёлда у киши билан гурунглашиш имкони туғилди, деб ўйлаш эди. “Тузалган бўлсалар, ҳеч бўлмаса, суҳбатларини оламан”. Олдин телефонда боғланиб, кейин хонадонларига бормоққа қасд қилдим.

– Дут, дуут, дут, дуут, – бу бир хил совуқ симларнинг садолари неча бора қайтарилганини билмадиму ниҳоят кун охираб қолганда гўшакни домланинг ўғиллари олди. Одатдагидек, домланинг соғлиқларини сўрдим.

1 Ҳасталар. – Суҳбат шу билан узишди. Энди телефондан безовта ва раддияли қисқа овоз пайдар-пай келарди: – Дут, дут, дут...

(Буям бир сирли шеърдай эди...)

Ҳозирча гурунглари насиб қилмаган бу инсоннинг бизга замондошлиги ҳаяжонга солар, ой кетидан ойлар ўтса-да, домла билан мулоқот ҳеч хаёлимдан кетмади. Бирдан яна бу мумкиндай, кунлар тўсиндан салқинлаб қолган ёмғирли Мезон бошида хаёлим чарақлаб кетди. Аммо бу сафар орадан икки-уч кун ўтиб кетиб, рақамлар қайта-қайта терилганига қарамай, гўшакни ҳеч ким кўтарай демади.

– Дут, дуут, дут, дууут...

Лекин бу овозлар сўнгсиз давом этаётган бўлса-да, домла билан суҳбатлашишга умид янаям кучайди. Унинг алангаси бадтар кўкка ўрлади. Кейин... шу икки-уч йил орасида диллашиш ва сабоқ дояси бўлган “Йилларим”ни қайтадан кўнгил очди. Бунга ҳамиша имконият борлиги руҳга қувонч гулдастасини тутди.

* * *

XX аср ўзбек шеърляти яхши шеърларга сероб. Асқад Мухтор бу шеърлятга ўзининг катта ҳиссасини қўшган истеъдодли адибдир. Рост, аср йўргагида қуввайи ҳофизаси забардаст шоирлар мўл эди. Лекин мудҳиш ўтгиз еттинчи йилдан кейин олтмишинчи йилларгача бу нафис дала тап-тақир бўлиб қолди. Шу орда бу бўғана дарёда, дили саёз дарёда битта Кўприк собит бўлди. Бу кўприк Фитрату Чўлпонларнинг гўзал оҳанглари, ҳур фикрларини, Рауф

Парфи, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов авлодининг ўтли ҳаяжонлари, фикрчан руҳият кўтаришларига туташтирди.

Асқад Мухторнинг сара шеърлари – фикр шеъриятимизнинг гўзал намуналаридир. Бу шеърят 70-йилларда адабиётимизда туф кўтарган бутун бир авлодни тurtкилаб уйғотди ва уларнинг илдизига сингди. Балки шу жиҳатдан ҳам энди бу дарахтларни силкитсангиз фикр ёғилади... Шубҳасиз, бу фикрлар янги, салмоқли, таъсирчан, ҳаяжонга бурканган, жазавали. Ажойиби – улар Асқад Мухторникига ўхшамайди. Фаройиби – улар ўз мўъжизаларини Асқад Мухторникига солиштириб, гуми бўйларини ўлчаганлар, ўсанлар – чуқурлашганлар. Асқад Мухтор шеърияти эса ҳамон улар билан бас бойлашади. Кўнгил мулки пойгасининг совриндори бўлиб юради...

Бу ҳассосликнинг тилсими қаерда? У қандай қилиб Чўлпон билан Рауф Парфини боғлай олди? У нима учун шахссизлик гирдобиди ҳам шахс бўлиб қола билди? Буни тасвирлаш мумкин бўлмаса-да, хаёл ақл селиди қолган гўзал ва абгор кўчаларга кириб чиқади. Қирқ йиллаб тош ёққан бу руҳият кўчаларида қандайдир умид ва ишонч топишнинг ўзи мўъжиза.

Асқад Мухторнинг фикр шеърияти – ўткир ақл шеърияти, нозик фаҳмлар оҳангзори, ўзига хос маърифат манзили. Балки шу боис ҳам ўртадаги қанчадан-қанча маънисиз, мадҳиябоз, жимжимали шиғирлар ўз гирдобиди ўзлари чўкиб кетганлари ҳолда табиий оҳанг, инсоний сўз, рост ҳислар кемаси бўлган Асқад Мухтор шеърлари кўмагида уфқ сари сузиб боришга қайта-қайта эҳтиёж сезамиз. Бу шеърят гирдобиди чўкиб кетилганда ҳам ҳурлар ва дурлар оғушида ниманингдир маънисига етиш арзирлидир... Ахир чин шеърнинг қонидан татиб кўриш қанчали саодатли.

Бунинг устига шеър ёзиб, тилга тушишнинг ўзи оддий ҳодиса эмас. Аммо буни астойдил кўзлаган омма тилмочи мақсадига эришиши, олқиш гулларига кўмилиб кетиши мумкин. Лекин ундан-да ноёб, ҳамиша, вақтида қадрланавермайдиган, бирдан тушуниш амри маҳол, аҳли хосларнинг чўққидаги нигоҳи учун ёғду бўладиган яна бир шеърят бор. Ўрислар лўнда алфозда уни “интеллектуал”, деб таъриф беришади. Оммавий “ураура, ҳай-ҳай”чилик замонида бу шеърят бизда ҳам ниҳоятда дармонсизланиб шўри қуриши борган сари авжлади. Лекин шу даврда ҳам Асқад Мухтор интеллектуал шеърятнинг толиби

илми, маҳлиёси ва дардисари бўлиб қолмай, ўрталикда устози сонийси ҳам бўлди. Шу боис ҳам диди ниҳоятда баланд, таъби нозик ўзбек шеърляги ўсди, турли йўсинда шаклланди. Асқад Мухтор сўз майдонида бўй кўрсатганда эса бу санъаткорлик, зукко ва гўзал кўнгилчиликнинг мўъжиза кўрсатиши ўрни бўшаб, хазон қоплаб, умидсизланиб ётарди. Бу йўл унинг зеҳни билан умидланди, овози билан безалди, ўрганишлари билан тузалди. Унинг кўп яхши шеърлари жаҳон шеърляги тажрибаларидан хабардор, уларнинг энг авангард шаклларига хайрихоҳ, лекин ўзбекона ҳис-фикрдан туғилган миниатюраларидир.

* * *

Мана, бир фожийнинг беш мангу лаҳзаси...

*Кўчаларда илон изи навбат,
нонга, керосинга, ўтинга...*

Бу-ку урушни кўрган кўрмаганнинг ҳаммасига бирдай маълум тасвир. Аммо шоир бизга фожийларнинг фожийини топиб беради. Бунда машҳур Лутфихон ая тирикчиликни ўтказиш учун эмас, бола олиш учун, мусибатзада сағирларнинг бошини силаш учун навбатда... Бу шеърда шундай нур балқийдики, у фожианинг устуни ўзбекона меҳр тимсолининг бўғзидан олингандай юракка қувонч улашади. Бу сарғаймас тасвир йиллар ўтган сари очилади, маъно теранлигининг бўйлари хушбўйлашади. Унга умиднинг этагига ёпишгандай ёпишасиз.

Асқад Мухтор фикр суратини чизар экан, воқеа-ҳодисалар баҳонасида ҳаётда кўзга ташланмайдиган, кўнгилда эса севинчу ғуссадай, шафақ яллиғида товланиб турадиган мўъжизалар, ҳаёт маъносини кашф қилади. Уларни бошқа бир шоир “гуллаши” душвор. Унинг “Янгам” деган машҳур шеъри бор. Бундай олса, унинг устихони икки жумла, мана бу гапда ўз аксини топгандай: “Янгага биров фарзанддан гап очса, менинг болаларим нобуд бўлган, дейди урушда”. Бироқ фикрга оддий гапдай қарай олмаслигимизнинг боиси – унда истеъдодгина топа оладиган фожиа қирраси мужассам. “Янгам”дан юзлаб аёлларнинг романларга сиғмайдиган уқубатлари бош кўтариб туради.

Умуман, энг навқирон даври уруш палласига тўғри келганиданми, шоирда, бу мавзуда хотирали, тиниқ тасвирлар анчагина. Улар бир-бирини такрорламаслиги бахтига, руҳият тилсимларини таҳлилий шарҳлаши билан яна-да жозибали. “Туш”

шеъри хотирага келади. Аёлларнинг тушида ҳам жангоҳдаги эрлари. Улар ҳар кунини тушларини отинга сўйлаб, ундан таъбирини сўрайдилар. Бирови қалдирғоч айвонига кўнганини гапирса, бири тушида илон кўрганидан хўнграб йиғлайди... Таъбирчи отин эса буларнинг барини яхшиликка йўйиб, хотинларни умидлантиришга уринади. Аммо, шеърхон учун муҳими қалдирғоч жангчининг ватанига эсон-омон қайтиши, илоннинг йўл, ойнанинг дийдор, деб таъбир қилиниши, миллатнинг руҳи ҳақидаги рамзлар экани, тимсоллар тилида оламни англашга уриниш тасвири билан диққатни жалб этади. Бу аёллар ичида бир қизнинг келиб-кетиб, ўз тушини айтишдан чўчиши эса, яна-да сирли ва руҳиёна:

У қиз ҳам энди йўқ, унинг ўрнида

Бир аёл юради суқумсизгина.

Узоқларда ўлган жангчи йигитнинг

Тушларида қолди қизгина.

Ҳар тугул дангал бу фожианависликнинг куюқ ранги, сел қилувчи оҳанги адоғида умид гули очилиб туради. Унинг “Излар” номли ўн олтиликда жисми-жони ярадор жангчининг ватанига қайтгандаги илк кунлари оғир таассуротлари одатийдай чизиб келинади-ю, сийратнинг умидли ҳолати сўнг паллада ошкор қилинади. Бунинг қувончидан бўғзингизга ёруғ йиғи келади.

Борсак — қўшни боққа кириб кетганди

Ёғоч оёғининг излари...

Шеърятнинг қудрати ҳам шу-да. У бизга чексиз мусибатлар чангалзориди ҳам умид бахш этади, кўнглимиздаги ҳаётсеварликни, баҳорий ишқнинг ватанини топиб беради:

Ошиқлар ниҳолдай тебраниб сўрар

Сўлаётган баҳордан:

Ҳайҳот

Кетарсан сендан сўнг нима бўлади?

— Ҳаёт. Ҳаёт. Ҳаёт.

Бундай гўзал ва эзгу сатрларни ўқиганингиз сари уққингиз, руҳингизга жойлаб, кўкларга кетгингиз келади. Ахир, улар чақмоқ ёруғида ёзилган. Ахир, уларнинг абадияти шунда. Шунда бизга биродарлиги. Худо хоҳласа, ҳали Сиз билан жуда кўп гурунглашамиз, дардлашамиз — Асқад домла!

1996 йил, октябрь

“БАҲОР” МАРҲАМАТИ

Шеърни ҳис қилиш даражасида изоҳлаб бўлмайди. Лекин кучли ҳис оқибатида ақлга бўйсунмаган тил ҳали ўз таассуротига ифода топмасидан ҳам (эҳтимол бу ифода ҳеч қачон топилмас) чулдирашга тушади. Мен Абдулла Ориповнинг “Баҳор” шеърини илк бор ўқиганимдан буён у ҳақда нимадир дегим келади. Афсуски, бунга эришолмай шеър ёд бўлди, йиллар бу хотирани узук-юлуқ қилди, лекин нимадир дейиш истаги ҳали-ҳамон ўлмади. Шу боис мавриди эмасдай туюлса-да, қуйидаги аён-ноаён фикрларим қанчалик шоир шеърига дахлдор бўлса, шунчалик менинг шеърдан-да бўлак ўйларимга уйқаш, шеър боис хаёлларимга тинчлик бермаган ижод, истеъдод, шеър қисматида дахлдордир.

(Дарвоқе, Абдулла Ориповнинг бу шеърини ўзбек шеър-парастлари яхши танийди. “Баҳор” шу кеча-кундузда 33 баҳорни қаршилади. Демак, Исо алайҳиссалом ёшида.

Нақл қилишларича, Маҳшар куни қайта тирилган Бани Одам қавми 33 ёшда бўлар экан...)

Бу шеър бир авлод пулсиротидан ўтди... Энди ҳам оёғи қалтираб қолаётгани йўқ. Ажабтовури, адабий Шарқда, ҳатто дунёнинг тўрт томонида баҳор ҳақида шеър ёзмаган шоир йўқ, шеър ёзганларнинг ҳам энг яхши чиққани баҳор ҳақидадир. Шу боис истаган халқ шеърлятида бу мавзудаги мумтоз намунани кўрсатиб бериш унчалик қийин эмас. Ҳатто, XX аср ўзбек шеърлятида ҳам баҳор таърифидаги гўзал ва ёрқин шеърларни хотир сандиғидан олиб, кўз-кўзлаш мумкин. Бироқ мен уларнинг бирортасини самимият кўлами ва санъ-

Абдулла Орипов 1941 йил 21 мартда Қашқадарё вилояти Косон тумани Неқўз қишлоғида туғилган. Ўзбекистон халқ шоири (1991). Ўзбекистон Қаҳрамони (1998). ТошДУнинг журналистика факультетини тугатган (1963). Илк шеърлар тўплами — “Митти юлдуз” (1965). “Кўзларим йўлингда” (1966), “Онажон” (1969), “Рухим”, “Ўзбекистон” (1971), “Хотирот”, “Юртим шамоли” (1974), “Юзма-юз”, “Ҳайрат” (1979), “Нажот қалъаси” (1981), “Йиллар армони” (1983), “Ҳаж дафтари”, “Муножот” (1992) сингари шеърый китоблари нашр этилган. Достонлар ҳам ёзган (“Жаннатга йўл”, 1978; “Соҳибқирон” (1998.) Дангенинг “Илоҳий комедия” сини таржима қилган. Ўзбекистон Республикаси Давлат мадҳияси матнини ёзган.

аткорлик қудратида, юрак қонидан бунёд бўлганига кўра Абдулла Ориповнинг “Баҳор” шеърига тенглаштиролмаман. Нега? “Баҳор”ни эслашим билан улар унутилади. Нега?

Шеър – оний кайфият зурриёди, деб қаралади. Оний кайфият эса жуда кичик англовсизликдир. Яхшими, ёмонми аллақандай ноаён хилқат ўзига маҳлиё этади. Шу англовсизлик боисми кимгадир шеър эрмақдай ҳам туюлади. Гўдакнинг хархашасига, хаёлдаги саробга ўхшайди. Лекин Ориповнинг “Баҳор” шеъри шеърга эрмақ деб қарашни қатъиян рад этади. Кейин унинг англовсиз портлашида аниқ-тиниқ шуур бор. Бу шуурда бир мўъжаз шеър кайфиятига, маҳлиёлик қобиғига сигмайдиган сомон йўлидай узун бир хотира ёғдусини кўрамиз. Бу хотира шоир қачондир ўзини сокингина англаган дамларида ақли қайд этиб, қизгин таассуротларни муҳрлаб борган. Ва бир куни ҳислар тўзони тўғонни бузганида, бира тўла ҳаммаси эркинликка юз бурган...

“Баҳор” жанр фазилати жиҳатидан ҳам шеърнинг, ҳам дostonнинг чўққисиди туради. Шеърнинг нафасида бир лаҳзанинг руҳи бўлади. Шу боис у ниҳоятда инжа, зарнигор, сернақш иморатнинг ўзи бўлади. Устаси шаклини билмай туриб, жазавада яратганига қарамай, олий ҳиснинг ўзи ўз ижодига таҳсин дейди, ҳайратдан табассумига жилов тополмайди. “Баҳор” ҳам худди шундай шеърлар сирасидан. Аммо у дoston жанрининг ҳам ўзига хос, тажрибада кўрилмаган намунаси. Аксарият ижодкорлар дoston, шеъринг романми қоралашни кўзлаганларида бир талай манзараларни унга олиб киришга эҳтиёж сезадилар. Аммо бунинг тасвири зўриқишсиз бўлишини хоҳлаганлари боисми енгил, кичик вазни ўз асарлари оҳанги учун шакл қилиб оладилар. Бунинг энг яхши намунасини рус шеъриятидан айтайлик А.Пушкин ва М.Лермонтов дostonлари тасдиқлайди. Абдулла Орипов эса олдиндан дoston ёзишни мўлжалламаган. Лекин бир лаҳзалик илҳом шеър руҳига дoston дардини, дoston қамровини жамлай олишга муваффақ бўлган. Жуда катта вазн ўлчовида овоз ҳайқириғида олам ва одам, ўтмиш ва келажак, бу дунё ва у дунё улкан эшик моҳият кўлами билан, жуда сиқик туғён мавжида зўриқмасдан, оҳанг хирқироғи фикрлар сийқаланишига учрамасдан йўл бошидан йўл

адоғигача етади. Бу бир туйғу гирдобини ёрган жуда самовий дард – қувонч силсиласи бир шеър зарбида, бир лаҳзада, чақмоқнинг бир ярқ этишида таралганки, бадий ва руҳий нодирлиги билан шеърхоннинг ҳам, адабиётчининг ҳам кўнглини ёритади. “Баҳор” шеърда ўзини тенг намоён эта олган эпиклик ва лирикликнинг ҳароратли кўламини ўтган асрдаги бирон-бир ўзбек шоирида бунчалик муваффақиятли чиққанини билмайман.

Шарқда шеър мусиқа пуркалган мўъжиза.

Ахир, арузни мусиқийсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Назаримда, мумтоз шеърятимизда ғазалнинг энг сўнги нодир намуналарини Фурқат яратган. Бор-йўғи 30–40 йил ундан кейин ижод қилган бутун бир аср ўзбек шеърятнинг биринчи рақамли янги шоири Чўлпоннинг ғазаллари ҳам Фурқатнинг санъати, оҳанги, ёниқлиги олдида ҳаваскорникидай даражада туради... Аммо XX асрдагина ўзини тўла намоён қилган бармоқ вазни, унинг илк нодир намуналари Чўлпон ижодида кўз очди. Мабодо бу гўзал шеърларни Фурқатга ўқиш муяссар бўлганидами, у ҳам Чўлпонга тан берган, шеърятнинг бу вазнидаги қисматдоши кашфиётига етиш ўзи учун амри маҳол эканлигини англаган бўлармиди?

Ўзбек шеърятида Чўлпон шеъри билан бошланган бу санъаткорлик бутунлай тил эврилишини бошлаб берди. Фикр оҳанг кишанидан кутилди. Сўзлар йиллар, асрлар давомидаги шаклланган маъносидан чиқиб, дағал, янги маъно, оҳор, бўлак шакли-шамойил олди. Айниқса, унга Фафур Фулом шеъряти билан кескин бир наъра кирди. Миртемир осов, далли, бўёқдор сўз қўшди, Шайхзода ўзгача залвор берди, Ҳамид Олимжоннинг илҳоми бу шеърни, бу сўзни яна-да равон, гапга чечан қилиб ташлади. Абдулла Ориповнинг “Баҳор” шеърда айни шу ижодкорларнинг тасвир кўлами, шеър оҳанги, сўз қўллови борлиги яққол кўзга ташланади. Лекин бунга ҳис қилган адабиётчи шу ҳис қилиш лаҳзасида ёш жаҳид шоирнинг ўзлиги, ўз санъаткорлиги бу таъсир кудратидан бир неча карра юксаклигини ва устозларидан ўзиб кетганлигини ҳам англаб етади.

Тортилган камон каби бу сўз зарби, бу ҳаяжон мавжининг шиддати шу пайтгача кўрилмаган, бетақрор шеър авжини яра-

тиб бердики, маромига етказиб таржима қилинса, XX аср дунё назмининг энг яхши намуналари сифатида баҳоланиши мумкин.

XX асрга келиб, айниқса бу аср ўрталарида рус ва оврупо шеърятига аллақанча жиҳатдан эргашган, ғарб шакли ва моҳияти таъсирига берилган шеърятимиз мавзулашиб, воқеа баландлашиб бир қозик атрофида айланиб қолди. Туйғулар, фикрлар ўзани сайёзлади. Ҳолбуки, Навоий ёки Огаҳий газа-лида неча мавзуни, неча ташбеҳни, неча қатламни, бир тимсолнинг тўрт-беш хил маъно ва шакл қиррасида фикр баёнининг ташқи ва ички йўналишинида бир йўла ҳис қила-миз. Абдулла Ориповнинг “Баҳор” шеърисида ана ўша санъат-корликка атайин эмас, табиатан, истеъдод кучи билан ури-ниш бор. Бир фазилатига эътиборни қаратайлик. Шоирнинг “Баҳор” шеъри серқатлам бадий асарнинг нодир намунаси. Шунинг учун ҳам уч хил дид, уч хил тажриба, уч хил хаёл соҳиби ҳам “Баҳор”ни қалбига яқин, қадрдон кўради. Ҳол-буки, оддий ўқувчи, тўғрироғи, ёш қалб бу шеърнинг юза қатламинигина тушунади ва уни баҳор хосиятига бағишлан-ган чўнг дилбар шеър, деб қабул қилади. Шу уни ҳаяжон-лантиради. Аммо зиёли қалб ҳам бу туйғулардан масрур бўлган ҳолда шеърнинг иккинчи қатламига тушади. Шеърни ўқиш асносида ўша фаслнинг эврилишинигина эмас, замоннинг эврилишини идрок эта бошлайди. Натижада, унинг тасавву-ри, идрокида табиат қаторида жамият ҳам рўй кўрсатади. Аввало баҳор ва инсон умрини, умр баҳорини кўклам ҳаво-сига солиштира бошлайди. Чоғиштиргиси келади. Сўнг бу баҳорга бутун бир миллат тақдирини, ҳозир рамзан ўз мил-лати қайси фаслни бошидан кечираётганини ҳам ўйлайди. Алқисса, табиат эврилишига боқиб, ўтмиш ва келажак ҳақида ҳикмат топади, фикр чиқаради. Ва “Баҳор” шеъри руҳият баҳори ҳақида эканлигини англамасдан қолмайди. Шу боис унга қизиқиши икки қарра ошади. Хайрати, ҳаяжони, каш-фиёт топиши шу даражада баракали бўлади.

Бу таассурот билан чегараланмайдиган шеърхонлар ҳам борки, бунга ҳам “Баҳор” шеърининг тасвиридан ташқари руҳиятидаги ифодасиз тасвир изн беради. Бу ҳам “Баҳор” шеърининг бир қатлами, уни икки қисмга ажратиш мумкин.

1. Ҳақиқат.

2. Бонг. Аммо ҳақиқатни расмана нишонлар эмас, норасмий белгилар кўрсатади. Бонгни ҳам одам эмас, куртақлар чалади.

*Ҳовлиқма жилғалар шошар безга,
Кушлар қий-чувига тўлмиш дала-боғ.
Сенинг висолингдан қувонмай нега,
Баҳор, соғинтирдинг ахир кўп узоқ!*

Баҳор – уйғониш рамзи. Бу шеърда ошқора, яланғоч, тел-ба инқилобчи бор десак, фикримиз учун ўзимиз асос тўқиб олган бўламиз.

Лекин “Баҳор” шеърида шоирни ўртаган ҳазинлик ичида ўша уйғонишга даъват, зиёга интилган гул каби яхши кунларни, руҳи илиқ кунларни соғинганинг исёни руҳиятни кўзгайди.

*Ялдо кечасидек рутубатли қиш
Солди руҳимизга оғир бир сурур.*

Нима, бу қишдан ҳам қаттол қуллик, кишанли кунларни эс-латмайдимми? Эҳтимол муътеликни англашнинггина “оғир сурур” деса бўлар. Бошқасида бу “сурур” ҳеч ҳам ўзини оқламайди, оқланмайди ҳам. Шу боис яна баҳор келди, деб қилинаётган уйғониш даъватида ҳам бир неча қатламлар бор. Баҳор аввало инсонни юриш-туриши, жисмоний хатти-ҳаракатларида инқилоб ҳозирлайди. Бу биринчи ўзгариш. Лекин бу руҳиятсиз амалга ошиши мумкин эмас. Ҳолбуки, шоирнинг асосий чорлови руҳиятда бир уйғониш бўлиши, кўклам келганини англатиш зарурияти.

Шу боис шеърдаги манзаралар кўп ўтмай ички ва ташқи кўри-нишидан инсон сари кўчади. Натижада табиат баҳори инсон баҳорига, жамият баҳорига ботинан ўрнини бўшатиб беради. Инсон ҳаётининг баҳори, инсон қалбининг баҳори, инсон руҳиятининг баҳори ҳаяжонимиз марказига келар экан, худди шу уйғотишнинг қайтиши, шу уйғониш даври бўлишини истаб қоламиз ва бу ис-талганини пайқаб ҳам оламиз. Бу руҳоний уйғониш, руҳоний эв-рилишнинг зоҳирий ва ботиний тасвири, ҳаёт ва ўлим борасидаги ўтли нидолар табиатдаги баҳор уйғонишидан ўн карра кўпроқ руҳиятимизга таъсир этади. Аммо Абдулла Орипов “Баҳор”идаги уйғонишга даъват шу билан адоғига етиши мумкин эмас. Яна бир уйғонишга даъват унинг елкасида баайни тақдир ҳукми эди.

*Сен келдинг, уйғонди яна шўх олқиш,
Йиғлаган кўзларга тушган каби нур.*

Бу ҳуррият баҳорининг орзуси. Бу миллат баҳорини кўз очишига ичкин ният. “Йиғлаган кўзлар” мустамлақа даврида кўнгли яғир, руҳи ўсал, боши хам, ақли занг бостирилган ўзбек миллати эмасми. Шоир ҳурликни уларнинг кўзини очажак нур, деб билади ва ҳали узоқлардаги ухлаб ётган мустамлақа қорлари базми остидаги кўкламни – озодлик баҳорини тушида эмас, хаёлида, ҳушида кўради...

Шоир башоратгўй эмас. Эҳтимол унинг ақли-идроки 30–40 йилни, ҳатто бир аср кейинни ҳам қай маънодадир кўра олиши мумкин. Лекин бу каромат ҳеч ҳам фолбинлик эмас. Балки, бир аср кейин юз беражак воқеанинг илдизи ҳам айна ижодкор яшаган замонда зарра сифатида умргузаронлик қилаётганидир. Чин ижодкор бу янгиликни ҳаммадан олдин кўради. Нодир ақл соҳиби бу янги воқелик келажагини мамот ва ҳаётга маҳқумлигини тўғри чамалайди.

А.Ориповнинг “Баҳор” шеъри собиқ советлар салтанатининг қаттол қиши деб аталган Сталин даври расман қоралангандан 12 йил кейин туғилади...

Демак 12 йил олдин мамлакат ҳаётида баҳор бошланди, деб эълон қилинган эди. Аммо бунга ким ишонарди?

Чин ижодкор, катта шахс эса ҳар бир давр ҳақида аччиқ сабоққа эга бўлади. Гап билан, сафсата билан, ёлғон “тарақтуруқ” билан уни ишонтириб бўлмайди. Шу боис Сталин шахсига сиғиниш деб баҳоланган гап-сўзлардан кўра, қарийб 30 йил Сталин баттоллигига ўрганган қамоқдагилар, бу турмада бир туйнук очилганини кўрдилар, холос. Шу боис бу баҳор овозасиз узоққа кетгани сари, мамлакат баҳори бошланган жойидан ўзи қайтиб қишга, лекин энди ниқобланган қишга кира бошлади. Расман эмас, моҳиятан Хрушчев бошлаб берган эрувгарчиликни тентаклик, сотқинлик, деб эълон қилди. Ҳарқалай, 1956 йилдаги жамиятни эркинлаштириш ҳақидаги гап-сўзлар жиндаккина таъсир қилишга улгурди. Шу боис Хрушчевни қўлга олдилар. Эркинлик ҳуқуқини эсга солгани учун уни қабргача ҳибсга тутдилар. Лекин шу ярқ этган жамият баҳори кунларида бир авлод кўз очди. Улар ижодининг энг қадрли жиҳати ҳурфикрликдир. Абдулла

Ориповнинг ҳам мустамлака давридаги энг сара ижоди ана шу хурфикрлик ҳосиласидир. Яна такрор бўлса ҳам айтаман, Абдулла Ориповнинг “Баҳор” шеъри зоҳирий исёнкорликдан йироқ, балки ботиний хурликка зориқиш азобида кўз очган.

Собиқ тузумнинг энг демократ яловбардорлари нияти билан халқ ичидан чиққан истеъдод соҳибининг орзуси ўрғасида ер билан осмонча фарқ ётади. 56–йилдаги бонг қаттол салтанатни мустаҳкамлашга интилиш, “Баҳор” шеъри руҳидаги уйғониш эса чинакам инсон ва миллатнинг хурлиги армонидир. Бу армондан орзу сари эшик бор.

Собиқ тузум, собиқ мафкура нега Абдулла Орипов шеъриятига ғаним кўзи билан қаради. Ҳолбуки, у бу тузумга нисбатан ошкора инқилобчилик йўлини тутмаган. Ҳа, бу шеърият ўз фикрини, бадий қудратини қанчалар пардалаб, ташбеҳларга ўраб, тимсоллар тилида гапирмасин, ҳар бир шеър ёниқ юрак парчаси сифатида эркака ниҳоятда ташналигини, ноҳақликка, адолатсизликка ҳаддан аёвсизлигини билдириб кўяди.

Буни бошқалар англаши, бутун бир миллат ҳис қилиши мустамлакачиларни даҳшатга солади. Орипов шеъриятининг сўзсиз руҳи, баёндан холи дардчил ифодаси мазлумни уйғотса, золимни қақшатади. Шу жиҳатдан ҳам “Баҳор” куюнчак шахс ва етук санъаткорнинг устивор обидаси.

Чўлпону Фитрат, Усмон Носир шеъриятдан кейин биринчи бўлиб Абдулла Орипов шеърлари чинакам дард билан яшаётган инсон қалбини кўнгилларга рўбарў этди. Ҳолбуки собиқ тузум дардни авж олдириб, дардкашликни таъқиқлади. Зулмни фош этган ўтюррак ижодкорларни қатл этди. Қолганларнинг дардини юраги билан бирга суғириб олди... Гунг табассум, маъносиз севинч билан инсон, миллатнинг асл қадрияти хўрланаётганини англаш ёш шоир ҳисларига икки қарра оғриқ ортди. Негаки, 30 йилдан буён айтилмай-айтилмай, жуда кўп дардлар йиғилиб қолган эди. Бу ерда ётган электр симига тегилса ўлмоқликни билгани ҳолда, уни узмоққа интилиш истагига ўхшайди. Халқнинг дарди ва шаъни, қадрли мозийи унга яна ҳаёт бағишлашига ишонгандек.

Шу боис ҳеч нарсадан тап тортмади. Ўзини ва ўзгаларни унутиб, хотирида нима уни ушлаб турган, изтиробга сола-

ётган бўлса, шуни беҳаловат, саркаш бир руҳда ошкор этди. Энди бу шеърга қайта-қайта мурожаат қилиб, бир манзарага руҳимиз ошуфта бўлади. “Баҳор” шеърининг устихони асл дарддан тикланган. Адоқсиз, шаффоф бир дард мавжида фақат кулфатга ботиб қолмайсиз, қора ғам сизни бутунлай еб ташламайди. Балки ёруғ, улғайтирувчи, уйғонтирувчи, ғашликни тўкувчи бир дард кўнглингизни дарё қилиб юборади.

Албатта, бунга мустамлака шароитдаги халқининг чидовсиз кулфати, ҳақиқатгўй оғаларнинг қабрсиз ҳоки-пойи, дордаги сўзларига ёпишаётган даҳрийлар урҳо-ури, кўркув ва даҳшат боис руҳи мажруҳ, яна бир талай миллатдош қаламкашлар афти-ангори туртки бергани турган гап. Шу боис Орипов шеърятининг энг улуғ фазилатида Дарддан бунёд бўлиш бор. Худди шу дард собиқ тузум мафкураси сари қарши кўтарилаётган чинакам исён байроғи эди. Миллат, унинг ростгўй, бор ҳақиқатни соғинган аҳли учун ҳам бу янгилик бўлди. Норозилик дастури бўлди. Абдулла Орипов шеърятининг бахти унинг дарддан мосуво бўлмаганлиги. Кўнгли қаттиқлашиб, дийдаси қотиб қолмаганлиги. Шу хасталикка чалинтиришга собиқ тузумнинг кучи етмаганлиги.

Шу дардкашлиги жиҳатидан бу шеърят қай маънодадир улуғ бобокалони ҳазрат Алишер Навоийнинг чўғли дардини, ғазаларида шуълаланиб турган муборак қайғусини эсга солади. Унга меросхўр бўлиб келгандай таассурот уйғотади. Рост, Навоий ижодида бу кўлам даражаси ниҳоятда кўлвор, ҳатто ул зот дард тараннумида улуғ шоирлардан ўзиб кетганликларини фахр билан айтадилар ва бунга юз карра ҳақлари ҳам бор. Бироқ бошқа бир эрксиз жамиятда, дард йиғлоқилик деб бадном қилинган замонда “Баҳор” шеърини битган Абдулла Орипов ёвузлар кундасини назар-писандига олмай руҳиятидагини тилига кўчиради. Бу билан у ҳукмрон салтанат нима демасин, нимани кўзламасин, чинакам ҳақиқат, асл дардкашлик иллат эмас, фазилат эканлигини; у чин инсонга, мард иқтидор соҳибига берилишини исботлади. Худди шу қудрати боис у бир замоннинг ижтимоий дарди бўлиб қолмайди. Бир инсон ё халқнинг дарди, деб ҳам қаралмайди. Унинг тасавурида, айниқса, руҳида шундай ўткир нигоҳи борки, у замонларнинг дарди, дунё аҳлининг шеъри бўлиб қадр топади. Чунки унинг

руҳияти барча адолатсиз жамиятларни фош этишга қаратилган. Ташбеҳу рамзида, тафаккурида қад тиклаган ҳақиқат чақмоғи, уйғониш момақалдиروғи руҳият баҳоридан муждалар келтиради.

Интим, мўъжаз шеър бизнинг кунларга келиб фалсафийликни кўтаролмай қолган нодон, белангига ўхшайди. Бу жўн тасвирга ружу қўйганимиз оқибати. Балки фикрлашда дангаса бўлганимиздандир. Қиёслашдан кечганимиз сари фикр ўзани майдалашиб бормоқда. Шу боис ҳикмат изламасликка рўкач ҳам тайёр. Оммавий тасаввур шеърдаги ҳикматни кўпроқ сохта донишмандликка, жўн насиҳатгўйликка йўядиган бўлди. Ҳолбуки, буларнинг орасида фарқ бор. Ахир нодир шарқ шеърининг бир фазилати – ҳақиқий маънода ҳаёт ҳақида ўйлатадиган донишмандлик, фикрлашга турлича мунозараларни солиштиришга ундовчи фалсафийлик бўлиб келган. Абдулла Орипов бу шеъри билан ана шу ҳақиқатни яна бизга аён этди. Ўтюррак шоиргина эмас, аллома қалб эгаси, файласуф, фикрловчи ижодкорлигини “Баҳор” шеъри тасдиқ этади:

*Ҳа, мангу заволлик бўлмас оламда
То суйин сочаркан абри найсонлар.
Мен сизни эслайман аммо шу дамда
Мангуга кўз юмган азиз инсонлар.*

“Инсонлар...” Лирик бир шеърда инсонларгина эмас, биргина инсон образини-да яратиш, ҳаётини аниқ-тиниқ тиклаб бериш амри-маҳол. Лекин “Баҳор” шеърида насрий асардагидек бир умр киши хотирасидан ўчмайдиган тирик, ёрқин инсонлар сиймоларига дуч келинади. Бу образ яратишнинг максимал топилдиғи. Шоир бир ёки жуда борса тўрт сатрда бир инсоннинг бутун ҳаётини, оловли қисматини реалистик ва руҳиёна яратиб жисми-жонимизни ёқади. Бу ҳам шеър жанри учун янги имконият.

Баҳор – бунёд бўлиш фасли. Лекин “Баҳор” шеърдаги инсонлар – йўқотилган, бой берилган сиймолар. Шоир улар қурбонлиги бирла қонсираган тузумни, миллат бошига тушган зилзилани, бу моддийдан залворлироқ маънавий йўқотиш эканлигидан чандон изтироб чекади. Гўё у миллий та-

факкур маҳдуд замондаги қурбонларга аза очади. Айтайлик, шоир буюк устози Фафур Гулом ўлимидан қайғуриб:

*Ўн ойким, сўнмишдир ул таниш наъра,
Ҳамон фироқида фиғон чекар Шош.*

деб йиғи бўғзидан отилиб чиқар экан, бунақа руҳоний миллат хотирига эга марсия гўё тарихнинг қабарик кўзгуси бўлиб, гунг изтиробидан бизга-да улашади. XX аср шеърлятида сатра-ро мангуликка муҳрланган марсия шу пайтгача кўрилмаган ҳол бўлиб, кейин ҳам бу ноёб ҳодисалигича қолди. (Р.Парфининг “Туркистон ёди” шеърининг Миртемирга бағишланган қисмида ҳам шу қайғу манзарасини кузатиш мумкин). Ва шоир шу даражада такрорсиз қилиб, Мақсуд Шайхзода қайғусини ҳам изҳор қилади.

*Бу қандай мулоқот, бу қандайин ҳол?
Ёнингдан жой олмиш ўзга бир даҳо.*

Шу ўринда Шайхзода қисматини Навоийникига солиштириб, уни “Балхдан ҳориб қайтган Алишер мисол” деб атар экан, қамокдан эндигина чиққан шоирнинг маҳдуд, даҳрий бир жамиятда барибир фикри ҳибсда қолиб, ҳазон бўлганини баралла айтади. Бу ерда икки шеърят паҳлавонининг моддий қазосигина эмас, миллий маънавиятимиздаги қатор йўқотишлар тасаввуримизда жонланади.

Шоир миллат маънавий даҳоларидан фақат иккитасини тилга олади. Бироқ уларнинг ҳар бири номи ортида ўнлаб бу кулфат бошига солинган истеъдодлар тақдири йўқми?

“Қандай чексиз эди руҳий поёнинг”. Бу Фафур Гулом ҳақида. Ўзининг салафи солиҳига “донгдор замондош, сурур куйчиси” ҳар жиҳатдан лойиқ. Бу сатрларни алам билан ёзганида Орипов бўлак ижодкорларимиз — ижодий қисмати нурли, ҳаёти яна-да фожиали Чўлпону Фитратлар ҳақида ўйламаган бўлиши мумкин эмас. Лекин уларнинг биргина номини тилга олиш бутун шеърни жувонмарг бўлишига ақли етганидан эзилиб, сукут сақлаган.

Айниқса “Баҳор” шеърда шоир ўз онаси хотирини эслаб, битган кўнгил сатрлари борки, миллати ва замонаси-

дан қатъи назар ҳар бир юрак, ҳар бир одам боласи бу йи-
гига жўр бўлади. Ниҳоятда дардманд, дардкаш қалбдан меҳр-
муҳаббат, одамийлик ибратини олади:

*...Кимнингдир кўксига энгашиганча гул
Мармар сағанадан ўқиб турар байт.
Баҳор қатра ёшим айлагил қабул,
Онам бошига ҳам бордингми, сен, айт?!
Унинг оромгоҳи бундан олис жой,
Олисда ётибди менинг паноҳим.
Бугун кетганига тўлибди беш ой,
Беш ойки ёнади ичимда оҳим.*

Алқисса, шеърнинг ҳар бир сатрида ҳаёт, руҳият пўртана-
лари, қоғозга шундай илҳом билан тушганки, ҳақиқати-ю,
санъатини тўла изоҳлашга ожизмиз. Эҳтимол буни изоҳлаб
беришга Абдулла Ориповдек ижодқорнинг ҳам кучи етмас...
Лекин бу шеър Орипов ижодидаги чўққи нуқталардан бири
сифатида санъати, янгича ҳофиза қудрати билан, моҳият
ва маъно, ифода ва шакл жиҳатидан ўзбек шеърятини тен-
гсиз бир баландликка олиб чиқди.

У ҳатто мутафаккир шоирнинг эртани кўра билганидан ҳам
ёруғ бир нишона. Шу боис у “Баҳор”. Шу боис у уйғониш рамзи.
Ўшандаёқ кўнгилларни силкитиб уйғотган, ўзбекнинг руҳияти-
ни бемисл кўтарган ва ҳозир ҳам шундай қудратга эга:

*Қизғалдоқ баргидек дилдан учар ғам,
Тошқинлар қиради қалбимга маним.
Баҳоринг муборак бўлсин ушбу дам
Менинг Ўзбекистон — дилбар Ватаним.
Фақат сен қалбимга чўктирмай малол
Чарчаган руҳимга илҳом солурсан.
Баҳор ҳам, умр ҳам ўтар эҳтимол,
Фақат сен дунёда мангу қолурсан.*

2001 йил

“САҲАР ТУРДИМ, КУЁШНИ КУТДИМ...”

Очиғи, вақтнинг жуда кўп, ҳадсиз мўъжизаларни ғарот этишга кучи етади. Ҳатто ранг сарғаради, куй тинади, овоз гум бўлади, гўзаллик қартаяди, қудрат ўтади, ёшлик кетади, жон чиқади, ҳаммани ўзига талпинтирган яшноқ атиргул оёқлар остига тушади... Фақат вақт руҳнинг сурати ва сийрати бўлган СЎЗга зўравонлик қилолмайди. Сўзнинг таъсирига тушган ҳолда, сўзгагина ўз таъсирини ўтказолмайди. Фурсат довули ҳамма ўткинчи нарсаларни қуни келиб, олдига солиб, бир-бир ҳайдаганда ҳам ҳақ ва гўзал сўз, ёниқ ва мардона сўз тўралган лаҳзасидагидек навқиронлигича нафис ва мард қолаверади!..

Минг афсуски, сўзга ўлмаслик оби-хаётини тутган фидоий эрта кўчган турналардек бу фано даштидан бевақт қанот қоқса, бу ўрни тўлмас йўқотиш доғини қай сўз билан нақшлаб бўлади? Қай кўшиқ билан унутиб бўлади? Қай овоз билан ортга қайтариб бўлади? Ярим умрини-да яшамаганлар карвони бунча у-зу-ун... Дилбар шоир Шавкат Раҳмон қисматида ҳам шу ёзиқ бор экан. Шавкат ака 46 ёшида... тириклик-ла хайирлашмай хайрлашди. Бобур шу ёшда кетганди. Бодлер шу ёшда кетганди... Алам-лиси, Шавкат Раҳмон бу икки улуғ тенгдошига қараганда ҳам кўп нарсага улгурмаган, замонда топганларидан кўра йўқотганлари кўпроқ кўринади... Ҳолбуки унга ҳам аввалдан тақдири азалнинг бу ўйинлари аён эди. Мана бирда 23 ёшида тилига солгани яна 23 йилдан кейинги ҳолатни ёниқ бир ҳолда тўкади:

*Бир кун оҳ урарсан юлдузга боқиб,
Бошингда ярқирар оппоқ толалар.
Ортингга қарайсан юракни ёқиб,
Оқиб келаверар шўх-шўх болалар.*

Шавкат Раҳмон 1950 йил 12 сентябрда Ўш вилоятининг Қорасув туманига қарашли Помир маҳалласида туғилган. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими (1996). Москвадаги Адабиёт институтини тугатган (1975). Дастлабки шеърий тўплами — “Рангин лаҳзалар” (1977). “Юрак қирралари” (1981), “Очиқ кунлар” (1984), “Гуллаётган тош” (1985), “Уйғоқ тоғлар” (1986), “Хулво” (1988), “Сайланма” (1997) сингари шеърий китоблари нашр этилган. Ф.Г.Лорка, Х.Р.Хеменис, Р.Альберти шеърларини ўзбек тилига таржима қилган. 1996 йил 2 октябрда Тошкент шаҳрида вафот этган.

Бу қайгули умид ўланининг рихлат мастлиги хусусидаги бир парчаси. Қай тарзда кечмасин абад қоидаси ҲАҚ бўлиб чиқаверса начора... Шундай экан бу “адолатсизлик” ҳақида адолатсиз – беҳуда баҳс чикора... Энди юракни йўқотиш ханжари поралаб тургандаям йиғи-сиғи қилиш мавруди ўтди... Яна, чин шоир кетганлиги хусусидаги ҳар қандай марсия алал оқибат уйдирма бўлиб чиқади!..

* * *

Чиндан ҳам, олдиндан оққан сувнинг қадри бўлмайди. Балки қадри ҳис қилиб турилганда ҳам худбинлигимиз буни кўрсатишни, дoston қилишни истамайдими?! Кейин эса ўша зилол сув беҳос оқишдан тўхтаса, дарё этагидагиларнинг бари уни эслаб қолади. Эслагандаям энди бор ҳақиқатни айтиш ўрнига, кўпинча ўз фойдасига мақташ, бу умрни кўпиртиришга ўтиб кетади... Мени ҳам шу манзара изтироби ўраб олди. 7–8 йил олдин бир жайдари шоир деб қараганим бу шоир хусусида кўнглимдан кечганларимни икки-уч оғиз кўнгилларга айтишга маънавий ҳаққим борми? Ахир шоир билан таниш бўлмасам, шахсини айтарли билмасам... Унинг шоирлиги асл илдизи мен юрмаган тупроқда эмасми? Оқинлиги нишони мен бўлмаган томонда эмасми? Лекин... шеърият ҳаққи, нотаниш-таниш ўй менга ҳам тинчлик бермади. Бунда қарийб ҳеч арзимас бир хотирам бор. Шоирнинг чин дунёга сафаридан кейин бу манзара ва ул атрофидаги хаёллар юрагимдан кетмай қолди. Бунда ҳам ўзим ва ўзимга ўхшаганларга ибрат борга ўхшайди.

Университетнинг 4-курсида ўқирдим чоғи, осмонлардаги хаёлим билан “Ёшлик” журналининг шеърият бўлимига уч-тўртта машқларимни олиб бордим. Курсдошлар ичида илк “оқ йўл”ни қўлга киритган дўст шеърларига фикр билдирган шоира журналда ишлайди, деб эшитгандим. Бироқ мени бошқа муҳаррир, бир йигит қаршилади. Табиийки, уни дарров танидим. Чунки талабалик баҳори – биринчи курс пахтасидаёқ Сирдарё кенгликларида саксон биринчи йил куз оқшомлари ёққан гулханлар шўъласида илк бора номи ва шеърларини эшитгандим ва юқори босқичда ўқийдиган бир водийлик мухлисининг у ҳақидаги ҳайратлари, самимияти

менинг ҳам дилимда бу шеъриятга нисбатан қизиқиш уйғота билганди. Орадан ўтган кейинги уч йил бадалида эса мен шоирнинг “Рангин лаҳзалар”, “Юрак қирралари” китобларини ўқиб, энг ёниқ сатрлари, тирик туйғулари ихтиёрсиз хотирамга ўрнашган, бундайроқ деб ўйлаганларим теграсида хаёлимнинг сўроқлари қўйилганди.

Шундай бўлса ҳам мен негадир хонага адашиб кириб қолгандек, унинг ёзганларидан умуман беҳабардек тутдим ўзимни. Дилимда олиб келганларимни ҳам кўрсатмайман, деган ўжар, тушунтириб бўлмайдиган одамови туйғу бош кўтарди. Аммо шоирни ҳаётда биринчи бор кўриб туришим чин эди. У жуда хотиржамдайди. Балки менинг ҳолатим унга таниш эдим ёки бу ерга мени нима етаклаб келганини кўзларим айтиб турармиди, ҳарқалай, қаерда ўқишимни сўраб билгач, маслаҳат олиш маъносида эмас, журнал билан толиблар ўртасини боғлаш учун тез-тез келиб туришимни таклиф қилди. Айтишича, биздан юқори курсдагилар ора-чорада келиб туришар экан.

Шавкат Раҳмон билан юзма-юз туриб гаплашганим бор ўғи шу. Кейин уни ўн йил давомида бир-икки бор журнал, газета муҳарририятлари бинолари лифтида, метрода кўрганам бор. Лекин журъатсизлигим боисиданми, худбинлигим сабабми шоир олдидан бу сафарлар бегоналар суратида ўтганман, уни ҳеч танимасдай тутардим ўзимни. Бу худбинлик адабиётга қизиқишимга ҳеч алоқаси йўқдай эди. Ҳолбуки, айни паллаларда эътиборга молик тирик ижодкорлар қаторида унинг китобларига ҳам тез-тез қўл юбориб, шеърларидаги ўзига хос овозу йўсинларни шеъриятимизга, айниқса унинг тенгдошларига солиштириб, ютуғини билмоқчи бўлардим. Шоир ижоди ҳақида шов-шувли мунозара кўзгаган “Масъул сўз” мақоласининг ҳақ ва ноҳақ томонлари мени ҳам қайта-қайта ўйлантирарди... Ҳамон ўйлантиради... Қарангки, кун келиб, барибир ўзбек шеъриятининг бир парчасига айланган Шавкат Раҳмон шеъриятига бегонасираб, ётсираб бўлмас экан. Фақат менинг бир армоним шоир шахси ҳақида аниқроқ билганимда унинг кўнгли — шеъриятига борадиган йўлни теранроқ кўрган бўлармидим.

Ҳали менинг ўз қилмишимни эслашдан бошқа бир илин-

жим ҳам йўқ эмас. Нега бизда шоиру ёзувчи, умуман ноёб иқтидори билан санъаткор даражасига кўтарилган шахслар санъатини, кашфиётини санъаткорлик билан тадқиқ этган, яъни шоирнинг иқтидори, унинг юрагига қадалган ханжарнинг қайдан ўсиб чиққанлигини кўра биладиганлар нега йўқ даражада. Кўпинча санъаткор ижоди тўғрисида жуда ҳам сохта бир тилда шахси, ҳаётига умуман алоқаси йўқдай миждовланилади, дудуқланилади... “Масъул сўз” бундай қусурдан юқори бўлганлиги учун ҳам яхши таассурот қолдирганди. Лекин айтиш мумкин бўлганларда “Масъул сўз” билан фикран беллаша оладиган бошқа бир мулоҳаза Шавкат Раҳмоннинг айтиши шахсий, тенгдошларидан кўра ўзгача интилишлари, қизиқишларини ижоди билан боғлаб таҳлил қилганда унинг жунбушга келган юрагини яна-да қўллаб-қувватлаш мумкинми... Чунки “Юрак қирралари”дан кейин бу тез мавжлашни менга бошқа бир ўзандан кетгандек туюлади...

Ҳа, бизда ҳали-ҳамон ижодкор шахси ва асарлари ўртасидаги яхлитликни тадқиқ қилиш ниҳоятда ўлик, туғилмаган алфозда турадир.

Кўпинча ижодкор тириклигида бу оқар дарёнинг қадри йўқ, унинг ҳар бир онини кузатишга, натижада кўнглига куч берадиган адолатли фикрлар айтишга ор қиламиз, ўзимизни четга оламиз. Очиғи, унинг ҳаёти ҳақида ҳаётлигида тадқиқ орқали фикрлашни билмаймиз, эҳтимол бундан кўрқамиз. Бу кўрқоқликнинг бир номи ҳафсаласизлик. Ижодкор шахсининг ўри-паст, тор ва кенг ҳаётини тадқиқ қилиш фидоийликни, ниҳоятда зукколикни, меҳр билан бор ҳақиқатни тўплаш ва уни бор-бўйи билан тиклаш бошқа бир ижодкордан айрича қурбонлик талаб қилишини кўпчилик яхши билади. Афсуски, бизнинг аксариятимиз ана шу қурбонликка ярамаймиз. Бунинг учун фақат аллақандай “ажнабий” тилда сўзловчи “мунаққид” мартабасига эришиш эмас, умрнинг энг зиддиятли, ғалати ва қутлуғи — ижодкор шахсининг тадқиқотчиси деган юракда яширин шоирлик, ёзувчиликка иқтидор ва муҳаббат бўлиши керак.

Бу қусур Шавкат Раҳмон ижодига, шахсига бефарқлик мисолида яна тақрорланмадими? (Аҳмад Аъзам, Иброҳим Ҳаққул мулоҳазалари бундан мустасно.) Истеъдод кўрмас-

ликка олинди. Фақат Шавкат Раҳмон оғир хасталикка ча-
лингандан кейингина даҳшат билан эслаб қолинди. Ҳам навқир-
рон ҳолида, ҳам юксак истеъдод ҳолида ярим гули очилмай
сўлиб бораётганлиги тобора муқаррарлашгани сари бир оҳ
кўтарилди... Шукрки, сўз мангу... Лекин бу мангулик ижод-
кор шахсининг мангулиги билан яна-да кўркам, мукамал
эмасми?! Ахир илк китобидан тилга тушган Шавкат Раҳмон
шеърини ва ҳаёти ҳақидаги шов-шувли, зимдан юракни
ҳаяжонга соладиган, ҳам қон қиладиган гап-сўзлар бир умр
тинмай келди ва ҳали ҳам тингани йўқ. Ишонаманки, Шав-
кат Раҳмон шахси ҳақида унинг яқинлари, дўстлари, душ-
манлари иқрорига лойиқ, хотирасига нақшланган воқеа-
ҳодисалар истаганча топилади. Нега улар жим... Ахир бу ҳақ
хотираларга вақт чанг солмасдан айтмоқ, ёзмоқ, эълон
қилмоқ керак эмасми? Бундан ҳеч бўлмаганда шеърят муҳ-
лислари хабардор бўлишлари лозим. Кейин мен Шавкат Раҳ-
мондай дилбар, исёнкор ва тоза қалбли шоирнинг ҳаётида
энг муҳим ўрин тутган хотиралари, хатлари, ўзидан ҳам қиз-
ганган ҳаётбахш фикрларини ўқишни орзу қиламан. Унда бун-
дай, бизга ҳозирча номаълум хотиралар бўлмаслиги мумкин
эмас. Ҳеч бўлмаса Шавкат аканинг кундаликлари бордир...

Шу жойда шоирнинг шахси ҳақидаги икки фикр қай да-
ражададир унинг ички олами хусусида мўъжаз, лекин чин
тасаввур берадиган кўринади. Фикрлардан бирини шоирнинг
ўзи яқин ижодкор дўсти борасида айтган экан:

— У ҳозир шуҳрат пиллапоясининг энг юқори нуқтасига
етди. Атрофини ҳар хил даражадаги одамлар тўдаси ўраб
олган, “ҳай-ҳай”лашиб уни кўкларга кўтармоқдалар. Лекин
бир кун ёрдамга муҳтож бўлганда бу тўданинг ҳеч бир аъзо-
сини теграсидан топа олмайди. Ўшанда мен унинг олдига
етиб бораман. Кўмакка шошаман!..

Иккинчи гапни эса бир пайтлар Шавкат Раҳмон ижодининг
ашаддий муҳлиси бўлган одамдан эшитиб, нима дейишни бил-
май қолганман. Алқисса, у билан учрашувларимиздан бирида
кейинги пайтда матбуотда кам кўринаётган шоир ижоди ҳақида
қандайдир янгилик олиш илинжида суришгирдим. Чунки унда
жаҳоншумул, ҳеч ким болта урмаган адабий маълумотлар, шов-
шувлар ҳар қачон тегилиб турарди. У эса бу сафар:

“Анча бўлди олдига ўтмаганимга, у ҳозир одамларни ёмон кўриб қолган”, — деди тўсатдан. Шу “янгилик” ила бирдан бизнинг савол-жавобимиз узилди. Лекин бу луқма ул танишимни ҳар кўрганда эсимга тушиб, юрагимга ботади, дилимни оғритади. Хаёлимда беихтиёр бир фикр қалқиб чиқади: “Бунчаликка бормаслиги керак эди...”

Ҳозир буни эсларканман, ўша адабиётчи танишимни, қолаверса орамиздан кетганларни ёқлаш учун тирикларни ёмон отлиқ қилмоқчи эмасман. Унинг гапи ҳар биримизнинг ҳам тилимиздан манманлик оқибатида чиқиб кетиши мумкин. Одам одамни тушуниши қийин бўлганидек, ижодкор ижодкорни теран тушуниши яна-да қийин савдога ўхшайди...

Лекин бу икки фикрдан ҳам мен ўзимча Шавкат Раҳмон ҳақида бир хулосага бораман: шоир ниҳоятда таъби нозик, фазилатларини кўз-кўз қилавермайдиган, аллақандай ўз фикрига эга эмас оломондан ҳазар қиладиган, гуруҳбозларни ёмон кўрадиган, чин инсонга нисбатан эса юрагида меҳр-муҳаббати сўнгсиз, дўстининг энг қийин дамида кўмакка шай бир ижодкор бўлган.

*Бизлардан кулдилар панада, очик,
Кулдилар силкиниб, гоҳо юлқиниб.
Биз-чи кетавердик аччиқма-аччиқ
Абадий исёнга бўйсуниб.*

*Тўш очдик изғирин, қайноқ елларга,
Жимгина ташландик азоблар сари.
Кириб келавердик гўзал йилларга
Яланғоч, бахтиёр, жангари.*

Шавкат Раҳмоннинг давоми немис шоири Бертольд Брехтнинг “Ортимиздан келар бошқалар, кўпроқ бўлар сабри уларнинг, эпчиллиги ва қатъияти...” сатрлари руҳига уйқаш “Кимлардир келади бизларнинг издан. Абадий фароғат, оромдан холи...” шеърини қачон ўқисам етмишинчи йилларда кўз очган ўзбек шеърятининг ўзигагина хос феъл-атвори хаёлимда қад ростлайди. Шу боис ҳам назаримда Шавкат Раҳмоннинг бу самимий изҳори бутун бир ўн йилликда ўзбек

кўнглига ёруғликдек қириб келган янги тўлқиннинг энг зилол мавжлари, пўртанали фазилатлари ҳақида хабардай, “Етмишинчи йиллар авлоди” деб ном олган ижодкорлар ҳақида ажойиб таърифдай жаранглайди:

*Кириб келавердик гўзал йилларга
Яланғоч, бахтиёр, жангари.*

Буни эндигина тан олиш бошланган 80-йиллар бошида бу авлод интилишу шижоатини улардан бир кўйлак кўп йиртган шоиримиз ўзлари ошиб ўтган деворга чиқишга тирмашаётган бола ҳолатига ўхшатгандилар.

Нима бўлганда ҳам, орадан ўтган йигирма йил нари-берисидаги вақтга қарамай, ҳеч қайси ўн йилликда шеъриятга талаб бунчалик юксак бўлмаганди. Чунки, машъум руҳий синдиришлардан кейин қарийиб йигирма беш йил давомида музликка эврилган ўзбек шеърияти ҳам олтмишинчи йилларга келибгина, асосан, ёш овозлар ҳисобига қайтадан уйғонди, баҳорга кирди. Тун қўнида бўлган “Карвон йўли”да “Митти юлдуз” чақнади. Кўнгилдан ҳам “Тонг нафаси” кела бошлади... Буларнинг муборак нафаслари ўша йиллардаёқ ҳаяжон ва ҳайрат билан кутиб олинган, олқишларга фарқ қилиб ташланган, пайи зимдан қирқишга киришилган бўлса-да, фақат ўн йиллик оша шеъриятда ижобий маънода эврилишларга, тўнтаришларга, руҳият инқилобига олиб келди. Аксадо қайтарди. Буни етмишинчи йилларда кўзи ёриган шеърият – кўпроқ “Инсонни тушуниш”, “Бешинчи фасл”, “Менинг осмоним”, “Соғиниб яшайман”, “Райҳон”, “Оқ қушим”, “Қадрдон қуёш”, “Яшил дарё”, “Рангин лаҳзалар” тўпламларининг муаллифлари амалга оширди.

Истеъдод худонинг инъоми. Одамзот зўриқиб ҳам уни мўл этолмайди, олдига минг бир тўсиқлар қўйиб ҳам маҳв қилолмайди. Иқтидор даражаси, истеъдод ноёблиги жиҳатидан бу авлод ҳам бошқа ўн йилларникидан кескин фарқ қилмаса-да, бу йилларда шеъриятга ишқ отида кириб келганлар истеъдоди фавқулудда рангинлиги билан, яна-да инсонни тушунишга шижоати, ўзича янги кўнгил фассларини кашф этишга уриниши ила, шаффоф самимияти боис аввалги ўн йилликлар-

га қараганда серқиррадай, мўъжизаси мўлдай туюлади, менга. Айниқса, пойгага кирган дастлабки дамларида, шеърятга қўйган юксак талаблари боис улар сўз санъатини айни ҳолидан юқорига кўтариш учун, адабиётга чин ихлослари боис ўз устозларига ҳам “шак” келтирадилар. XX аср, айниқса олтмишинчи йиллар ўзбек шеърятининг энг яхши томонларини алқаб, ўрганиб-ўзлаштириш билан бирга янгича қарашларида нуқсонли, оқсоқли томонларига андиша қилиб ўтирмадилар.

Бу журъатли андишасизликларда, ғаразсиз исёнларда бир қадам олдга босиш истаги, ҳозир яхши намуналар деб тан олинган шеърятдан-да ўзгача, гўзал, янги услуб яратиш орзуси барқ урарди. Бу орзу уринишлари яланғоч, дағал, аллақандай ғалати, мавҳум ва тушунарсиз ва ғарбона, деб ҳам лақаб олди. Кулгу ва маломатларга қолди. Бир қарашда бу ҳолат ҳам табиий эди... Шубҳасиз уларни тушунганлар, қутлаганлар бўлди. Уларга янги йўлнинг нишонлари бўлганлар, ҳавасланиб қараганлар ҳамон “Сабр дарахти”дек бир улуғ шеърят йўлида, аммо қолганларнинг ҳоли Шавкат Раҳмон башорат қилгандай бўлиб чиқмаётirmi?!

*Биздан кулганлар-чи турар олисда
Тўхтаган соатлар мисоли...*

Бу авлод ҳақида ўйласам, айнан улар хусусида эшитганим бир ривоят манзараси кўз олдимда жонланиб, адабиёт фидоийлиги борасидаги турфа ва зиддиятли хаёллар мени чулғаб олади.

Эмишки, бу авлоднинг уч вакили – уч ажралмас дўст, уч қисмати бўлак жўра бир ерда тўпланиб, бошқа ҳеч кимнинг иштирокисиз махфий суратда адабиётга хиёнат қилмасликка, бутун умр фидоийларча адабиёт истиқболи учун яшашга қасам ичишганмиш.

Бу ривоятни эшитганимдан буён улар кимлар экан, деб кўп ўйлаганман. Минг хаёлда мана булар бўлса керак, деб чамалайман. Ҳар хил тусмолларга бораман. Йиллар ўтган сари хаёлим рўйхатидагиларнинг бири ўрнига бири чиқади. Лекин ҳамон бир тўхтама келолганим йўқ. Атрофда ҳам булар

кимлиги ҳалигача аниқ бўлмади. Муқаддас қасам ичганлардан бири Шавкат Раҳмон бўлса-чи? Йўқ, йўқ мен буни аниқлаштирмакчи, янги бир тўқима топмакчи эмасман...

Йўқ, бу ривоятнома гапнинг хаёлимдан ўн йиллардан буён кетмаганига бошқа бир сабаб бўлса керак. Менимча, адабиёт майдонига кирган ҳар бир чинакам ёш истеъдод, ўзининг юксак иқтидорига ишонган шоиру ёзувчи худди ҳозир номлари номаълум-маълум дўстлардек адабиёт учун бирор кимсанинг иштирокисиз жон-жаҳллари билан юракларига сўз беришлари, қасамёд қилишлари керак. Шундагина бу истеъдод интилиши ўзи учун оғир, ҳатто фожиали кечса-да, адабиёт учун, инсон руҳияти инкишофи сари бир қадам олға босиш бўлади.

Эҳтимол кимгадир қасам, адабиётга фидойилик жуда ҳам баландпарвоз, тўқиб чиқарилган сафсатадай эшитилар, лекин адабиёт учун умрини бағишлаганлар бор-ку. Шулар қаторида дўстларнинг адабиётга вафо қилиш қасамига қай даражада содиқ қола билганлари...ни кузатиш ҳам мароқли-да. Бунинг устига кўнгил ўз заминидан ўрин берганлар орасида етмишинчи йиллар авлодига мансуб бўлганлар ҳам бор бўлса... Уларнинг бари ва ҳар бири ҳақида асл ва одил баҳонинг давоми узун ҳали. Лекин ўша сўз беришлар, жангари ва яланғоч фикрчан туйғулар, гулпараст даҳоликлар 15-20 йил ўтиб, қари аср адоғида қандай ҳолатдалар? Уларнинг учдан икки қисми адабиёт тақдиридан бўлак, фойдаси аниқ, манзили “ёрқин” бошқа кўчаларга уриб кетмадиларми? Ё ҳамон хокисорларча ўша ваъдаларига вафо қилишга уринаётирларми? Иқрормизки, ўша овоза бўлган даврада Шавкат Раҳмон бўлганми, йўқлигидан қатъи назар бу буюк шоиримиз ўз кўнгил меҳробида адабиётга берган қасамига сўнгги нафасигача содиқ қола олди. У бу дунёга, юракка шоир бўлиб келиб, шоир бўлиб кетди!..

* * *

Дарвоқе, шу авлоднинг бир истеъдодли вакили тилидан овоза бўлган баҳо — “Шавкат ҳаммамиздан ҳам шоирроқ” иқрори сабаби қаерда? Аслида ҳам Шавкат Раҳмон шеърияти адабиётимизга нима инъом этди? У ўз тенгқурларига нимаси билан яқину нимаси билан улардан кескин фарқ қилади?

Шавкат Раҳмонни 70-йилларнинг энг пешқадам вакиллари сафида бизга таништирган илк китоби “Рангин лаҳзалар” да шоирликка даъво йўқ эди, балки кўнгил учун руҳий қийноқлардан даво бор эди. Шу боис ҳам у кўнгилни забт этди, кирлардан безиган қалб беғубор ўланлиги, софлагувчи қўшиқлиги учун севиб қолди. Бу самимий ва мусаффо ўланнинг ибтидоси, энг рангин, гўзал ва ўспирин ҳолати эди. Балки шунинг учун ҳам эҳтимол Лутфийнинг бир тиниқ ғазали каби неча йиллар оша мана бу шеърни ҳам бир ўспирин кўнгил чоғлигида ўзича хиргойи қилса ажаб эрмас:

*Саҳар турдим, қуёшни кутдим,
Шудринларда чайдим юзимни.
Булоқларга лабимни тутдим
Ва борлиқда кўрдим ўзимни.*

*Қўларимдан тошди шуурим,
Тўлиб кетди бағримга наво.
Мангуликдай туюлди умрим,
Мангуликдай туюлди дунё.*

Бу йигирма уч ёшида куйчининг юрагидан отилган қўймә қўшиқнинг шакли-шамойили, ҳис-туйғуси жойдари кўринсада, тўпламнинг ўзига хос яшил, ёниқ, гўзал руҳидан дарак беради. Аввало, адоқсиз орзулар-ла йўлга чиққан бу шеър карвони юрагига ортгани мангуликдир. Рангин ва хушбўй мангулик...

Ўйлашимча, инсон руҳи яшил-навқирон бўлган дамларда мангуликнинг нишони — ўлимни икки дунё ўртасидаги кўприкдай аниқ-тиниқ кўради. Шу боис ҳам у ҳақида беғам, дилбар, ҳақ, ҳатто унга ҳавасланарли фикр юритиш имконида бўлади. Айниқса, тоза кўнгилли, мард юрак, ўлим олисдаги шафақдай кўринган ўспирин учун тотли завқ-шавқ беради, ғаройиб кайфият уйғотади:

*Йиллар ўтаверар, сезмай қоласан,
Ортада қолаверар қорлар, жалалар.
Болага қўшилиб сен ҳам куласан,
Бўйнингга осилиб кулар болалар.*

Бу ҳолни кузатиб, юрак йиғисидан юрак таскин топади. Ахир ўлим сени тобора ўз комига тортгани сари ҳаёт ҳам уларнинг йўлига интизор, гирён қараб туради. Бу икки сарҳард — мангуликнинг икки чеккаси:

*Улар пайдо бўлар тушларингда ҳам,
Бир лаҳза юракдан кетар нолалар.
Сойлардек гуркираб дунёга беғам
Кириб келаверар қувноқ болалар.*

Бу авж борган сари бошқаларнинг дарди қувончига айланиб яна-да наъра тартади, азалий ва абадий чарх ўланидек тинмай янграйверади. Аммо бу сўзнинг руҳи янги, ифори янги...

Бу фикр кимнингдир жинини кўзитиши, ёлғондай ёқмаслиги мумкин. Менинг эса изоҳсиз ҳис қилганим, юрагимда шеърлардан қолган руҳ мазасидир, холос. Тўғри, Шавкат Раҳмонда ҳам халқона тасаввур қолипидаги соддамижоз сатрлар учрайверади. Аммо шундай лаҳзалар келадики, бу тўпори манзараларга Шавкат Раҳмончасига сўз мўъжизаси тортиқ этилиб, ноёб сийрат боғи кўрсатилади. Ундаги сўз гуллари латифранг ва тиниқ оҳанг суратида очиладилар. Бўйларидан хуш сўз келади, куйларидан эзгу сўз таралади, рангларида алвон ва гўзал сўз товланади.

Шавкат Раҳмон энг эзилган мавзуларда, энг сийқаланган манзарада ҳам ўзининг тасаввури билан эврилиш қилиб, киши хаёлида янги манзара яратади. Масалан, “Эртага” шеърисидаги “Сен ҳамон ўйноқи, дилбар расида, бахтлиман, кучлиман, дея чопаман, мовий кўзларингнинг доирасида...” дай гўзал сатрларни шунчаки ўтказиб юборганимизда ҳам “Шаҳарга сачрайди севгининг бўйи” сатрига келганда хаёл кўзлари бошқача очилади ва ўзига тўқнашган янги тасаввур сарҳадини кўради...

Шавкат Раҳмон кўнгил юртини табиат ранглари билан кўрсатишга ва табиатни кўнгил туйғулари ила янгича кашф қилишга интилган санъаткор. Айтайлик, бу “Елкам узра майин сас-садо” шеърисида эрта баҳор билан гўзал навраста қиз бир-бирига қаршилантирилиб, икки гўзалликнинг янги жозиба ва жилвалари топилади:

*Мени қийнар бу оппоқ наво,
Ва ул қаро сочлар ифори.*

“Оппоқ наво” ҳам, “қаро... ифор” ҳам бунда ўз маъно кўламидан қанчалик чеккага чиқиб, руҳиятга туйғу беради, манзарага манзара...

Бундай ўнлаб гўзал топилмаларидан ташқари “Рангин лаҳзалар” даноқ шоир ўз олдига қўйган энг улуғ талаблардан бири — эзгуликка мардикорлик учун ёниқ довуш беради. Бу довуш инсонни чинакам одамийликка бошлайди. Доимо хотирада сақлагувчи ўгитдай янграйди. Лекин камсуқим, самимий, сохталикдан холи:

*Қийнанг, ўз ҳолига қўйманг юракни —
Яшамаслик учун юраксиз...*

Бунинг учун шоир

*Яшамоғим зарур
Ҳар дақиқани
Ғазаб билан севги билан тўлдириб.
Дунёдаги барча қора нарсани
Ёруғ лаҳзаларда ўлдириб*

қўйишга шошилади. Бу қатл руҳиятнинг чалажон орзуларини ҳаётга қайтаради.

*Бўлса ҳамки тахир ва аччиқ
Яширмасдан бор-йўқ айбимни.
Ҳаёт, босдим лабингга қаттиқ
Ҳароратга ташна лабимни.*

Шу боис ҳам

*Мен ҳар кеча юмаяпман кўз,
Туғиляпман ҳар саҳар қайта.*

Ахир

*Менинг ҳар қадамим муқаддас,
Менинг ҳар қадамим
Ўлимга қарши.*

Жек Лондоннинг “Мартен Иден” романидек инсонни енгилмаслик, тириклик сари бошловчи руҳ Шавкат Раҳмоннинг кейинги қисматида янаям очилади...

* * *

Кўнгилинг рангин кечинмалари фасллар каби алмашиб келаверади. Бир қарашда бу доимо бир хил айланадиган тегиримон чархпалагини эслатса-да, бироқ ҳар ким бу чархпалак айланишини, ўзи-ла тўқнашган сувни ўзича кўради, ҳеч бўлмаса, ўзгача кўришни орзу қилади. Шу хаёлда Шавкат Раҳмон ёзганлари шеърятимизга, ўзбекона сўз санъатини янгилашда, ҳеч бўлмаса унинг тасаввур сарҳади кенгайишида, сеҳри-жозибаси турфароқ бўлишида қандай янгилик қила олди? Зеро бу шеърят ҳаётга маҳкум экан, унинг мангулиги боиси мана шу саволдан, унга жавобдан бошланади.

Ҳамма санъатлар каби шеърятда ҳам ҳамиша янгилик дарров тушунилиб, кучоқ очиб кутиб олинмаган. Бу ҳолдан Шавкат Раҳмон изланишлари ҳам озод қолмади. Бу тушунмовчиликларга қарши қалқон Аҳмад Аъзамнинг “Масъул сўз” мақоласида Шавкат Раҳмоннинг айрим шеърларида кўринган испан шеърятидан ўтган хавфли таъсирлар ҳақида адолатли огоҳлантирилади. Лекин ҳеч бир учкун ўз-ўзидан чиқмайди. Адабиёт таъсирлар таъсиридаги янги таъсир майдони эмасми?! Унда ҳеч бир кашфиёт ижобий-ижодий таъсирсиз юз бермайди. Шунинг учун ҳам шеър ҳақидаги яхши фикрлардан ҳам кўра йиллар ўтган сари ўша шеърларни ўқишга эҳтиёж кучайди. Ҳатто ўша адабий таъсирлар кўзга ташланган шеърларнинг юрагидан ҳам фақат Шавкат Раҳмонга хос атр-бўй, ранг, тафт, тил, ҳаяжон чиқиб келаверади...

“Юрак қирралари” бир нафасда, пўртана билан ўзини йўқотиб, ” жунун”ларча куйланган кўшиқ эди. Бундай дамда куйчи юраги не деса, нимадан ҳайратланса, шуни тилига чиқарган. Бу дамда қайси дарёлардан сув ичиб, қай булоқларга юзини чайганини у қайдан билсин... Ахир унинг ўзи ҳам бу дамда Туркистоннинг азим бир дарёси, ҳали ҳеч ким дуч келмаган мусаффо, хизрнафас булоғига эврилиб борарди...

Айни шу нуқталардан ўзлигини излаётган ёш ўзбек шеърляти аҳвол-руҳияти, сўз қатлами ва тасаввур баридаги кашфиётлари ҳақида фикрлар бошланиши керак эди. Чунки худди шу 70-йиллар охири ва 80-йиллар бошида янги фикр ва оҳанг ўзанига тушган шеърлятимизда қанчалаб истеъодлар шаклланди. Ва янги хаёл уммони томон йўл олишди. Бу ҳодисага имкон-иқтидори қадар Шавкат Раҳмон ҳам мумтоз адабиётимиз, Шарқ ва жаҳон шеърлятини синчиклаб ўрганиб, севиб-кузатиб ва ўзининг Худо берган овози билан қўшган кашфиётлари ҳам анча-мунча.

Назаримда, шеърлятда бу йиллардаги “айни ўқлар довулида қолган” изланишлардан бири сифатида ашаддий шеърхон учун яна-да қадрдон тўпламлар қаторида “Юрак қирралари” ҳам бўртиб кўзга ташланди.

“Юрак қирралари”даги тасвирлар аввало тасаввурда янги манзил очади. Тўпламдаги аксарият шеърларда табиат жонланади. Аммо бу манзаралар рамзий. Бу шуурни ғалаёнга солади. Шеърлардага жуда қуюқ ранглар – одатий маъносидан ташқари, ўзига хос янги рангинликка бошлайди. Туйғулар рангини чизади.

Абдулла Ориповнинг жуда гўзал, ўхшатишларга сероб “Баҳор” шеърини яхши кўрамиз. Кўп ижодкорларимиз шундай шеър ёзишни ҳавас қилишади. Аммо баҳорнинг бундай анъанавий ва новаторона тасвирини яратиш мушкул. Шавкат Раҳмонда эса бундай ҳавасланарли манзараларни чизиш иштиёқи кўринмаган ҳолда, ғалати бир ранг баридан ақлни эсанкиратиб қўядиган бошқа бир “баҳор” ярқ этиб кетади: “Оқ сукунат портлар ёбонда” – бу сатрни изоҳлашдан кўра ёбонда портлаётган оқ сукунатни хаёлда маза қилиб “томоша” қилиш айши яхши. Бу баҳор тасвирига шарқона қўшилган янги чизги эмасми?! Айниқса, шоирнинг тилсиз нарсаларга тил берганлиги, кўринишсиз, фақат хаёлда кечадиган мўъжизаларга реал, янги тасвир тополгани таассуротли. Шавкат Раҳмон баҳорида юриш баҳор гўзаллигини англаш учун ҳам ёрдам беради. Шу боис ҳам “гилос гулин кийган кўчада оқиб борар қизлар кулгуси” хаёлингизни ҳаваслантириб, руҳингизни “ўспиринлар кучоғида маст қирда асир тушган лолалар” сари телбаларча бошлаб кетади.

“Масъул сўз”да айрим сўзлар қайта-қайта такрорланган-

лиги нуқсон сифатида уқтирилади. Аммо бу сўзларнинг кўп-лари сатрларнинг тўла жисмида қайтариқ эмас, кашфиёт бўлиб келади. Масалан, “оқ машъала” билан “оқ сукунат”, “оқ тун” билан “оқ аланга” да қайтариққа ўхшаган “оқ” сўзи ранг сифатида ҳам тасаввурда янги қирралар очганлигини сезиш унчалик қийин эмас. Шавкат Раҳмон ранглари топган гўзалликлар, рангин рамзлардан кўп ҳайратланиш мумкин. Бу ҳайратлар хаёлпарастликни хуш кўради. “Яшил суроғ тўлғонар сиймай тонгнинг оппоқ кучокларига...”, “Оҳ бу хуркак атиргулларга қизил қулги қандай ярашар”, “Қора шамол ухлар бошида”, “Хувиллаган сариқ водийда...” каби ғаройиб сатрларини алоҳида ҳолида ҳам сирли ва жозибали, яна янги ифодалиги учун севса, ардоқласа арзийди.

Очиғи, сўз санъати даргоҳини кенгайтириш осон эмас. Бунинг учун мураккаб, борса қайтмас йўлни танлашга, таваккал қилишга тўғри келади. Ҳатто бу мағлубият билан тугаб, уринишларингиз қумга сингиган зарралардек ном-нишонсиз йўқолиб кетиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Анъанавий назмбозликка ўрганиб қолган айримлар изланувчан тенгдошлари қатори Шавкат Раҳмон ўжарликларини ҳам зарра етишидан нарига ўтмас керак, деб мўлжаллаган бўлсалар бордир. Ҳар қалай, шеър келажагини кўра олганлар уни ҳам қутлади, ҳам ёқлади. Қарангки, бир пайтлар айнан нотабий, ғарбона дейилган Шавкат Раҳмоннинг табиатга боқиб, инсон умридан топган мўъжизалари ёки инсон кўнглидаги фожиаларни табиат тилида сўзлаган ҳақиқатлари шеърятимизга муносиб улуш бўлиб қўшилди.

Яна шоирнинг бир талай сатрлари фикрлаш тарзининг янгиллиги билан ёрқин кўзга ташланади. Бир ўринда шоир “Кунлар ниша бошлади яна...” дейди. Кейин бирдан бунга яна бир ҳаракат қўшади: “Атиргулга дунарсан нуқул”. Куннинг пишиши, одамнинг атиргулга дуниши қалбнинг қанчалик гўзал интилишларидан иштиёқ билан хабар беради. Шу боис ҳам чап кўкрагингда юрак эмас, “Булбул қафасини синдиради”. Шу боис ҳам “энди ўзинг истамасанг ҳам юлдузларга тегади бошинг...” Буни ғалати, мавҳум деб бўладими? Балки руҳнинг азалий жазавасини сара рамзларда куйлаш деса арзир. Табиат кўнгилга, кўнгил эса табиат ғалаёнларига ўзгача тимсол бўлади.

Яна шуниси ажибки, бу қиёслашу ўрин алмаштиришлар бошқа, айниқса замондош шоирларнинг фикри-донишлигига эмас, ғўргина эсада ўз мулоҳазасига таянади. Шунинг учун ҳам шеърхонда Шавкат Раҳмон сўзини, санъатини таниш, пайқаш йиллар оша шаклланди. Шу боис ҳам минглаб сатр ва ўшатишлар орасидан “тонгнинг кўксига қадалган” атиргул, “ёбонда гуркираб ўсган тун”, “гуллаган ой”, “сўронлардан ҳориган дала”, “юраги тоғларда тунаган” одам, “ифор тумани” каби ажиб яратиклар кимнинг руҳияти конидан яралганлигини ҳис қилиш бахти бор...

* * *

Буёғига ўзгача тилда гапириб бўлмайди... Буёғи Шавкат Раҳмоннинг энг ёниқ қўшиқлари, унутилмас васиятлари... Ёнмоқ санъатнинг гулханлари! Бу санъат даврий долзарбликлардан холи, қайта-қайта такрорланувчи гўзал, рангин лаҳзаларнинг юрак қонига бўяб, кўнгил чамазоридан узилган эзгулик атиргуллариدير. Энг мумтоз туйғуларимиз каби бу ўлан сабоғини соғинамиз. Чунки ҳар куни бу сабоқ ҳам кўнглимизни яшнатади, уни уйғонишга, адолатсизликка қарши исёнга чорлаб туради...

Унинг 1979 йили битилган “Хэмингуэй” шеърисида мудҳиш манзара адоғида ғолиб чизги бор:

*Хайриятки, бу ойдин тунда
Юлдузларни бўлмайди отиб.*

Ахир бу биргина адиб Хэмингуэйни эмас, Хэмингуэй тақдирли барча ўлимга тик қараб яшаганлар хусусида рақам қилинган руҳи юксак куй-ку! Охиратгача тирик ва гўзал, ҳақли эзгулик тимсоли – юлдузларни отмоққа уриниб ўрмондан қотиллар чиқиб келаверади. Лекин охиратгача ҳеч қачон ҳеч қайси юлдузни отиб бўлмайди. Осмондан тушириб, балчиққа қориб бўлмайди!!! Шавкат Раҳмон ҳам ўзбек шеърисидан бир юлдуз бўлиб чақнади ва тоабат шундай бўлиб қолади. Чунки инсониятга аталган ёрқин, айрича ва мардона, ҳеч қачон кўз-кўзланмаган ҳикматлар доим инсонга керак. Булардан “Ишон одам, баҳорга ишон...”ида

*Остонандан кетмайди баҳор,
сен аслинга қайтмагунча то...*

янглиқ нафис кўрсатмалар,

*Ҳалок бўлган ботирлар жангида
Тирик қолган фақат қўрқоқлар!..*

дай огоҳсиз огоҳномалар, айниқса

*Кўз ёшимни кўрсатмай мангу
Йиғлайдиган кўзим кўксимда...*

каби ички туйғулари келаётган баҳор сафларига ҳаёт моҳиятидан алвон дарак беради!

Шоирнинг “Очиқ кунлар” дарвозасида, “Гуллаётган тош” сирида, тушлари ғор “Уйғоқ тоғлар” нафаси, “Хулво”нинг кўнғироғидаги гўзаллик ва аниқлик, музайян эзгулик, наинки, ўзбек, умуман жаҳон халқлари қалбига вақт ўтиб кириб боражак. Чунки шоирнинг камида олтмишта комил шеъри XX аср шеъриятининг энг яхши намуналаридандир. Уларда табиий илҳом ҳеч бир тўсиқдан тортинмай, ҳеч кимга қарамай СЎЗга етишган. Улар бизга ватан ичра бир ватан суратини кўрсатади. Одамлар орасида одамийликка бошлайди. Ноқисликлар гирдобиди комилликлардан гирялар қилади.

Ахир бу чўғлар кунлар кўнглидаги оғриқлар эмасми:

*Умр — қумсоат ҳам
яримлаб қолди...*

Кўнглим тўлгани йўқ билганларимдан.

Ёдимни оғритар кечирганларим,

кўндир қилмаганим қилганларимдан.

Кечалар тобора ойдинлашади,

кўзингда қуёшинг чечаги сўлмас

Яшагинг келади

фақат умрни

қумсоат сингари тўнқариб бўлмас.

Чўлпоннинг “Кўнгил” гиряси шаффоф аланганинг ўзи. Кўнгли-миз унга тушса ҳамон хапrikaмиз. Ярим аср ўтиб-ўтмай бу адолик каммиди бой берилган яна бир фожа ғалабаси юракка ўйилди:

*...Мендан нима қолур
абадий нурлар
барқ уриб яшнаган дунё томонда?
Уриниб-суриниб сира тўлмаган
бир кўнгил қолади
қолса ҳам мендан...*

Ҳар биримиздан тўлмаган бўлса-да, Шавкат Раҳмонни-кига ўхшамаган КЎНГИЛ қолса эди...

Ватан ҳақидаги кўп ҳайқириқлар ғашни келтиради, ватан шаънига юққан ғубордай нохуш таассурот уйғотади. “Ақли”-лик қилиб бундан сақланишга уриниб, ватанни ёзишдан, куйлашдан — ўйлашдан ўзимизни четга оламиз. Чунки кулгуга қолиш, қанчалик ожизлигимиз ошкор бўлиши яхшимас-да. Ватанни, ватан яраларини англаб ёзиш жуда ҳам қийин савдо. Бунақа куйчиликни Худо тақдир қилмаган бўлса, ул муқалдасликдан лом-мим демаган ҳам тузук. Не бахтки, Шавкат Раҳмонда кам бўлсаям чин ватанни ёниб ўлан қилган, ёдласак ёрдамга келадиган шеър у сатрлар бор. Бу унинг ички дардидан туғилган:

*Мен ором борлигин унутиб қўйдим,
бағримга чақинлар тегди даъфатан.
Сендан-да улугроқ нарса йўқлигин
сочим оқарганда англадим Ватан!
Бунча кеч англадим
нега бунча кеч...
Англасам, лоақал ўттиз йил аввал,
лоақал туғилмай туриб англасам...
Кўрган бўлармидим сени мукамал.*

Бу ўланда қанчалаб ўзбекнинг орзуси бор. Қанча ўзбекнинг самандардай армони кўкка ўрлайди. Беихтиёр, ватан-нияшундай таъмасиз севса бўларкан-ку, дея ўпкангиз тўлади. Шеър эса борган сари тош дилни эритади:

*Наҳадар кечикиб англадим сени,
Юлдузлар жаранглаб синса даъфатан.
Мен қандай чидайман бундай хўрликка,
Мен қандай ётаман қаърингда, ватан.*

Ватан бундай қўшиқларга ҳамиша зор, илҳақ. Ҳар бир ўғлонга умидланиб қарайди. Шавкати умидига умид бериб, ҳали яна кўп дилбар қўшиқлар билан бу бўшлиқни тўлдирадди... Бу хўрликка Ватан қандай чидар экан, қандай жим тура олар экан... Ватан...

Балки “Шавкат ҳаммамиздан ҳам шоирроқ”, деган баҳо Шавкат Раҳмон ўзига ниҳоятда шафқатсиз, ижодкор аҳли ҳавас қилса арзийдиган кўнгил куйинчаклигидандир. Шу боис у бизнинг гуноҳларни ҳам ўзиники қилиб азобланади, бизнинг қайғумиз учун ҳам ўзи хуноба ютади:

*Наҳот шеърлар айтдим
бўшлиққа қараб,
наҳотки, соврилди олов сўзларим,
наҳотки, ҳақ бўлса, элу юрт асли
қуруқ сўзлар деган гумроҳ дўстларим.
Наҳот, бекор ўтди гулдай умримнинг
Минг йилга татирли олтин чоқлари!?
Наҳот бирор руҳни уйғотолмади
шоир юрагимнинг қалдироқлари.
Наҳотки, бирорта дилга етолмай,
беҳуда сарфланиб қанча куч-чидам,
келиб-кетаверар ёруғ дунёга
келиб-кетаверар мендай куйчилар.*

Эзгуликнинг яккаланганлиги кўнгилни девона қилади. Овоқларга ёлғиз бош олиб кетсак қани. Бу яшашдан эмас, яшамасликдан кўнгилнинг совуши. Унинг ортида руҳингиз қуллик кишанларини узади, кўнгилнингиз хур бўлади. Шоирнинг шундай ўтган “беҳуда” умри беҳудами?

Бизда “дидактик”, деб ҳақоратланган, аслида донишмандлиги билан минг йиллардан буён мангу яшаш нақлига айланган ўн минглаб гўзал, ёниқ сатрлар, байтлар бор. Бу шўълалар ҳаёт йўлимизни ёритиб, ҳар дам бизнинг далда-

чимиз, ҳаётбахш алдамчимиз бўлиб келади. Санъати, меҳри эътиборимизга сазовор. Аммо айрим адабий хаёлларда ҳаёт моҳиятидан ҳикмат айтадиган тизмалар санъат эмас, хашаки бир нарса, чинакам соф санъатий туйғулар ҳаёт учун яроқсиз, аллақандай хаёлий деб қаралади. Шу боис бу тасаввур тарафкашлари, нафис санъат иштиёқмандлари шеър ўқиганда, фикр кўламини ақл тарозисига тортиб ўтирмайди, фақат туйғу гўзаллигини истайди, излайди. Шавкат Раҳмоннинг аксарият шеърлари нима ҳақида бўлмасин, туйғу гўзаллиги, ҳислар рангинлиги билан мафтун этади, бироқ унинг кучи шу билан тугамайди. Балки, инсоний қадриятлар ҳақида донишмандона ровийлик қилиб, асир этади, мот қилади. Ҳаётий нақллар бўлиб янграйди. Чақириқлардан беихтиёр ибрат олгингиз келади. Мана унинг “Ўғит”и нимадан огоҳлантиради:

*Кўрқоқнинг кўзига тик қара доим!
 ...Кўрқоқ лозим бўлса қадамнинг бўлар,
 энг яқин дўстинг ё одамнинг бўлар,
 Кўрқоққа тик қара
 одамиятга
 бу сенинг энг зарур ёрдамнинг бўлар.*

Бу ўғитга амал қилиш бир умрга татийди.

Шоирнинг ўғити аввало Шавкат Раҳмондай ички маърифат эгасига аталган. Аммо бу талаблар ўзгалар қонини-да қиздиради. Шу ваддан беихтиёр ҳайқириб юборасиз:

*Ҳали ҳам кеч эмас,
 ҳали бор фурсат...
 Узоқроқ тикилгин ўзинга одам!
 Нечун ўз-ўзингни хўрлайсан бекор,
 ахир қадимлардан не дунёларни
 ҳайратларга солган битта юзинг бор.
 ...Ҳали ҳам кеч эмас,
 ҳали бор фурсат,
 Ахир вужуддамас, қалбадир фурсат.
 Лаҳзада ўзингни ўзинга кўрсат,
 Эҳтимол бўлмайди эратага бу вақт.*

Айниқса, Шавкат Раҳмоннинг чинакам инсонлик кўшиғи “Титроқ сездингми ҳеч...”и юракни ларзага солади. Ундаги ҳаяжон даъвати, мардлик қудратини тил билан изоҳлаш душвор. Унинг ҳолидан азобланиб руҳланиш, дарди-муҳаббатидан дунёга сифмаслик мумкинدير. Бунда энг олий лаҳзалардаги руҳиятни таҳлил қилиш, шу баробарида инсонга ярашмас ҳаттиҳаракатни тўғри йўлга солиш жасорати-маҳорати бор:

*Титроқ сездингми ҳеч
бир шум лаҳзада —
хатар-ла юзма-юз турган чоғингда.
Тубсиз жар лабида оний ларзадан
титраб келганмиди жонинг оғзингга.
Нопоклар покларга қилганда тўхмат,
титрамай айтдингми кескир сўзингни.
Болангнинг ёдига не қилдинг тўхфа,
асраб қололдингми ўзинг-ўзингни?!
...Қалтис лаҳзалар йўқ,
қалтис умр бор,
мўрмалах ном аро ёлғиз номинг бор.
Лаҳзада титроққа айланиб турсанг,
демакки ичингда битта хоин бор!
Ўлдир,
ичингдаги хоинни ўлдир,
волида кўзига боқишдан аввал,
маъшуқа қўйнига ётишдан аввал,
зулмат уммонига ботишдан аввал!..
...Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир!!!*

* * *

Яна Шавкат Раҳмоннинг адабиётимизга қилиб кетган ўлмас хизмати, бетаъма севгиси натижаси, журъати — жасорати — ижодининг алоҳида боғи, унинг испан шеъриятидан, испанчадан қилган таржималаридир. Бу таржималар биз тил билмасларга таъсири ўта кучли, шираси қай аҳволда тайёрлангани номаълум қиёмнинг ўзи. Ҳали бу шеърлар аслиятга солиштирилиб шоир юрагининг шоир юрагидаги кашфиётларини кўриб қувонадиган кунлар келар.

“Бу (испан адабиётига) боғлиқлик нечоғлиқ жиддийлигини ҳали йиллар кўрсатар”.

Хасталик остонасида туриб айтилган бу камсуқум сўзлар шунчалик залворли. Бунинг йиллар улгурганча кўрсатди... Бунинг болалари бўлиб даставвал Федирико Гарсиа Лорканинг русчадан ўгирилган “Сайланма”си ўзбек ерига келди, кейин Рафаэль Алберти, Хуан Рамон Хименес ва бошқалар ва бизга қолган шоир тортиғининг сўнггиси бўлиб, испанчадан Лорканинг “Энг қайғули шодлик” китоби ўзбекча янгради. Бу адабиётимизда унутилмас воқеа. Бизда хорижий тилларни мукамал билиб, жаҳон адабиётининг дурдона асарларини аслиятдан ўгириб, муваффақият қозонган таржимонларимиз ниҳоятда санокли. Шавкат Раҳмон Гарсиа Лорка шеъриятига муҳаббати боис испан маданияти ва тилини ўрганди ва тилимизнинг ҳам бор имкониятларини ишга солиб таржимонларимизнинг аслига, Лорка ўзбек кўнглининг энг севимли ҳабибларидан бирига айланди. Бу муҳаббат қозонишни Эркин Воҳидов таржимасидаги Сергей Есенинни омалашувига тенглаштириш мумкин.

Бу билан шеъримизда янги бир шеър қасрига дарвоза очилди, десак муболаға бўлмайди. Рост, бунгача ҳам Лорка шеърияти катта авлод услубий изланишларида тушдаги ажибликдай маълум эди. Аммо Лорка кўнглимиз тупроғига Шавкат Раҳмон тили орқали бутунича кирди ва бу заминда унинг овози, тасавури билан яшаётир. Вақтида Шавкат Раҳмон ижодига Лорканинг таъсири сезилгандек саксонинчи йиллар шеъримиз кўтаришлари ва изланишларида бу янада ёрқинроқ ижобий ҳодиса бўлиб кўзга ташланади. Ва шу даврдан бошлаб ўзбек шеъриятига кириб келган ҳар бир иқтидорли шоир бу шеърят булоғидан ўз миллий қондош оғаларининг қўшиқлари тароватидан кам сабоқ олмади.

Шавкат Раҳмон икки томонлама шеъримизни янгилади. Унга ўтли қўшиқлар берди. Бошқаларнинг қўшиғини-да тароватини бузмай, ҳароратини пасайтирмай, юрагимизга умид берди, далда ва қувват бўлди...

Бир шоирдан қолгани шу...

1997 йил, феврал

АБАДИЯТ

Одам нега дунёга келади? Одам нега дунёдан кетади? Унинг турғун манзили қаер?

Биров ҳақида ўйлашнинг ўзи кўнгилни оғритади, юзини кўриш мусибат. Ҳаққа кўрсатма, деб тавалло қиласан. Бошқа бир киши эса беихтиёр хаёлингга кириб келаверади. Туйкус эслаб қоласан. Ўз-ўзингдан у ҳақида гапириб юборасан. Ҳозир нима қилаётган экан, деб ўйлаб ўйингга етолмайсан... Сен ҳаво олаётган борлиқдан унинг ҳам нафас олаётгани мўъжизадай туюлади. Унга юрак сирларингни айтгинг, орзуларингни ўртоқлашгинг келади. Ҳеч бетаъма унга хурматинг, меҳру муҳаббатинг ошади... Ҳолбуки, беайб Парвардигор, ҳаммамиз ҳам хом сут эмган банда... Барибир, инсон билан инсоннинг яшаши, эътиқоди, аъмоли ер билан осмон қадар фарқ қилар, фарқ қилаверар экан...

Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари. Талабаман. Эндигина кўз очган “Ёшлик” журналини қолдирмай ўқийман. Тенгқурлар билан унда чиққан ҳар бир янги асар ҳақида дарсда, ётоқда ва ижарахонада таллашиб-тортишиб, ўзимизча баҳосини берган бўламиз. Унча-мунча асар кўнглимиз кўчасига киролмайди. Мабодо, биронтаси маъкул келса, асар муаллифи шахси ҳақида ҳам билишга қизиқамиз.

Шундай кунларнинг бирида “Ёшлик”нинг янги сонида чиққан бир асарни ўқидим. Бир ўтиришда. “От кишнаган оқшом”. Бир кўнглим ёришди. Сўнг муаллифи кимлигига қарадим. Тоғай Мурод. Асар янги, муаллифи янги... лекин хотирам-

Тоғай Мурод 1948 йили Сурхондарё вилоятининг Олтинсой тумани Хўжасоат қишлоғида туғилган. ТошДУнинг журналистика факултетини (1972), Москва шаҳридаги Олий адабиёт курсини (1987) битирган. Биринчи эълон қилган ҳикояси — “Бобоси билан набираси” (1966). “Юлдузлар мангу ёнади” (1977), “От кишнаган оқшом” (1979), “Ойдинда юрган одамлар” (1980) ва “Момо ер кўшиғи” (1987) қиссалар; “Отамдан қолган даладар” (1986—91), “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” (1994—98) романлар муаллифи. Сетон Томсоннинг “Ёввойи йўрга” китобини таржима қилган. Абдулла Қодирий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофоти совриндори (1994). Ўзбекистон халқ ёзувчиси. 2003 йил 27 майда Тошкент шаҳрида вафот этган. Чигатой қабристонида дафн қилинган.

да дарров “Алпомиш” жонланди. Хаёлимга зумда “Гўрўгли” тушди, “Кунтуғмиш”, “Равшан” келди... Рост, Зиёдулла кал, Зиёдулла чавандоз Алпомиш ҳам, Гўрўгли ҳам эмасди. Улар олдида нимжон ва тўпори, жимжилоқчаларидай келмасди. Барибир улар қабатида тургандай, буям отини елдириб келиб, мен ҳам шу ёвкур аждоднинг кенжа вакилиман, дегандай бўлди... Чин, Алпомиш жуда ҳам сеvimли, аллақачон миллат тимсолига айланган, бироқ “От кишнаган оқшом” менга яқин, Зиёдулла чавандоз замонимга яқин, қишлоғимга ўзи ва оти мендан ҳам яқин эди... У отамга, оти отамнинг отига жудаям ўхшарди. Қишлоғимни, ота-онамни соғинганимни ҳис қилдим. Улардан ҳам кўпроқ отамнинг отини учирганларимни орзиқиб эсладим... Ҳозир ҳам “чу” дея учиргим келди...

Шундан бу асар кўнглимга ўрнашди, муаллифи эсимда қолди. Ҳавойи ва ўжар назаримга тушди. Кўп ўтмай “Шарқ юлдузи”да “Ойдинда юрган одамлар” қиссаси чиқди. Ойдинда юрган одамлар. Ҳиссиётлари тоза бу қиссани йиғим бўғзимга тикилиб, ютоқиб, севиб ўқидим. Шу асар боис “ойдин” деган сўзни яхши кўриб қолдим. Ойдиндаги мамлакат кўнглим кўзига кўринди. Бу мамлакатнинг одамлари менга танишдай эди. Лекин бошқа бир маъвода, бошқа бир муҳит, да истиқомат қилардилар. Жазирама қуёш ҳам, қоп-қоронғу зулмат ҳам Ойдинда юрганларга дориёлмасди. Қоплон ва Оймомага ҳурматим, ҳайратим бўлакча бўлди. Шўро котиби, Қиммат момо, ҳисобчига нафратим бўлакча бўлди. Ўша йилларда ёзилиб, йўқолиб кетган машқимнинг хотирда қолган икки сатри тилимда айланади:

*Аҳай-аҳай, кўзларингдан кўзим ўргулсин,
Ўн еттига, ўн еттига кирмаган ёрим...*

Ўшанда дўсту устозларимнинг кулгисига қолган бу икки сатр “Ойдинда юрган одамлар”нинг ажиб таъсирида кўнглимдан мавжланиб чиққан. Унда буни билмаган, сезмаган, ўзим билан ўзим овора бўлсам бордир, лекин энди “аҳай-аҳай” сўзиданоқ бу хаёлий ва тоза ҳайқириқни “Ойдинда юрган одамлар” қалбидан олганим ва ўша гўр ва тўпо-

ри, мусаффо кунларимга илк очилган чечакдай тутганимга иқрорман...

Шундан бошлаб мен Тоғай Мурод Менгнор бобо наслининг асарларига бефарқ қараёлмадим. Адабиёт ҳаққи, шеърият ҳаққи бу асарларнинг жонли сўзи, маънодор иборалари мени ўзига асир этди. Бу сўзларни ҳаёлимда белгиладим, бу ибораларни кўнглим ила қайтардим. Бу мақол ва нақлларни ўз изоҳли луғатимда ёзиб-ёзиб қўйдим. Лекин барибир бир йўқолган жигарим дарагини эшитгандай уларга тўямдим. Топиб йўқотиб қўядигандай ўзимни сифинди, ночор, гариб сездим, афтода ҳис қилдим.

Бир инсон, бир миллат вакили сифатида бу асарларда кўтарилган масала, муаммо, ғоялар жон жойимдан ушлади. Бу кишилар, бу туйғулар, бу кечмишларни бошқалар билан солиштиришга, шу билан ўзбекнинг бўйини ўлчашга уриндим. Тоғай Мурод шахсига, адибнинг қандай ижод қилишига қизиқишим ҳам шу қадар кучли эди. Қизиғи, ҳассос ижоди каби Тоғай аканинг феъл-атвори айрича, бетакрор кўринарди. XX асрнинг сўнгги чораги нодир асарларнинг яралишига қараганда, адабий баҳс-мунозара, бақириқ-чақириқларга бойроқ бўлди. Даҳрий, яна мустамлака бир жамиятда ёзарларнинг аксарияти, юпанчи ва суянчи, ҳатто эътиқоди деб адабиётни билар, “ишонч қалъа”си тимсолида Ёзувчилар уюшмасига бораверар, ҳеч нарса қилмаганида ҳам шу ерда кўнглидагини айтиб-айтиб, адабий даҳолигини, куюнчаклигини намойиш қиларди. Лекин мен бирор марта ҳам бу давраларга Тоғай Муроднинг кўшилганини кўрмаганман. У аллақачон адабиётни ҳар қанақа уюшган давралар эмас, ёлғиз одам, иқтидорли ва дардли одам кўнгил қони билан яратишини англаган эди. Бироқ мен тенгкур кўпчилик ҳаваскорлар, адабиётнинг жайдари ихлосмандлари анча-мунча истеъдодли шоир-ёзувчилар қаторида гўзал асарлар муаллифи Тоғай Муроднинг ҳам суҳбатини олишни, адабиёт, адабий ҳаёт ҳақида юракдаги гапларини, самимий дил изҳорларини тинглашни жуда ҳам орзу қиларди. Лекин бунга қаторга йигирма йил давомида бирон марта ҳам муваффақ бўлолмадим. Ўзига эса узоқдан бир марта тўсатдан кўзим тушган. У уюшманинг биноси (Жавоҳар Лаъл, 1) кунботаридаги ёзги

вақтинча чойхонада бир таниши билан чойлашиб ўтирарди. Чойхона аллақачон бузилиб, у ерлар текисланиб кетди, ҳар қалай тераклар бор, балки тераклар уни бу ерда кўргангани эслар, балки, лекин бир устувор ишончим борки, инсон бўлса, инсоният яшайверса, ўзбек бўлса, Ўзбекистон барқ ураверса, кўнгил бўлса, кўнгил ҳурлигича қолса, инсон адабиётга интилиб, ўзига дўсти ҳабиб излар экан, Тоғай Мурод асарларига дўст топилади. Унинг мардона ва очиқ кўнгли билан учрашилаверади, иншааллоҳ.

Мен Тоғай Мурод қазосини олисларда эшитдим. Унинг қадами етган, сўзи етган, адабиётга меҳри элтган жойларда эшитиб, кўнглим эзилди, битта армоним кўпайди. Таомларимиздан бошқа ҳеч нарсамизга қизиқмай кўйган дунё Тоғай Мурод асарларини ўқиса, унинг кўнглида режа бўлиб қолган маъсум оламлари билан танишса эди... қирғиз каби ўзбекнинг ҳам чўнг муҳаббати ила беҳузур кўнглида йўқотган умидни топгандай бир лаҳза бўлса-да, ҳаётга ишончи ортади.

* * *

Тоғай Мурод эллик беш йил умр кўрибди. “Мен Хўжасоатда дунёни кўрдим”, – деб ёзади оқин адиб. Тошкентда бу бевафо дунёдан... юз ўғирди. Чигатойда ётибди. Унинг мардона қалби, чинакам ҳаёти Сурхонда, Хўжасоат қирларида кўз очгани чин. У Сетон Томпсоннинг “Одамзот учун ернинг фарқи нима? Ўлсам мени ўша қирларга кўминг”, – деган сўзларини келтириб, “Васият бажо келтирилди”, – деб ёзган. Ҳар бир жаҳоншумул адибнинг мухлиси у кўз очган тупроқни тамоман бошқача тасаввур этади. Бу тупроқни зиёрат қилмоқ истайди.

Михаил Шолоховнинг романтик ўқувчиларидан бири Донга келиб, тап-тақир даштни кўриб, ғалати аҳволга тушган экан. Аммо Шолохов асарларини ўқиган китобхон гўзал ва серунум Дон далалари билан қайта-қайта учрашиб, ҳайратланарли манзараларни бир умр унутолмайди.

Адиб қалби ва у туғилган тупроқ ўртасида тилсимли бир боғлиқлик, ижодий барака, фақат адибнинг юрак кўзи кўра оладиган кадрдон гўзаллик ястаниб ётган бўлади. Бунинг кашфи фақат чинакам ёзувчилар битигида кўз очади. Тоғай

Мурод ҳам ана шунақа ўз тупроғини севган, севдира олган аломат ёзувчи эди.

Унинг асарлари кўз очган саналарга қарайман: илк ҳикояси “Бобоси билан набираси” 1966 йили ёзилган. Демак, айтиш мумкин бўладики, унинг келар экан, сўнгги асари — “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романига 1998 йил, нақд эллик ёшнинг устида нуқта қўйган. Ҳисобланса, ўттиз икки йиллик ҳайрат ва муҳаббат, илҳом ва меҳнатнинг ҳузури бизга қолди, завқи ва дарди ўзбекнинг, инсониятнинг мулки бўлди... Мен Тоғай Мурод хонадонидан бўлмаганман, нашр этилмай ётган ёхуд бошлаб қўйган асарларидан хабарсизман. Лекин бўлиши керак. Кўнглидагисини эса эҳ-е-е... ҳисоблаб бўладими? Бетизгин бир ҳарислик билан асарлари, улар яратилган йиллар рўйхати кўз олдимдан ўтади. Тўртта ҳикоя. Тўрттагина-я... “Бобоси билан набираси”, “Кузнинг бир куниди”, “Ку-ку-ку”, “Эр-хотин” (150 дан ортиқ ҳикоялар ёзган Жек Лондон бор-йўғи 40 ёшга кириб-кирмаган).

Тоғай Мурод олами ҳикояларга сиғмади. Бахши боболарининг қонига тортди — у дostonларда очилди, дostonмонанд қиссаларида ўзини тўқди.

1976 йили “Юлдузлар мангу ёнади”, 1979 йили “От кишнаган оқшом”, 1980 йили “Ойдинда юрган одамлар”, 1985 йили “Момоер қўшиғи” қиссалари туғилиб, бу жанрнинг имкониятларини кенгайтди.

Катта адабиётнинг энг баланд чўққиси роман, эпос, эпопея... Не бир ҳикоя усталари унинг уфқларини тасаввур қилолмайди, не бир қиссанавислар 500 бетдан кўпроқ қоғоз қоралайди-ю, барибир роман ҳавоси, роман фикри, роман қамрови ва роман юки... асарларида анқонинг уруғи бўлади. Романга қўл уриб, бош айланиб қолиш, чалажон асар қоралаб, ижодий мағлубиятга учраш ҳам гўё истеъдод даражасини белгилайди... Тоғай Мурод “Отамдан қолган далалар” романини 1986–1991 йилларда — 38 ёшида бошлаб, қирқ учидан битирди. Кейинги романи ҳам тўрт йилда туғилди — 1994–98 йиллар — “Бу дунёда ўлиб бўлмайди”.

XX асрнинг биринчи ярмида романларга жуда эрта қўл урилган (Шолохов 20 ёшда, Қодирий “Ўткан кунлар”ни

йигирма баҳор теварагида). Камолотнинг кечикишими, XX асрнинг иккинчи ярмида бу чўққига чиқиш ёши анча улғайди. Габриэл Гарсиа Маркес “Юз йил танҳоликда” романини 40 ёшдан ҳатлабгина 6 ойда адоғига етказди. Яна бир Нобел мукофоти соҳиби италян Умберто Эко эса яна ўн йилга кечикиб, 50 ёшга етибгина илк романини ёзди. Чингиз Айтматов ўзининг энг бақувват асари, тўнғич романини 51 ёшни тўлдириб бошлади ва 4 ойда – 1979 йил декабридан 1980 йил март оралиғида долғали илҳом билан ёзди-қўйди... Худди шу руҳий жараёни 40-50 орасида Тоғай Мурод ҳам бошидан кечирган.

Тоғай Муроднинг яна тўрт-бештагина ўтли ва ўзига хос мақолаларини ҳам эсламасдан бўлмайди. “Газетага интервью”, “Сетон Томпсон китобига сўзбошим”, “Ёш қаламкашларга тилакларим”, “Ёзувчилар уюшмасининг олтмиш йиллигига тўйхат”, “Мен”.

Ўлимигача ўзи эълон қилган асарлари ҳажми... 918 бет. Кичик муқояса – Лев Толстойнинг битта “Анна Каренина” романи ҳажмидан 110 бет кам бўлган бутун умрли ижод. Ёхуд етти энг зўр Шарқ шоирининг энг нимжонидан ҳам кучсизман, деб иқрор бўлган, Фарбнинг биринчи ёки иккинчи рақамли шоири Иоганн Волфанг Гётенинг 133 жилдлик асарларининг уч китоби ҳажмича асар қолдирган... ўзбек адаби... Мен бунда фақат ҳажмни назарда тутмадим. Балки маънан моҳияти кўлвор ва чўнг ижодкорларнинг жаҳоний ижодларига Тоғай Мурод битикларини хаёлан солиштиргим келди.

Хайрият, шу ўзбаки ижодни бемалол жаҳоншумул адиблар асарлари билан солиштириб, ютуқ ва камчиликларини кўрса бўлади. Севинтирадигани, бунақа катта меҳнат қилиб, ижодни эътиқод даражасига кўтарган адиблар дунё бўйича ҳам унчалик кўп эмас. Ўзбекда эса жуда оз.

Чингиз Айтматов асарлари етти жилдлиги русча нашр сўзбошисида академик Рустан Раҳмоналиев Айтматов машҳурлигини Навоийга солиштириб, дейдики: “Алишер Навойдан кейин 500 йил ўтибгина туркий халқлар орасидан фақатгина Чингиз Айтматов ижодигина адабиёт Олимпига кўтарила олди, жаҳоншумул шуҳрат қозонди”.

Қай маънодадир адолатли баҳо. Навоий жаҳоншумуллиги, Навоийнинг бутун туркий халқлар фахри эканлиги қирғизлар томонидан эътироф этилаётганлиги бу ижод ўлмаслиги, қамровдорлиги исботи. Аммо Навоийга руҳоний кўлам, илҳомий санъат, маърифий хазина жиҳатидан Айтматовнинг тенглашиши мумкин эмас. Ҳар қалай, туркий қалб, шарқона юракли Айтматовнинг жаҳон халқлари қалбларини тўлқилантиргани бизни-да севинтиради. Нетонки, Айтматов ижодига хос гўзал кўнгил, самимий меҳр, инсонсеварлик, жониворпарварлик Тоғай Мурод ижодида ҳам ёрқин кўзга ташланиб, киши қалбини забт этади, туйғуларини сел қилади. Одамийликдан сабоқ беради. Мана, унинг “От кишнаган оқшом” қиссаси. Отга муносабат инсонга қадрдон бир жиҳат. Минг йиллардан буён буюк кўчишу ҳар хил зафарли-зафарсиз юришлари, умуман, тирикчилиги отсиз ўтмаган туркийлар ўзидан олислашиб бораётган дўст-ҳамкорини ўйлагандай, отга меҳрибонлик билан ёндошиб келади. Шу жиҳатдан Тоғай Муроднинг бу мавзуга мурожаати тасодиф ҳам эмас, янгилик ҳам деб бўлмайди: ўзига хослиги эса шу мавзудаги асарлар мисолида кўринади. Канада адиби Сетон Томпсоннинг “Ёввойи йўрға” ва қирғиз ёзувчиси Айтматовнинг “Алвидо, Гулсари” қиссаларини дунёнинг миллион-миллион китобхонлари мутолаа қилишган, тақдирлашган.

“Ёввойи йўрға”да отни тўлақонли жонивор сифатида билиб оламиз. Томпсоннинг олим ақли, адиб қалби руҳлантириб сабоқ беради.

“Алвидо, Гулсари”да Айтматов жуда кўп инсоний изтиробларини Гулсари мисолида, Гулсарига муносабат шаклида ўртага ташлайди. Отнинг ўлими бир дўстни йўқотиш янглиғ инсоннинг қилмишига, жониворларга пасткаш муносабатига кўзгу солади. Собиқ халқлар қамоқхонаси юпун йўқсули каби фаол от образида энг ижтимоий, долзарб муаммоларни ҳал қилиб, қизилларга мос буюртмани адо этгандай. Аммо “Алвидо, Гулсари”даги қалб фарёди тор қобиқларни ёриб, ниҳоятда ичкин дарди билан инсон ва жонивор ўртасидаги меҳр кўпригини кашф қилади. Ноадл жамият талотўпида қурбон бўлган жафокаш табиат латиф дил билан очиқ кўрсатилади. Бу мотам кўнгилга чандиқ солади. “Мен унинг кўзига кўмдим ўзимни...”, — деб ёзганди “Чин-

гиз Айтматов” номли шеърида ҳассос шоиримиз Рауф Парфи. Бу сатрда умрли фожиа – ўлаётган отнинг кўзи жисман тирик одамга қабр бўлиши мумкинлиги кўрсатила олинган.

“Алвидо, Гулсари”дан ўн икки йил ўтиб ёзилган “От кишнаган оқшом”даги от эса яна бир “отларда кузатилмаган” фожианинг кўзини очади. Отнинг инсонга ачиниши. Отнинг инсонга ёрдамга отилиши.

Биз нега Бойчиборни минг йиллардан буён жигаримизни севгандек севиб келамиз? Ахир, у эмасми Алпомишни қалмоқлар чоҳидан олиб чиққан. Ахир, у эмасми туёғига михлар қоқилганига қарамай тўқсон алпнинг отидан ўзиб Барчиннинг номусини асраб қолган. Умрга, умрларга татийдиган бу икки яхшилиқни унутиб бўладими? Эрк ва номус ҳаёт-мамот масаласи. Тирик юриб эрксиз бўлиш ўлгандан баттар. Омон қолган ҳолда ор-номуснинг топталиши яна-да шармандали ўлим. Демак, Бойчибор битта Алпомишнинг эмас, бутун ўзбекнинг миллий биродари, биродарликнинг ибратлиси экан. Тоғай Мурод ўша қадимий биродарликни Бўзтарлон тимсолида яна биттага кўпайтирди. Гўё тўрт-беш минг йил кейин Тарлон Бойчиборнинг авлоди бўлиб, Алпомишнинг авлоди Зиёдулла чавандозга кўмакка келади. Инсонни инсондан, яхшини ёмондан ҳимоя қилади. Одам одамга бегона, одам одамга лоқайд, одам одамни таловчи, одам одамга ўлим соғинганда ОДАМга ҳаётни ва яна ҳаётни раво кўради. Бу ҳиммат Толстой, Томпсон, Айтматов асарларида ҳам қай даржададир акс этган, аммо у Тоғай Мурод асарининг шоҳ байти, жон томири, айтмоқчи бўлган биринчи ўриндаги гапидир.

Айтматовнинг Гулсарисига биз ачинсак, Танабой куйинса, дунёдаги тоза кўнгилли, меҳрибон кишилар ҳамдари бўлса, Тоғай Муроднинг Тарлони Зиёдулла чавандозга, бизга, Тоғай Муродга, XX аср кишиларига ва умуман, бундан кейинги ўзлиги деб йиғлаётган ва ёки ана шу ўзлигини, инсонлигини унутаёзган инсониятга ачинади.

Аслида жами кишилар маънан ака-ука, ҳаммаси Одам Ато билан Момо Ҳавонинг зурриёти. Айниқса, мўмин мўминга биродар. Лекин ўзидан кетган дунё, ўзинигина ўйлаб қолган XX аср кишиси, бу биродарликни унутган, унутаёзган...

Қолаверса, мустамлака, кул миллатнинг афтода, ўсал аҳволи

бундан-да ночор. Адиб ўз самимиятининг чўққисидан туриб неки жони бор экан, неки жонивор экан, мана, кўринг, у бизга биродар, яхшилигимизга меҳр-муҳаббат, мардоналик билан “лаббай” дегувчи эканлигини ёниб изҳор этади. Энг таъсирчан кўнгил йўлида кўшиқ қилиб, тарона қилиб бизга-сизга уқтиради.

Имони бугун ўзбек энг қатгис вазиятда ҳалол, мард, вафодор бўлишни Қиёмат соатидаги биродарликка менгзаёди. Шу билан қалб ва юракка, онга мурожаат этади. Келгусида ҳар нарсанинг муқаррар оқибати борлигини эслатади. Кўшиқдай жон-жонимизга оқиб кирган асар “...қиёматли биродарим...” нидоси билан якунланаяпти. Умидли, ўкинчли нидо... Қиёматда ҳеч ким ҳеч кимни ўйламас, фақат ўзи нажот топадими ё ҳалокатга йўлиқади, шунинг фикри хаёлида бўлар экан. Оқин адиб, ёниқ шоир, маърифатли қалб жониворни ўшанда ҳам ташлаб кетмайдиган, ёрдамга отиладиган, дўстини ўйлайдиган, деб алқамокда.

Ана шу туйғу бизни меҳрлантиради, илитади, таскин, умид беради, хушёрликка чақиради. Фаламисликдан кутулиш йўлини кўрсатгандай бўлади. Энг катта маърифат шу! Асл санъатга жон берган, асрлар оша яшашга имкон туғдирган маърифат шу!

Тоғай аканинг биров билан гап сотишга вақти бўлмади. Минбарларни уриб, сўзбозлик қилишни эса ҳеч ҳам хоҳламади. Аммо онасига-да бегона Мерсо¹ сифатларни теварагида кўраверганидан, юрак ўртар асарларида уларга инсоф тилади. “Одам қайтмас бўлиб кетаётганда бормаган одам одамми?” гапида шундайларга нафрати очиқ, илон пўст ташлаб юборадиган даражада аччиқ, кескир қилиб айтилган.

Нега “От кишнаган оқшом” қиссасини ўқигандан буён Тоғай Муродга ҳурматим ошиб борди? Бу унинг қалби ниҳоятда гўзал, довиюрак эканлигидан. Ана шу юрак ва қалбни у асарларига кўчириб ўтқазга олган. Шу боис ҳам Тоғай Мурод инсонда энг яхши фазилатларни кўпиртирмай самимий тарзда мадҳ этади. Энг ёмон қабоҳатларни эса юзингда кўзинг борми, демай фош этади, жар солади.

Ўзимча дейман: Аллоҳ ҳалол луқмали, адолатпеша, ғариб турмуш адиб бандаларига кескир ва таъсирчан сўз бериб, бу гўзал сўзларни то қиёмат қадар башарнинг ибратномаси қилиб, толеларини саодатманд этаркан.

1. Мерсо— Альбер Камюнинг “Бегона” қиссаси қаҳрамони.

Ўтган куни ҳам, кеча ҳам, бугун ҳам ёзувчиси кўп эл-элатмиз. Лекин хўб асарларимиз, зўр шеърларимиз нега кам? Чунки фидойиларимиз жуда кам.

Тоғай Мурод адиб бўламан деб Тошкентга келган эди, арбоб, раҳбар, сиёсатчи, вазир, сарой мирзоси бўлиб кўтарилмади. Нафсга сотилмади, амалга қул бўлмади, замонга, тузумга ялтоқланмади. Мен бундай метин иродали, қатъий сўзли, қатъий амалли адиб, фақат ёзувчилигини қилган, қилганда ҳам ёниб-куйиб, бошқа ҳеч нарсани ўйламай, энди дурдона бўлиб қолган асарларни яратган ўзбек ёзувчисини кейинги чорак асрда бошқа кўрмадим. Шу боис ҳам ҳеч бир замондош ёзувчимизни унга тенглаштиролмайман.

Бир адабий йиғинда домла Мирмуҳсин (Аллоҳ раҳматига олган бўлсин) айтган дўлвор гапни эслайман. “Бир сафар йўлда Тоғайни кўриб қолдим. Ўнтача обинонни кўтариб олганча уйга кетаётган экан... Шу нонларни еб, бу зўр романи битибди-да...” Бир қараганда бу гапнинг адабий асар яралишига ҳеч қандай дахли йўқдай туюлади. Аслида асл факт бу! Ҳа, Тоғай Мурод фақат нон билангина чекланди, ёғли паловлар, катта амаллар, мўмай пул хаёлида асарлар битмади, ҳалол, камтарин ризққа қаноат қилди ва сўзга собит бўлиб мардона яшашда, истеъдоду фидоийликда қисматдошларидан ўтди.

* * *

Кўшиқ ҳеч қачон тинмас экан, кўнгил ҳеч қачон ўлмайди! Мен “Юлдузлар мангу ёнади”ни Тоғай Муроднинг икки қиссаси мутолаасидан кейин эшитиб, излаб-истаб ўқиганман. Номидан тортиб то сўнгги нуқтасигача, хаёлидан бошлаб, дақиқ шаклигача руҳи фавқулодда ёрқин асар.

“Ҳар банданинг кўкда ўз юлдузи бўлади, ошна. Шу юлдузнинг ёнгани шу банданинг ёнганидир. Шу юлдузнинг сўнгани шу банданинг сўнганидир.

Йўқ, ошна, йўқ!

Юлдузим ҳали ёнади! Давраларим ҳали давом этади!

Невараларим давраларида:

— Ё бобомнинг пири, — дея айқириб-айқириб олиша беради.

Юлдузим мангу ёнади!”

Бу сўнгсўз аслида ҳикмат — марднинг, кўнглида дўсти ва

Ёри борнинг умрлик фалсафаси. Юлдуз нур уяси, нур жойи! Кичкина юлдуз – кўз! Жуда катта юлдуз, ҳеч қачон сўнмай-диган юлдуз – инсон кўнгли! Унинг мардлиги, меҳрибонлиги, муҳаббати, содиқлиги, дўстлиги ана шу кўзнинг, ана шу кўнгил юлдузининг нурлари. Бу нурдан бебаҳра киши сўқир, шу юлдузга хиёнат қилгандан эса тақдир ўч олади. Қисмат унинг кўзини кўр қилади, юлдузини сўндиради...

Оқин адиб китобхонни завқлантиради!

Оқил адиб инсонни ибратлантиради.

“Юлдузлар мангу ёнади”да ана шу ибрат, ана шу яқинликнинг нишониди туради, қалбида яшайди.

Дарҳақиқат, Бўри ва Насимнинг икки қутбдаги кечмиши, лекин ёнма-ён яшаётгани кўпчиликнинг ҳаёти эмасми? Бири ишқли, мард, энгиб-енгилиб яшаса-да, асл аъмолига содиқ, кўзи очиқ, қалби очиқ – юлдузи мангу ёнади! Бошқаси – номард, қалби қора, кўзидан олдин қалби сўқир. Сўқир кўнгил, сўқир кўз. Кўзсиз, юлдузсиз. Ҳолбуки гўзал аёлнинг эри, паст-баланд давранинг голиби...

“Юлдузлар мангу ёнади”нинг қиммати тасвирда бетараф, адолатли қолган ҳолда мағзидан, туб-тубдан адолатга, ҳақиқатга хизмат қилишидир. Муқаддас каломда буюк Зот: “Ҳеч кимга зарра мисолича зулм қилинмас, ҳаммаси ўз ёмонлигидан”, – деб огоҳлантиради. Бунинг бир тасдиғи Бўри ва Насим полвонларнинг қисмати. Одам шундан таъсирланади. Одам шундан ўзини жиддийроқ ўйлайди. Фақат ҳақиқий асарлардагина ана шунақа дурдона, ноёб ва керакли ҳикмат бўлади!

“Юлдузлар мангу ёнади”нинг бош ҳикмати – ким дўстга хиёнат қилса, инсонларни алдаса, унинг алдови охир-оқибат ўзининг қисматига кўчади, ҳақиқатга айланади, сен нимани сўзда ўзингга раво кўрсанг, Ҳақ сенга бунини қисмат қилиб беради, деб ҳайқиради.

Бўри қиёматли дўсти деб билган тенглошига юрагини очади: *“Насим ошна, бир гап айтсам, бировга айтмайсанми? Ошна, Момоқиз яхши, эшитяпсанми, яхши... (Сўзни эъзозлашини – кўча-кўйда эшитадиганимиз “яхши кўраман”, демаяпти, “Момоқиз яхши” демоқда. Бу жуда ҳам кам тилга чиқадиган, тилда ҳам ўзига муносиб сўз топиши жуда қийин*

кўнгил нидоси. Демак, ичимизда ифодаси тилда, сўзда йўқ жуда кўп азиз туйғу ва хаёллар яшайди. (Қавс ичидаги изоҳлар бизники. В.Ф.).

– *Ўзинг айтабер* (жавобнинг кўпол ва ҳиссизлигини...).

– *Кўрқаман-да, Насим ошна.* (Ҳа, севги изҳори шунақа ҳам даҳшатли ҳодисаки, паҳлавонларнинг-да оёғи қалт-қалт титрайди, юраги хонасидан чиқиб кетай, тўхтаб қолай, дейди.) *Сен билмайсан, неча марталаб айтаман, дедим, бўлмади. Кўзига кўзим тушиб қолса... гаранг бўп қоламан. Ҳалиям айтаман, деб бориб, нима дейишимни билмай қайтиб келдим. Насим ошна, сен менинг қиёматли ошнамсан-ку, сен айт”.*

Насим эса омонатга хиёнат қилди, қаззоб бўлди.

– *Бўри, мен гапларингни оқизмай-томизмай айтдим. Бўри ошнамга сениз кундуз ҳам қоронғу, дедим.*

– *Уҳ, бормисан, ошна! У нима деди?*

– *Жўра, у бети қурсин, деб қўл силтади. Сенга кўнгли йўқ экан, жўра. Ишонмаяпсанми? Мана, Қиблага қараб айтаман: агар ёлғон айтсам, кўр бўлайин.”*

Бу ёлғони ҳам иш бермасдан... Бўри жаҳл устида ўзи бориб, дилидагини айтиб қўядиганини кўргач: *“Бўри, мен сени алдаб эдим”*, – дейди. Лекин ёлғонга ишониб, дарз кетган юрак кейинги рост иқрорни ҳам тингламайдиган бўлади. Номард, хиёнаткорлар эса тинчимайдилар, сувни лойқалатиб, отни қамчилаганлари қамчилаган.

– *Момоқиз, Бўри сенга бир гап айтаман, деб юрибди.*

– *Биламан, айтолмаяпти.*

– *Момоқиз, у менга кўнглини ёрди, тайин айт, деди.*

– *Ўзимга айтишга уялган гапни сенга асло айтмас.* (Энг муборак, покиза хушxabарни номардлар, кўролмаслар, кўнгилсизлар, ишқсизлар қандай нопок кўринишга келтиришларини...)

– *Айтишга бет чидамайдиган гап-да, Момоқиз. Айтайинми, нима деди? Момоқиз билан... ўйнагим келяпти. Қўйнига кираман, деди.*

– *Ё пирим, чини билан шундай дедими?*

– *Алдасам, кўр бўлайин.*

– *Унда, Бўрининг бетига қарамаганим бўлсин! Бетини мурдашўй кўрсин”.*

Йиллар ўтиб, сўз тақдир бўлди. Сўз чинакам қисматга эврилди. Сўз отилган ўқ янглиғ Насимнинг кўзини тешиб ўтди. Қалбининг ўртасига ўрнашди. Иймонсиз ўз сўзи билан ўз бурдига, табиатига, ёруғ инсоний руҳиятига қасд қилди.

Шунинг учун севилганлар бахтсиз! Кўнглини бой берган, кўнглидагини айтолмай, нажотсиз, бўғилган туради: *“Бировга айтма, жонивор, ҳай анови қирда бир қиз бор, шу қиз менинг кўнглим эди... Қиёматли ошнам кўнглимга чанг солди! Уҳ, кўргулик.*

Қиёматли ошнангдан шу иш келганидан кейин ўзгалардан нима нафу нима умиду нима хайр...”

Одамзотнинг бошқа мавжудотлардан битта жуда бетимсол афзалиги бор. У Аллоҳ таоло томонидан кўнгилли қилиб яратилган. Тоғай Мурод асарларининг жони — кўнгилида. У сўнги имкониятдан туриб, ана шу кўнгилининг ҳолатини тадқиқ этади.

Расулуллоҳ (с.а.в.) бир ҳадиси шарифларида шундай марҳамат қиладилар: “Инсон танасида бир нарса борки, у касалга чалинса, бутун аъзолар хаста, у соғ бўлса, жами аъзолар соғ бўлади. У қалбдир”. Хаста қалб барча қинғирликларнинг уяси, соғлом, соғ, мард, оқил кўнгили бутун яхшиликларнинг булоғи, ҳаёт яраларининг малҳамидир.

Одам кўнгилига, кўнгили одамга эврилгани учун ҳам соғиниб, мана бу юрак иқрорига дил ташлайверасиз: *“Ошна, Момоқиз ҳамон кўз олдимдан кетмайди...”*

Одамда покдомон туйғулар кўп бўлади, сўнмас туйғулар кўп бўлади...

Аmmo биринчи... биринчи кўнгили.

Насим ошна, мен биринчи кўнгилидан ифбатлисини кўрмадим, биринчи кўнгилидан сўнмасини кўрмадим”.

Юракнинг тўридагина қолиб, фақат юракка айтадиган бу армонли муножотни юракдангина ҳис қиламиз. У жуда ҳам покиза, у жуда ҳам юксак. Ҳаётнинг бош сўзи. Қодирийнинг Отабегида шу хислат борлиги боис у қачонлардан буён ардоқланади. Худди шу даражадаги инсоний севги “Юлдузлар мангу ёнади”да Бўри полвон тимсолида дунёни кўрган. Фақат бу ишқ достони Отабекникига қараганда фожиали ва армонли, хотираси тирик, руҳи қатл этилган ишқ, ундан Ёдгор қолмаган...

* * *

Аллоҳ одамни яратиб, унинг кўксига жонни жойламоқчи бўлди. Аммо бундан жон бўйин товлади. Мен юксақ, хор ва кир, паст мавжудотнинг ичига кирмайман, деди. Шунда Парвардигор уни илоҳий куй билан авраган эди, жон шоду хуррамлик ила одамнинг кўксига жойлашди... (Рабғузийда келади)

Одамнинг жони ана шунақа оҳанги бор лаҳзада фароғат топади, ҳамма нарсани қилмоққа чоғланади, улғаяди; пасткаш, майда, ночор, ҳайвоний туйғулар ундан чекинади. Эҳтимол, шунинг учун оддий сўзлар куйланганида маъно кашф этади, манзара бўлади. Кўнгилни мутаассир қилади, уни мавжлантиради. Бир қадар жасур-журъатли, эзгу, одамхун, мунис қилади. Тасаввурни кенгайтиради, таҳайюлга олам-олам майдон, шахсга эрк, қанот беради. Бекордан бекорга ҳофизи қуръонларга ўз овози билан муқаддас Каломни зийнатлаш буюрилмаган.

Шунинг учун ҳам ҳофизи даврон ҳазрат Навоийнинг “Излаганлар излаганни саҳрои балодан изласин” мисрасини ёниб куйлаганда ғазал матни маъноларидан-да кенгроқ қиёмат-қойим тасвири юракни ёриб, ҳаёт жаҳонномасидан ўтаверади.

Бу фазилат адабиётнинг донғил йўли насрда ноёблашиб, кам кузатиладиган бўлди. Ғарбда бунга чучмал, ортиқча нарса деб қарайдиганлар катта куч. Ва шунинг учун ҳам XIX–XX аср Ғарб, Амриқо насрининг сўзи совуқ, руҳни эзади. Кўнгил билан ҳисоблашганда Жойс, Кафка, Фолкнер, Камю каби жаҳоншумул ёзувчиларнинг насри қанча зўр бўлгани билан тинка-мадорингизни қуритиб, нафасингизни қисади. Сўзда ҳаво истайсиз, жумлада коинотни соғинасиз. Битикда куй, оҳанг, шеърият нашъасига очлик сезилади. Ҳар тугул бу борада Ғарбга нисбатан Шарқнинг имкони ҳам, эҳтиёжи ҳам тош босади.

Узоққа боришга ҳожат йўқ. Биринчи романчимиз Абдулла Қодирий асарларидаги ичкин оҳанг, масрур шеърият насрига куч, имконият, парвоз ва осмон ҳадя этган. Бу мусиқа, шеърият руҳи Чингиз Айтматов насрида ҳам мавжланади. Унинг машҳур “Жамила” қиссаси даставвал “Куй” деб аталган.

Тоғай Мурод насри ҳам ана шундай шоирона. Унинг қора сўзи шеърият руҳи билан суғорилган. Бежиз адибнинг онаси “Сен шоир бўлмагунча, мен ўлмайман”, — деб мардона ти-

лак билдирмаган экан. Тоғай Мурод асарлари туғма, куйланган сўз. Гиря қилинган наср. Ҳар бир имлоси, сўз қурилиши шеърӣй, ўйноқи термалари, ташвиқ ва тароналари борки, бир йўла ҳам насрдан, ҳам назмдан баҳраманд бўламиз.

“Юлдузлар мангу ёнади” қиссасининг бир ўрнидаги эврилиш боисига ақл жавоб тополмайди. Бўри полвондай вазмин, паҳлавон кишининг Тамарахоним олдига келиб, тарона қилганда, ўзини билмай, ақлу хушини йўқотиб, белбоғини ечиб гўзаллик ва кўшиқ пойига тўшаши. Ҳақиқатан ҳам куй, кўшиқ куйланаётган дам фавқулудда ҳолат. Чўққидаги харсангни кучли довул жарга қулатиши ҳеч гап эмасдай, одам руҳиятини ағдар-тўнтар қилишга кучи етади. Етук асарнинг одамни лол қиладиган лаҳзаларни кашф этадиган синоатларидан биттаси бу.

“От кишнаган оқшом”нинг ҳикоянависи Зиёдулла кал – Зиёдулла чавандоз аслида ўланчи, бахши, ҳатто ҳаётда дўмбира сайратар оқин бир одам. У куйлаб-куйлаб, овозим етмай қолганда, дўмбира сотиб олдим, деб ўзининг ожизлигидан маъюс тортади. Бироқ бўлак ҳунарлари ўтмаганда дoston айтиб одамнинг назарига тушишга уринади. Рости ҳам, куйлай билиш одамнинг кўрки, оламни жалб қила билишгина эмас, уни ўйлашга даъват қилиш ҳамдир.

“От кишнаган оқшом” қиссасининг услуби ҳам, руҳияти ҳам “*Ў биродарлар*”, – деб бошланган илк иссиқ, ҳароратли сўздан бошланиб, олис ва яқин замонга, чигал ва осойиш муҳитга бизни ҳайқириқ билан олиб кириб, жониворларга да етказиб: “*Аё Тарлон, сен менинг қиёматли биродаримсан!*” – деганча авжи сусаймай, савти юксалиб борган драматик, фожиавий, ҳофизаси жуда кулвор улуғ дostonдир.

Назаримда, шу дostonларнинг энг сараси, энг оригинали, энг дардкаши-ю энг ҳамдарди, таронаси, сўзи, муножоти, энг баланди “Ойдинда юрган одамлар” қиссасидир. Ундаги сўз, шеър, терма, ибораларнинг аксарияти ҳаётда бир марта айтилиб, бир умрга татийдиган кўшиқ матнидай туюлади. Бу кўшиқдаги инсон дарди, дунёни кўриш назари, эътиқоди, амали ниҳоятда ўзбекона, халқнинг энг мардона фазилатларидан тикланиб, бир кўшиқ, бир дунё таассуротини беради. Бу кўшиқ – нақорати ҳар баҳор янгича келадигандай кўнглимизни умид ва янгиликка ўрайди.

Хусусан, “Ойдинда юрган одамлар”даги аёлга сир эркак дунёси, эркакка тилсим аёл-қиз олами ҳиссий, фикрий басырат кўзи билан чизиладики, ўзбекнинг ўзбекдан бошқа ҳис қилиши жуда қийин ор-номуси, бахти ва бахтсизлиги, махлуқий ва илоҳий феъл-атвори тиниқдан тиниқ кўз очгандир.

Дарвоқе, унутилган ривоятларни фақатгина Айтматов ўз асарларида жонлантириб, наср хаёлини, наср имкониятларини назм мавжлари билан кенгайтирмаган экан. Тоғай Муроднинг ривояти — қўшиқ ичида қўшиқлари, асар ичида асарлари хаёл ва ҳаётни, олам ва одамни, мозий ва келажакни бир нуқтада жамлаб, тамаддундан қисилаётганимизда шарқона санъат обиҳаёти билан руҳимизни яйратади.

“От асл қўшиқ йўлини тўсди.

Асл қўшиқ борида мухаммас қўшиққа нима бор? Қўшиқ асл қўшиқ қўлидан саватчани олди”. Шу жумлада бутун борлиғи билан ошиқнинг қўшиққа, маъшуқанинг асл қўшиққа эврилганига гувоҳ бўламиз. Бунчалик гўзал ўхшатиш қилинганини қайси насрий асарда учратгансиз? Қўшиқ, асл қўшиқ. Улар айтган қўшиқлар дунёни гўзаллаштиради, дарди армони, осмони билан... Рост! Қўшиқ ҳеч қачон тинмас экан, кўнгил ҳеч қачон ўлмайди! Шоир адибнинг кўнгли шаҳиддир!

* * *

Асарлари назарга тушган адиб шахси ҳам эътиборда бўлади. Сўзи адибнинг ўзи! Ўзи адибнинг сўзи. Юлдузли онларда бу ўзлиқнинг басырат кўзи очилади. Юракдаги кўзи чарақлайди. Лекин ўзи билан сўзи икки кутб эканларни кўриб, ёқа ушлайсан. Азалий Қонун ўзгариб, сўз вақтинча алдаш ва вақтдан ютиш учун изғиб юрган фирибгар бўлдими? Ёлғон, ёлғон, фақат ёлғон сўзланаверади... Алдовлар ошкор бўладиган кун — Қиёматда бир-биримизнинг юзимизга қандай қарар эканмиз?! Кўзимиз кўзимизга тушганда, чеҳрамиз ёриша оладими?!

Тоғай Мурод ростгўй эди. Хато бўлса-да, дилидагини тилига чиқарар эди. Меҳрини ҳам, нафратини ҳам тап тортмай билдиргувчи эди. Бу асарларининг ҳароратидан сезилади.

Адиб, аввало, сўзида туриши керак. Сўзга муносабати унинг шахсига ойна. Шоир Шукур Қурбоннинг бир хотираси ҳеч эсимдан чиқмайди. “Мен Тоғай билан шаҳарнинг бир

чеккасидаги ижарахона эшиги олдида кечга яқин учрашмоқчи бўлдим. Аммо боролмадим. Вой, бу Афандини... Балки Шукур келиб қолар, деб ваъдалашган жойимизда тонггача мени кутибди”.

Радиоода ишлаб юрганымда Шукур акага таклиф қилдим:

– Тоғай Мурод билан суҳбат қилиб бермайсизми?

Шукур Курбон олдимда адибнинг хонадонига сим қоқди. Туппа-тузук ҳол-аҳвол сўрашишди. Аммо радио учун суҳбатлашиш таклифини айтиши билан, гўшакнинг у томонидан Шукур ака кутмаган бир довул эсиб, суҳбатдошнинг узун, қалин қошлари яна-да ўсиб, кўз устига тушгандай бўлди. Бошини кўтарганда юзи қизариб, кайфияти бутунлай ўзгариб кетганди. Гўшакдан эса тутаққан бир овоз нафратини баралла айтаётгани эшитиларди. Биз ҳайрон бўлдик. Ҳатто Тоғай акадан биров хафа ҳам.

Кейинчалик Маъсума опадан эшитсам, радионинг ўша пайтдаги бошлиғи “Бу дунёда ўлиб бўлмайди” романи кўлёмасини олганча: “Мен ўқимагунимча эфирга берилмайди”, – дея икки-уч ой судраб, адибнинг гўзал ва ҳақгўй сўзини ерга урмоқчи бўлади... Асл адиб мард бўлади. Номарднинг амали, кучидан ҳайқиқиб ўтирмайди. Ҳамиша рост сўзини айтади. Тоғай Мурод асарлари йиллаб ётса-да, рост гапидан қайтмади, амалдорларга қуллуқ қилмади, улардан кўрқмади. Бу фазилатсиз асл адиб ҳеч қачон ўзини намоён эта олмайди. Кўрқоқ адибнинг сўзи эса сариқ чақага арзимади.

“Ойдинда юрган одамлар” қиссаси қаҳрамони Қоплон: “Чин муҳаббат кўнгилда бўлади. Тилга чиқса, ёлғон бўлади”, – дейди. Бу ниҳоятда қалби пок, меҳр-муҳаббати бетаъма кишининг самимий қараши. Шу билан Тоғай ака одамни, миллатни, инсониятни қандай севиш кераклиги сирини очган. Одам муҳаббатсиз яшолмайди. Муҳаббатини изҳор этолмасдан ҳам яшолмайди. Тоғай Мурод асарлари муҳаббат бунёдидир. Шу муҳаббат изҳорининг хушбўй чаманзоридир. Қалбдан қалбга айтиш йўлини топган, шу боис рост ва ёниқ кўнгил покликлари кўнгилни мафтун этади. Кўнгилни асир қилади. Адибга бундан бошқа ҳеч бир шону шуҳрат, мартаба ва мақтов керак эмаслигини ўзим гувоҳ бир воқеа мисолида ҳам айтишнинг ўрни келди.

1994 йилми ё 95 йил бошида Ёзувчилар уюшмасида “Ёшлик” да эндигина чиққан Тоғай Муроднинг “Отамдан қолган далалар” романи муносабати билан бир тадбир ўтказиладиган бўлди. Кеча қутилмаган тарзда бошланди. Уни очмоқчи деб ўйлаганимиз таниқли бир адибимиз минбарда туриб: “Тоғайникига ўхшаган асарни биз ҳам ёза оламиз, ёзганмиз ҳам”, – деди-да, даврани бошқариш ўрнига йиғилишни ташлаб, жўнаб қолди. У гўё шу билан йиғилишни “байкот” қилган, ҳамма тарқаб кетади, деб ўйлаган, балки бу асар гаплашишга арзимаydi, менинг фикрим шу, демоқчи бўлганди...

Аммо ундан бошқа ҳеч ким кетмади, бир зумлик карахтлиқдан кейин давра қайта жонланди, минбарда айтилишига фикрлар кетидан фикрлар навбатга турди. Бироқ бу самимий юрак сўзларни маҳаллийчилигини енга олмаган, худбин ва ўзига бино қўйган ёзувчимиз эшитмагани каби Тоғай Муроднинг ўзи ҳам эшитгани йўқ. У йиғилишга таклиф этилганига қарамай, келмаганди.

Тоғай ака рост сўзлаб, дўст орттиргани каби душманларини ҳам шундан кўпайтирганга ўхшайди. Чин дўслари ўзбек китобхони балки унга холис далда берган бўлса бордир, аммо моддий ёрдам беришни хаёлига ҳам келтирмагани аниқ, аммо сўнгги нуқтагача қайси содиқ ва вафодор дўсти унинг олдида турган экан... билмадим. Аммо душманлари инсонни шунчалик сева олиши ва миллатни шу даражада яхши билишини кўролмай куйиб-пишдилар-эй... Чалакўнгил, чалажон қаламкашлар уни ҳар лаҳза тўхтатиб қолишга уриниб, асабларини роса қақшатиб, ижодда шунчалик бағрикенг адибни ҳаётда шу даражада куйган, жиззаки ва одамови этмадилармикин?!

Энди ўша кибрли адибимиз “биз ҳам ёзганмиз” деган “Отамдан қолган далалар” ҳақидаги луқмаси ҳам адолатданми? Афсуски, ўзбек турмушини бор бўйи билан кўрсатишга уринар, имконияти энг улуғ жанр – роман дегулик асарлар адабиётимизда жуда оз. Қодирийнинг икки романи – 200 йил наридаги ҳаёт мисолида чинакам ўзбекона фожиадан баҳс этади. Аммо унинг бош қаҳрамони Отабек савдогар, Анвар – мирзо; XX асрда энг узоқ давр зулмга маҳкум ўзбек қишлоғи, ўзбек деҳқонининг тақдири эса...

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи маънавий давомчи, акс томони — янги шароитда Отабекнинг Мирёкубга эврилиши таассуротини ҳам уйғотади. Қодирий билан мусобақалашиб, ҳам ўн йил кейинги ўрганиш ва ўзлаштиришларни қўшиб Чўлпон реализмда бир қадам олға босган, кучайган психология, конкретлашган ҳаёлот орқали ўзбек романига янгиликлар киритган, уни шафқатсиз ва рангин ҳаётга яқинлаштирган эди. Аммо унинг иккинчи қисми қани? Беихтиёр ҳаёлга романчилигимиз йўлида янги доvon — шу ўртада битилган “Сароб” келади-ю, тасвири, руҳшунослиги билан мафтун этса-да, ғояси дилга ғашлик солиб, миллий дард билан яшаганини ҳис қилмаймиз. Ундаги миллат дарди сиёсат ўлиги тагида кўмиб ташланган, гўё ўзбеклик сароб, у Саидийнинг ўлими. Яна-да тўғрироғи, уни қатл этишга ҳукм этади.

Бу чўнг юрак ҳасрат кейин Ойбек дилига из солди. “Кутлуг қон”, “Навой”. Улар ўзига хос, яхши романлар. Аммо ундаги ҳаёт... исканжага олинган, хуружлар тазйиқида қисилган, манфур сиёсат қиличи тепасида нимага “марҳамат қилса”, шу тасвирга кўчган, холос.

Фақат 88 йили ёруғлик юзини кўрган Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор” романида ХХ аср совет даври ўзбек ҳаёти нафаси уфуради. Бу асардагина 50 йил ўтиб, Чўлпондан кейин услуб ва сўзда ўзбек романига янгилик қилишга уриниш сезилади. “Лолазор” жиддий романларимизнинг ҳажман энг кўламдори. Унда яшаган анча-мунча кишиларнинг ҳаёт каби бетакрор образи, қисмати, ўтмиши ва келажаги бор... Аммо бу асар ҳам миллатнинг катта қисми ҳақида эмас, балки ижтимоий ва маънавий ҳаётида қандайдир из солган, доғ қолдирган зиёлилар қатламини баҳоли қудрат тадқиқ этади...

Ва ниҳоят, “Отамдан қолган далалар”нинг кўз очиши... Қулликка маҳкум этилган ўзбекнинг манглайига 70 йил давомида ёзиб қўйилган битта ҳалол, эзилган хунари қолган эди — деҳқонлик. Биз ким бўлмайлик, қаерда туғилиб, қаерда яшамайлик деҳқон, Ўзбекистон пахтазор эди. Деҳқонча ўйлардик, пахтанинг бўйича келарди фикрларимизнинг бўйи. Қулдоримиз ҳам пахта, ёлғон ифтихоримиз ҳам пахта... Шаҳарда, дастгоҳ олдида ишласак ҳам, об-ҳаво яхши, йил

ёгинли, серҳосил келсин, деб дуо қилар эдик. Аммо бу мавзуни ким романига биринчи марта тўлақонли асос қилиб олди? Тоғай Мурод. Ким ўша миллий руҳдаги, миллий дарди янгроқ ўзбекни, XX асрда қул бўлиб, қалбини йўқотган, ўзини бой берган ўзбек образини тиклаб бера олди? “Мен ўзбекка ҳайкал кўяман”, – деб бу ишга мардона бел боғлаган Тоғай Муроднинг Деҳқонқули тирик одам бўлди, ўзбекнинг дардидан нафас олди.

Албатта, “Отамдан қолган далалар” “Лолазор” романи каби полифоник эмас, турли услублардан, икки хил воқеа йўналиши ва шунга яраша тасвир мароми, санъаткорликдан холи асар. Бироқ “Лолазор”да кўринмаган жуда кўп ўзбекона хусусиятлар бўртиб, таъсирлантириб кўзга ташланади.

Бир пайтлар Қодирий “Обид кетмон” повестини ёзиш ниятида от минганча деҳқонлар ҳаётини ўрганган эди. Аммо “Обид кетмон” шўро мафқурасининг буюртма асари бўлгани учун муваффақиятли чиқмади. Бироқ кўп адиблар стол кучоқлаб, асар ёзишни “дўндирган” замонда “Обид кетмон” тажрибаси – Қодирий ибрати Тоғай Муродга сабоқ бўлган, Обид кетмон номи Жамолиддин кетмон номини топишда, Жамолиддин кетмон образини ҳаёлан тасаввур қилишга туртки бергандай туюлади.

Тоғай ака “Отамдан қолган далалар”ни ўтириб эмас, юриб, Тошкентда эмас, Сурхонда ёзди. Туғма, деҳқонча ижодкорликни яна тиклади.

Нега бизда бошқа ишни йиғиштириб, ёзувчими, ёзувчилигини қиладиган адиб йўқ даражада? Шу боис иқтидор бўлгани ҳолда, ёзгани шунга яраша адиб кам, йўқ ҳисоби. Адиб Олёша ҳикматидадек ёзувчилик қисмат. Ҳаёт-мамот ўртасидагина мўъжиза яратади...

...Ўзим ҳам ўн уч ёшдан пахта даласида ҳамма ишларни қилганман. Ҳатто самолёт дори сепадиган пайкалда байроқ кўтариб турганман. Аммо булар инсон ҳаётига ҳалокатли эканлиги, одамни ўлдириши, энг армонли дардларга дучор қилиши мумкинлигини ўшанда қаердан билибман? Деҳқонқулнинг мактабдан пахтага чиқиши, дўсти Зиёднинг ўлими боғлиқ эпизодлар билан тўқнашганимдан кейин кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. Мени ҳам ҳамқишлоқларим, қаттол тузум билиб-билмай ўлимга маҳкум этганини ҳис қил-

ганимдаги даҳшатга тушганларим... Худо сақлабди, Худо! Худди шундай қанча-қанча Зиёдлар-чи? Пушти куйиб, ўзи ногирон, ҳеч қаерга исми сигмаган бошқалар-чи?!

Оқин адиб Тоғай Мурод “Отамдан қолган далалар” романида қарийб чорак асрлик ўзбеклар ҳаётининг энг оғир чоғларини бор бўйи билан очади. Қаранг, боболаримиз ким эди — Жамолиддин кетмон? Ақраб кўрбоши? Биз ким бўлдик? Деҳқонқул! Бу бизнинг болалик ва катталиқ замонимиздаги сийратимиз, ўзбекча майдалашиш, руҳан адо бўлиш манзаралари эмасми? Рости, ҳозиргача ўзбек деҳқони, деҳқонқуллик психологияси жиддий очилган “Отамдан қолган далалар” романидан ўтадиган бирон бир асар ўқимадим...

Йиллар, замонлар ўтди, у одамлар кетди, кетмоқда, далалар қолгани каби “Отамдан қолган далалар” ҳам яшайпти, яшайверади!

* * *

...Баҳор адоқлади. Кўклам оёғини чўзди. Қани кўксига гулчечак таққан кунлар? Қани кўнгилга гўзал, алвон қадах тутган лолалар? Пана-пастқамларда кечикиб очилган охири лолақизғалдоқлар... Излаганда йўқ эди, энди одамлар тирикчиликларига уриб кетганда йўлга интизор қарайди. Жовдирабгина. Эрта-индин улар ҳам қовжирайди. Эрта-индин кўклам ҳаёли-да хотирадан кўтарилишга тушади. Нима қолади бизга... Нима қолади биздан?..

— Задар, — дейди лўли фильмида бир бағри ёниқ киши давраларига кириб келган алп йигитга, — дилингда борини сўйла Задар, сен кетсанг, сўзинг биз билан яшайди.

Рост гап! Сўзда яшаш имкони бор. Ҳақиқатнинг абадияти сўзда. Меҳру муҳаббатнинг, вафо ва садоқатнинг умри узоқлиги сўзда. Шу боисми момо ва боболарнинг дили чўғида пишиб, бизга етган сўзларнинг ажабтовур довюраклиги, фаройиб оқиллиги, тасвирга сигмас сийрати, аломат сеҳри-синоати бор. Чинакам шоир уларга ёниқ умр ато этади. Ҳақиқий адиб асариди улар бор қудратини намоён этади. Кўнгил шоҳлиги тахтига ўтиради.

Сўз ғам-ғусса, шод-хуррамлигини ратсионал айтишга имкон беради. Сўз одамларни уйғонтирадиган якка-ягона кўнғироқдир... Сўзлар бедор бўлади.

...Дарвоқе, оқин адиб, бахши шоир Тоғай Муроднинг илк ҳикоясидан сўнги романи охирги жумласигача тилимиз ба-лоғати, сўзимиз нафосатини кузатиш, томоша қилиб, ма-роқланиш мумкин. Тоғай Мурод миллатнинг боқий қадрият-лари – инсонлик ўрни, ажиб урф-одатлари ҳимояси учун қанча хизмат қилган бўлса, унинг тили софлиги, жилоси, оҳанги учун бундан кам бўлмаган қатъийлик билан курашди.

У сўзларни заргар каби тўплар экан, ҳар бир ҳудуднинг сўзлари ўша жой одамларининг қалб коди – қулфи дили эканлигини исботлади. Шу боис шева сўзлар, лаҳжавий иборалар чирой ё безак учунгина эмас, руҳиятнинг очқичи бўлиб ёзганларига кирди. Хуржундан тушиб қолган тиллалар – сўзларни хазинага қайтарди.

Унинг насридаги ихчам хаёли кенг шеърят лўндалигидир. У тасвирда жуда кўп сўз кетадиган ҳолатни халқона бир ибора билан бериб, тасвири тасаввурга йўл очади. Унинг сўзлари бахшиёна сўзлар, куйловчи сўзлар. Руҳияти кенг, сермаъно сўзлар...

Тоғай Мурод тузган жумлалар, айтган фикрларининг катта қисми ҳикмат бўлиб таваллуд топади. Машғулотлари маърифатгўйлик. Улар Тоғай Мурод мақоллари.

Билмадим, балки тажриба сифатида ўзини оқлар, балки уриниш деб баҳоланар, у сўзлар яратди. Бошқа бир ҳолга олиб келди. Ва XX аср ўзбек адабиётида бунчалик бўртиб кўзга ташланмас лисоний ўзгаришлар, лисоний экспромлар қилди. Аксарияти китобхонни завқлантиради, эътиборини тортади. Куруқ тилда ёзишга ўрганганларнинг гашини келтиради...

Адиб бошқа тиллар тажовузида қисилган, эзилган адабий тилимиз дарди билан нафас олди. Даҳрий, худосиз жамият сургун қилган, бадарға этган, қатл-қатагон қилмоқчи ёвқур, тақводор сўзларни, ботини ёруғ, умри узоқ сўзларнинг ҳимоячиси, дўсти ҳабиби каби асарларига олиб кирди. Бундан туркий ҳиссиётимиз жўш уради, эркчи руҳиятимиз ҳаволанади.

“Юлдузлар мангу ёнади” қиссасининг бошида бир атама келади: *“тўй хўжаси”*. Буни бошқа ном билан ҳам атаса бўладими? Мумкиндай. Матн мазмунига ҳеч қанақа путур етмайди. Аммо бу атама асар руҳи учун зарур. Миллатнинг асл эътиқодини эслатиш учун керак. У 50 йилдан буён оқ

калтак, қора калтак қилинган “хўжа” сўзини олиб кириб, одамнинг фитрий идеалига эътиборни қаратади. Тоғай Муроднинг ишлатган аксарият рангдор, сермаъно сўзлари ана шу бош маъно учун хизмат қилади. Инсоннинг ўзлигини эсга солади. Дунёга нега келганлигини билдириб қўяди. Бу жуда катта ҳиммат.

Худди шундай унинг асарлари орқали қалбга ўрнашган “ит йиқилиш”, “қони тортди”, “обтова”, “чиғана”, “ғужмоғи буғдой”, “ҳанги”, “чайла”, “халачўп”, “гарджам”, “чориқ”, “чўнқайма”, “уччога”, “аччиқ шапалоқ”, “аёлбоз”, “эркакзот”, “чалдеворхона”, “жухуду атлас”, “дилбузар”, “узанги йўлдошлар” каби минглаб тилимизда бор, лекин жуда кам ишлатиладиган бўлиб қолган тарзи аломат сўзлар, иборалар, назаримда, қафасда кенгликни, шаҳарда қишлоқни, мустамлакада мустақиллик хаёлини беради.

Тоғай Мурод сўзларининг имкони кенг. Калтафаҳм қарашлар сиқувида тожигу арабий деб ёзувда қўймай, халқ тилида барҳаёт кўпгина шева сўзлар — аслида тилимизни қувватлантириб, заҳирадаги аскардай адабий тилда ишсиз қолган уста сўзларга, лаҳжавий ибораларга меҳрли, қадрдон мунсабатда бўлади. Уларнинг юлдуздай ёруғ, чўғ каби тафтли эканлигини кўрсатади. Бир маъносида қолган, аслида кўп маъноли сўзларнинг навбатдаги икки, учинчи, аслида аслига яқин маъноларини ишга солади. “Дўржи”, “эб-эй”, “шўйтиб-шўйтиб”, “эм-чакдош”, “пошикаста”, “бинойи”, “мом”, “мояк поянаги”, “кади”, “ҳамсоя қўллар”, “тузнамак”, “галагов”, “хушрўй”, “мурдашўй”, “хайла”, “даст кўтармоқ”, “лаппи”, “говкалла”, “домангир”, “ҳароммағиз”, “тегсариб”, “бадрабхона”, “чалпак”, “сағир”, “бузмакор”, “макиён”, “айна”, “аззанча”, “вахшимор” каби юзлаб сўзлар келадики, бири асрлар давомида ажодлар ўй-хаёлини кўтариб юрган бўлса, баъзиларини адиб озгина ишлов бериб асл маъносини тиклаган. Мисол учун “Вахшимор”ни адиб “Вахшимор” деб тўғрилаб, асл маъноси аждаҳо, илонлар макони эканлигини тиклайди...

Холбуки, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”га кирмаган неча минглаб сўзларимиз йўқолиб боряпти, истеъмолдан чиқиб, унутилиб кетяпти. Нега уларни асраб қолмаяпмиз. Нега бошқа миллатларда аллақачон шаклланган, ўтмишда

Ўзимизда ҳам бўлган луғатлар тузмаймиз. Ахир, энди ҳеч ким бунга монелик қилолмайди-ку. Тилимизнинг бор кучи, сўзлари йиғилиб, китобларга муҳраб қўйилса, бундан фақат ютамиз. Ахир ҳар бир сўзда ҳар бир миллатнинг фақат ўзига хос руҳий жараёнлари, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти яшайди.

Тоғай Мурод асарларининг ўзи бир луғат. Уни тўплаб, шарҳлаб, чуқур изоҳлаб нашр қилинса, кўпгина унутилган ёхуд воҳа ва водийларимиздагина ишлатилиб, маҳаллий бўлиб қолаётган сўзларимиз адабий тилимиз хазинасини бойитиб, тилимизнинг кучига куч қўшади. Яна бир жиддий омил, адиб ясаган янги сўзлар тилимиз тароватига ёт, хуснига доғ, талаффузига беўхшов ажнабий сўзлар ўрнига тушиб, бу оғриқ-ни муолажа қилиши турган гап. Мана айримлари:

Керосин – *ер мойи*;

Шамол тўсувчи – *елпана*;

Зажигалка – *ёндиргич*;

Шампун – *соч совун*;

Папка – *жуздон*;

Доска – *битик тахта*;

Селька – *уруғ сепгич*;

Лаб бўёқ – *лолаб* ва ҳоказо.

Тоғай Мурод матнда кўпинча “га” кўшимчасини тушириб қолдиради. Бу бошда ўринсиздай туюлади. Кишини дудқлантиради. Нега бундай йўл тутди экан? Қандайдир асл қонунни адиб тикламоқчи бўлган! Шундан шахс ўй-фикри, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини тил билан эмас, дил билан, қалб билан ўқишга одатландим... Бунақа матн тузиш эса ўзбек насрида учрамаган ҳодиса...

Бир замондоши Абдулла Қодирийни шоирликни ҳавас қилиб, шоир бўлолмай қолган, деган экан. Бу Қодирий насридаги шеърят мавжи ҳақида. Қодирий эса асл шоир эди. Чунки Қодирий, Айтматов каби жуда бепоён қалбли адиблар асарларида сочилган минглаб туйғулар, юксак романтик хаёллар катта шоирларда ҳам сийрак учрайди. Шоирлик сўзни сўзга уриштириб, қофия қилиш эмас. Шоирлик – чинакам маънодаги ҳислар ва туйғуларни уйғонтириш, инсоннинг жўшқин, ғамгин хаёлига эрк беришдир. У ижодкор қалбининг миқёси билан белгиланади.

Ҳар қандай шоирда адиблик истеъдоди бўлади. Лекин жуда камдан кам адибда шоирлик иқтидори юзага чиқади. Тоғай Мурод шундай ижодкорлар сирасидан.

Айниқса, унинг қиссаларида фавкулодда ташбеҳлар гу-рас-гурас учрайди.

“Баҳор подасидан сут ҳиди келди...” Наср сифатида бу гапни шунчаки ўқийсиз. Аммо назм сифатида киши қалби-ни сархуш қилади. Ҳис-ақл биргаликда сўзлар ортидаги ман-заралардан кўп ва хўп руҳланади.

Ўзимнинг тасаввуримдан бир улуш:

Баҳор подаси – булутлар. Аммо баҳорда икки хил булут-лар рўй кўрсатади. Бирдан осмонда кўриниб, ана-мана де-гунча осмонни қоплаб олиб, сел қуйиб беради. Улар яйлов-га эндигина етиб, ўт-ўланга ёпириладиган қўй-қўзининг ўзги-наси. Баҳор подаси. Ҳолбуки сут ҳидини оқ булутлар эсга солади. Демак, биргина шеърий ташбеҳ – Тоғай Мурод на-сри хаёл майдонини кенгайтириб ташлайди. Китобхон хаё-лот уфқларини очади. Икки, уч хил манзараларни бир йўла томоша қилишга имкон беради. Замин ва осмон орасига кўприк солади. Табиат ва жамият, инсон ва борлиқнинг уз-вийлигини шеърий сўз, шеърий санъат билан кашф этади.

Адиб насридаги бундай жумлаларни мен шеърдек ўқий-ман. Улардан шеърдек руҳланаман:

Уккағар қирлар ҳамон юксак-юксак...

Қишдан чопар келди...

Бу каби ташбеҳ-тасвир, баланд тўхташлар энг қалтис му-носабат нуқталарида, шунчаки, ҳеч ҳам айтиб бўлмас ҳаёт шафқатсизликларини ҳам нафис, ҳам гўзал, ҳам орифона, ҳам дангал айтади-қўяди. Жуда дағал, фавкулодда фожиа, кутилмаган эврилишлар ҳам ҳеч кимда шубҳа уйғотмайди-ган халқона тарзда кифти келтирилиб айтилар экан, бу чи-довсиз воқелик дилбар йўсинда ҳам ақлга, ҳам ҳисга босим-ни бўлиб ташлайди. Дард шавқ ботинида туради. Мусибат-нинг гўзал, бетақрор ифодаси эзилганга руҳ, тик боқиш имконини беради. Негадир Тоғай Мурод қаҳрамонлари оғир, фавкулодда лаҳзада “елкасидан нафас олади”. Зиёдулла ча-вандоз отдан, Бўри полвон одамдан ҳеч қачон йиқилмайди – балки “юлдуз санайди”. Чунки жўнгина “йиқилди” сўзида

“юлдуз санаш” ҳолатининг реализми ва романтикаси қаердан бўлсин...

Тоғай ака табиатнинг ниҳоятда нозик кузатувчисидир. Қоғозни, қаламни асрайди, китобхон вақтини ундан ҳам. Лекин баъзида бир жараён шакли билан икки жараённи тасаввур қилдиради. *“Ари уяси кунгабоқардай бўлди”*. Худди шу хабардан кейин аксарият ўқувчи бу икки дунёдаги шаклан ўхшашликни сезиб қолади ва уни хотирасига нақшлайди.

Ана шундай бир дунё ҳолатининг иккинчисига кўчиши, катталашиши, моддий оламнинг ҳислашиши, ҳиссиётларнинг моддийлаштирилиши Тоғай Мурод сўзи, олами, тасвирини юза, ўрта, чуқур қатламларини ҳосил қилади. Ҳам прозаик, ҳам поэтик асар сифатида мутолаа қилишга имкон яратади.

Эл чехраси чечак бўлди, эл кўнгли кўклам бўлди.

Отамиз баҳор оралади.

Отамиз қирларга сизмай қолди.

Ҳикмат айтиш ҳамма шоиру адибга ҳам насиб этмайди. Кўп адиблар воқеа андармони, кўп шоирнинг чираниши кайфият ҳаяжонидан ортмайди. Маърифат, ибрат сифатида улардан ўрганиш, юракка нақшлаб кўйиш қийин. Тоғай Мурод насрида кишиларнинг оддий гапи гоҳида ҳикматдай куйма. Инсонга ҳақ йўлни кўрсатади, аччиқ, шафқатсиз ҳақиқатларни айтишдан қочмайди. Ана шу фазли билан янада қудратли, таъсирчан, дилбар, қадрдон бўлади.

“Эркакмисан – оёғида тик турган эркак билан олиш!”
Қанчалик адолатли ҳакамнинг гапи.

“Ўз аслига тортмаган, ўз аслини унутган одам одам эмас!”

Хўш, қандай қилиб одам бўлиш мумкин? *“Одам бўламан десангиз, эл гапига павро қилманг, аммо бепарво-да бўлманг”*.

Демак, адабиёт ҳеч нарса ўргатмайди, деганлар адашади. Балки тасвир танлови, қаҳрамонларнинг рост ўй-хаёлига кўра ё яхшиликдан ё... дарс бериши мумкин. Шунчаки бетараф асар бўлиши мумкин эмас. Тафаккурда бетарафлик йўқ. Ё маърифат ё жаҳолат. Донишманд адибгина ақллиликни даъво қилмай ўқувчисини тарбиялайди. Китобхонини ўқитади. Шунинг учун ҳам Тоғай Мурод қаҳрамонлари дониш-

манд миллатдошлар каби фикрчан кишилар, улар хаёлпараст эмас, фикри бутун одамлар. Оламга, теваракка тўғри, одил, маърифатли фикр сочадилар. Бу одамларнинг оддий кизиқиши замирида инсон усталиги, унинг меҳнати мўъжизаси, кашфийети ётибди. Мана, Зиёдулла калнинг фикрига қаранг: *“Биродарлар, ёмон гап ракетадан тез юради, яхши гап тошбақадан секин юради”*. Шу теран қараши билан у дунёнинг манаман деган олимлари — ракета ихтирочиларидан ҳам муҳимроқ ҳақиқатни кашф қилади. Жаҳолат ва маърифатнинг тарқалиш тезлигини адашмай ўлчайди.

Руҳшунослик инсон қалбини ниҳоятда нозик англашдир. Тоғай Мурод ҳикматларида ана шу теран руҳшунослик, покиза бир ички кўз бор.

“Чин гаплар кўнгилда бўлади”. Тоза кўнгил ҳақида бундан ошириб яна нима дейиш мумкин. Аллоҳнинг каломи ҳақ! Аллоҳ ҳеч нарсангизга қарамайди. Фақат қалбга қарайди. Бу бир-биримизга муносабатда мезон бўлиши керак!

“Бўйдоқнинг ақли икки кўзида бўлади”. *“Аслини билмай сўз демаслар, наслини билмай қиз бермаслар”*. *“Одам умидини йўқотиб тамом бўлади”*.

Тоғай Мурод ўғитлари, ҳикматлари икки дунё оралаб, бу ёлғончи дунё ҳудудларидан-да чиқиб кетган.

“Асл инсоннинг баҳосини ўлим беради”. *“Бу дунёга келдингми? Энди яша. Тишни тишга қўйиб яша. Муштни тугиб-туғиб яша! Чидаб-чидаб яша! Яшашни чидаганга чиқарган. Бу дунёда ўлиб бўлмайди!”*

Армонсиз адиб, армонли инсон Тоғай Муродни Аллоҳ раҳматига олган бўлсин! Бу миллат, бу тил бор экан қиёмат қадар дийдорлашув, руҳият суҳбати, юрак гурунги давом этаверади. Дунёларда ўлим йўқ. Бир оламдан иккинчисига кўчиш бор, холос. Сафарингиз бехатар бўлсин, Тоғай ака!

2005 йилнинг баҳори

«ШУЪЛА ҚУЧИБ ЁТАР БУЛБУЛ ОҲИНИ...»

Жавзонинг ўртасида карманалик шоир Одил Ҳотамнинг бир йўла икки шеърий китоби Тошкент («Ворис» нашриёти)да ёруғлик юзини кўрди. Ҳажми, бичими бир хил, ҳатто шеърларининг сони ҳам тенг – олтмиштадан. «Шуларни битта китоб қилса бўлмасмиди? – Ҳали танишиб чиқмасдан хаёлимга келган илк фикр шу бўлди, – ўқувчи ҳам тўлиқроқ тасаввурга эга бўларди...» Сўнг китобларни қизиқиш билан ўқишга тутиндим. Шоирни билганлар назарида бу фавқуллода воқеа эди.

Эллик етти ёшни тўлдирган Одил Ҳотам камтарин ижодкор. Аммо у каммаҳсул, ўртамиёна қаламкаш эмас. Бундан 30 йил олдин адабий нашрлар ичида байроқдор «Гулистон» журналида (1977 йил, 10сон, 1978 йил 4-сон) илк шеърий изланишлари эълон қилиниб, келгусига умид уйғотган. Кейинги ижоди буни оқлаган, устоз Иброҳим Гафуров таъбири билан айтганда, «Навоий (вилояти) шоирларининг пешқадами». Бундан ташқари кейинги чорак асрда Кармана теварагидан адабиёт, журналистикага қизиққан ёшлар борки, Одил Ҳотамнинг моддий маънавий ёрдамини олгани, тамасиз қўллови ила тўғри йўлга тушганини дилдан эътироф этади.

Бироқ шоир ва устоз Одил Ҳотам 28 йилдан буён Карманадан силжимади. Яна бир жойда – туман газетасида ишлади. Туман рўзномаларининг ҳозирги ғариб аҳволи эса ҳеч кимга сир эмас... Юртнинг бир чеккасида умргузаронлик қилаётганидан қатъи назар қаламини чархлаб, қанотига ёшларни олиб адабий муҳит яратаётган Садриддин Салим Бухорий, Тошпўлат Аҳмад, Самандар Воҳид, Матназар Абдулҳаким, Амир Худойберди, Ўроз Ҳайдар, Жамол Сирожиддин, Илҳом Хафиз, Қамчибек Кенжа кабиларнинг шижоатига кишининг ҳаваси келади. Бу фидоий ижодкорларни кўз очиб кўрган улуғ заминларига бўлган сўнгсиз муҳаб-

бат, Аллоҳнинг изни билан буюк Бухорийлар, Хоразмийлар, Насафийлар, Самарқандийлар ва Андижонийларнинг пок руҳи қўллаб, илҳомлантириб турган бўлса ажаб эмас.

Одил Ҳотам ҳам аллақачон шу сафда. Унинг дунёқарashi ва интилишларидан воқифлар бу фикрга шубҳасиз қўшилади. Мулоҳазамиз бошқаларга сал ошириб юборишдай туюлиши мумкин. Зеро, Одил Карманегийнинг кичкинагина «айбгина»си бор. У ўтган йиллар давомида бир истеъдодли ижодкор сифатида заминдош замондошлари маънавияти кучланишига ҳисса қўшган эса-да, ёзганларини Республика миқёсида изчил эълон қилмади. Шу пайтгача бирон-бир китоби алоҳида ҳолда Тошкентда нашр этилмади. Биз унинг «Булоқ кўз очди», жамоа тўпламида «Кечки майсалар», (Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1985) «Рангин наволар»номида, Навоий вилоятилик ижодкорлар тўпламида («Ёзувчи» нашриёти 2001) ва аҳён-аҳёнда адабий нашрларида кўринган шеърларини бу ҳисобга қўшмадик. Негаки, бу шеърларнинг аксариятини шогирд ва мухлислари «ўғирлаб» чоп этгиришган. Улар шоир ижоди ҳақида яхлит тасаввур бермайди. Аммо унинг «Тириклик шами» («Бухоро» нашриёти, 1997), «Нигоҳлар» (Навоий вилояти Матбуот ва ахборот бошқармаси, ноширлик бўлими, 2003) шеърый китоблари билан танишган ўқувчи унда ҳозирги замон ўзбек шеърияти изланишларига хос янгича жиҳатлардан, ўз олдига қўйган баланд талаби, шунга яраша иқтидоридан хабар топади...

Ўн, ўн беш йилдан буён китобга товар сифатида қараш кучайди. Ноширлар асосан китобнинг сотилишинигина ўйлашади. Маблағи тўлаб берилган тўпламларни эса бадиий савияси ҳақида бошқотирмай босиб беришади. Шунинг натижасида ёши бир жойга етиб, иқтидоридан қатъи назар «хуснига кўз туядиган китоб»ларини нашр қилдириб, оммага тутқазадиганлар пайдо бўлди. Афсуски, бу ғалат ишнинг катта

Одил Ҳотам 1950 йил 3 мартда Навбахор туманидаги Кавоби қишлоғида туғилган. ТошДУнинг журналистика факултетини битирган (1978). Кармана шаҳрида яшаб, ижод қилади. "Кечки майсалар" (1985), "Тириклик шами" (1997), "Нигоҳлар" (2003), "Дала йўли", "Нафас" (2007) ва "Юксакдаги дарахт" (2010) китоблари нашр этилган.

қисмидан битта, жуда борганда ўнта киши хурсанд бўлгани ҳолда юзлаб юртдошлар зада. Китобнамоларнинг юриши боис китобнинг қадри тушди. Онгни озиклантириб, қалбни зийнатлайдиган, руҳни қудратлантирадиган мумтоз асарлар нашри сустрлашди. Бу жараёнда истеъдод билан ёзилган янги асарларнинг ўзига йўл топиши яна-да қийин. Эҳтимол, шу боис истеъдодли ижодкорнинг китоби ўттиз йил кечиқиб, унда ҳам ўзининг саъй-ҳаракати билан нашрдан чиқди. Буям қисмат. Ҳамма нарсанинг асл баҳосини Яратган билади. Вақт эса эълон қилади. Хўш бу китоблар (бор-йўғи минг нусхадан чиққан) шеърхонга нима беради? Бир лаҳза «Дала йўли»дан юриб, тоза «Нафас» олганча, хабарчилик мансабида илк таассуротимизни ўртоқлашгимиз келди.

Ном китобнинг қарийб ярим аҳамиятини белгилайди. «Дала йўли». Бу ном янгими? Топилганми? Албатта, у китобнинг ички руҳидан, бўртиб кўринган жиҳатидан келиб чиққан. Тўпладан «Дала йўли» деб аталган шеър ҳам ўрин олган. Мен қайдадир Абдулҳамид Чўлпоннинг ҳам «Дала йўли» номида шеърлар тўплами қилишни мўлжаллаганини ўқигандим. Аммо бу тўпلامнинг тақдири бизга номаълум. Чўлпоннинг сайланма шеърлари ичида эса «Дала йўлларида» деган гўзал бир шеър бор. Ҳарқалай, икки шоирнинг бир мавзудаги шеърларида ҳеч бир ўхшашлик кўринмайди. «Нафас» ҳам бошқа биринчи ва «Иккинчи нафас» (шоир Чоршамнинг китобчаси номи)лардан ўзгачароқдир.

«Дала йўли»га қарийб шунчаки шеър киритилмаган. Шеърлар қайта-қайта саралангани, муаллиф арзирли изланишлари ўрин олишини истагани синчков мутолаада сезилади. Тартиб жиҳатидан мулоҳаза билдиришга унчалик қулай бўлмаса-да, фикримизни «Дала йўли» шеърдан бошлаймиз. Унгача китобнинг учдан иккиси ўқиб бўлинганига қарамай...

*Бу йўл турналарнинг сабридай узун,
Йилнинг камалакка сирдош кунда.
Ер очиб, дон сочиб англаган ўзин,
Яралган деҳқоннинг оёқ узидан.*

*Бу йўл эғни бутга ёниб зарбоф тўн,
Ўзи қарз зарбидан гандираклаган.
Оқибат яланғоч қолган авлоднинг,
Армонлари янглиғ узая борган.*

*Боболар кузакда қайтган баланд бош,
Эрта кундан ёруғ умидлар кутиб.
Ватан осмонида порлаган қуёш,
Дарёдан сув ичган шу йўлдан ўтиб.*

«Бу йўл турналарнинг сабридай узун». Шу биргина ташбеҳ ила қўнгилини бир қадар маъюс қиладиган куздан баҳоргача бўлган манзаралар жонланади. Кейинги сатрлар бағридаги ҳақиқатгуйлик яна-да оташин. Ундан ҳаёлигизга сиққанча ўтган асрлардаги қишлоқ фожиаларини тиклашингиз мумкин. Аммо, шоир кўтаринкилик элчиси. У шеърхонни дард ичига қолдириб кетиши мумкин эмас, балки юксак, мусаффо ҳаволи чўққиларга олиб чиқиб, тенгсиз гўзалликлар билан кўнглини тўлдирмоқ учун кароматгўйликни зиммасига олади:

*Ватан осмонида порлаган қуёш,
Дарёдан сув ичган шу йўлдан ўтиб.*

Ҳали бирон-бир шоир қуёшни дала йўлидан олиб ўтиб, дарёдан сугормаганди...

Ҳақиқий шоирнинг йўли текис, сатрларининг ҳаммаси ҳам қуйма бўлавермайди. Ахир у биргина қурч, ёрқин мисрани дилидан ситиб чиқаргунча, ўнлаб, юзлаб чалажон тизмаларидан оғир бўлса-да воз кечади. Мумтоз асар қурбонликлар эвазига туғилади.

Одил Ҳотамнинг сурат ва сийрат галериялари бор. Афсуски, «Нафас»даги «Меҳр маликаси», «Сингилларимга», «Меҳринг боқий», «Ёшлигим» каби шеърларининг дарди эса ичида қолган...

Одам яқинларининг меҳр-муҳаббати, фидойилигини кўриб, ҳис қилиб яшайди. Аммо бу ҳолни бадий ифода-лашда ўзига хос томонлари топилмаса ўқувчи эътиборини

қозонолмайди. Телерадио каналлардан гоҳ кўшиқ дея енгил-елпи куй ижросида жўн сўзлар тизмаси тақдим этилганда асаб қақшайди, руҳият яйраши ўрнига қисилади. Ҳақиқий кўшиқни соғиниб кетасиз. Қани сўзнинг қадри, қани оҳанг-нинг маърифати? Албатта, Одил Ҳотам бу пойгалардан йироқда, сўз айтиш масъулияти, кўшиқ бўлмиш матнларнинг даражасини яхши билади.

Энг азиз, бетакрор онлар ҳақида масъулият билан сўз айтилмаса, жимлик яхши, бу билан сўзнинг қадри, лаҳзанинг абадияти асраб қолинади. Беихтиёр етмишинчи йиллар авлодини (О.Ҳотам ҳам шу авлод вакили) новаторлиги ва сўзга талабчанлиги билан тарбиялаган устоз Рауф Парфининг «Ёшлик - зангор фасл, кечди, сарғарди...» сатри билан бошланган дилбар шеъри хаёлдан ўтади. Айниқса, мана бу сатрларда шоирнинг сўнгсиз армони, тенгсиз шиддатини ўзига сингдирган ташбеҳу қиёслашлар юк устига юк босиб ёшликнинг бетакрорлигини ёрқин рангларда хотирага муҳрлайди:

*“Видо табассумли олам, ёшлигим,
Кўзларимда қотган жолам, ёшлигим,
Кўкларга етмаган нолам, ёшлигим,
Сувга чўкиб кетган болам, ёшлигим.
Видо табассумли олам, ёшлигим”.*

1977

«Дала йўли»нинг иккинчи шеърдан бошланган «Садо» туркумида бир қатор маънавиятимизда из қолдирган сиймоларнинг сийрати — ботиний қиёфасига дуч келамиз. «Усмон Носир» шеърда «Тарихнинг дарз кетган жойидан, униб чиққан лолақизғалдоқ» деб атаркан, бу гўзал, мухтасар таъриф шоир қисматини замон нуқтаи назаридан кашф қилиш деса арзийди. Муаллиф ҳар бир ўзига хос тақдирли сиймо ҳақида қалам тебратганида алоҳида жиҳатни топади.

*Четдан қараганда унча кўп эмас,
Ботир Зокировдан бизга қолгани.*

*Тор сахна... Чоғроқ зал... бир оғриқ юрак,
Ташна кўз — кўнгилга туғён солгани.*

«Мерос» деб аталган бу шеърнинг номи тасвиридан чиқиб келади. Айниқса, Назар Шукур хотирасига бағишланган янғроқ «Чироқ» шеъри қўшиқ мисол юракдан отилган дарди билан кўнгилни сел қилади.

Шоир онасини соғиниб туғилган «Тандир» шеъри шахсий доирани ёриб чиққани, кўпнинг дардини уйғотгани билан ўқишлидир.

*Умр деганлари шу экан, шудир,
Бир кунни қувончу бир кун қайғудир,
Ўлим охиратдан келган бурғудир,
Она, тандиримиз соғинган Сизни...*

Одамзот боласида куйлаш иштиёқи кучли бўлади. Хонандликни уддалайдими, бунга ҳофизаси етадими, гоҳ буларни хаёлига келтирмасдан хиргойи қилишга тушади.

Баъзан шеър машқида ҳам шундай кайфият кўз очади, у оқиб келаверади... Оҳанг оғушидаги сўзлар асл дардини гуллаётганидан мастона бўлади. «Дала йули»даги:

*«Хиёнатнинг ранги йўқ,
Кўзи бор чуқур-чуқур»;
«Нафас»даги
«Қайдадир, қайлардадир,
Севгидан титроқ-титроқ,
Ошиқларга қир-адир,
Гул сочар қучоқ-қучоқ:...»;*

каби ўз-ўзидан илҳом билан туғилган қўшиқлар ақлга ҳеч нарса бермайди, деганлар адашади. Балки қалб эҳтиёжида оҳанг ва сўз биродарлигида ҳис байроғини кўтарган мусаффо, нафис бу хиргойилар нозик ишора ва рамзлари ила ҳаёт қонуниятларидан сўзлайди, қалбга сакинат ато этиб, дардга дармон, ақлга қувват бўлади.

...Маҳшаргоҳда амаллар мезонга тортилганда аввало айтилган сўзнинг сарҳисоби бўлар экан. Сўзимиз туфайли жаннат насиб этади, — муборак бўлсин, сўзимиз боис, ўзи ас-

расин, тамуқ кутади. Бу муқаррар ҳақиқатни сўзнинг шу дунёдаги савдолари боис ҳам бир қадар татиб кўрамиз. Кимнингдир рост бир сўзи қатидаги меҳр-муҳаббати жони—жаҳонимизни ёритади, кўнглимизга ҳаловат бағишлайди, кимнингдир қаҳрли, заҳарли, ёлғон бир сўзи боис бутун ҳаётимиз мавҳ бўлиши, издан чиқиши, жаҳаннамга айланиши ҳеч гап эмас. Шоир сўздан бошқалар қанчалик баҳраманд бўлгани қадар, бу сўзнинг доираси кенг, залвори оғир бўлади. Шу боис сўз масъулиятини ижодкор ҳар қачон ҳис қилиб қалам тебратиши зарур. Олтмиш, етмишни қоралаган каламкашнинг ёш қизнинг қоши-кўзини таърифлаб, бепарда, ярашмаган сўз айтиши шармандаликгина эмас, кимлигини билмай ўтаётгани аломати ҳамдир. Шу боис мумтоз адабиётимиз вакиллари девон тартиб берганларида ёзганлари санъат талабига жавоб бериши маърифатомузлигига қараб ҳам саралашган. О.Ҳотам шеърлари ҳам ўқувчини тарбиялайди.

*“Болаларнинг майсадай сочин,
Ювиб ўтар орзудай ифор,
Боболарнинг куздай қучоғин,
Ҳаёт бўлиб тўлдирар баҳор”.*

Инсон ва табиатнинг куз ва баҳорлари учраштирилиб, ўртада фариштадай покизалик элчилик қилаётгани қалбни софликка ундамайдими? Сатрнинг булоқ сувидай зилоликка чайилгани кишига кучли таъсир қилади.

Йиллар ўтгани сайин О.Ҳотам шеърларида ҳикмат куюқлашганини кузатмоқ мумкин.

*Қабристон... Сукунат... Музлаган нафас,
Хотирот парвозга шайланар бунда.
Умрлар заррага айланган ун, сас,
Зарралар умрга айланар бунда.*

Шу боис баъзан портлаб теварақдагиларга хитоб қилади:

*Ёки пиёда кез, хоҳла чоптир от,
Ҳаёт ўзи асли бир кўпкардир.
Ҳамма нарса маслакка боғлиқ экан:*

*Кимки тинсиз излар ҳикмат, ҳақиқат
—Дунё кутубхона, қироатхона.*

Ва ёки:

*Игна билан қудуқ қазмоғни
Чидаганга чиқарган ҳаёт.*

Кўзимиз очилишига умидворлик боис бу ҳақиқат нақорат бўлиб, ҳикмат бўлиб янграйверади:

*Паймона ҳам тўлгайдир бир кун
Вужуд уйи бўлгайдир барбод.
Иймон билан бўлмоқни бутун
Чидаганга чиқарган ҳаёт.*

Шеър руҳиятни ботқоқдан қутқазishi, парвозига туртки бериши керак. Ҳеч бўлмаса мағлуб бўлмаслик сиридан хабар берса у ўқилади, ёдланади:

*Курашмоқни то сўнги нафас,
Чидаганга чиқарган ҳаёт.*

Тўпламлардан ўрин олган шеърларнинг катта қисми изланишлар меваси. XX аср жаҳон, ўзбек шеърятининг шакл ва фикр мактаблари, хусусан, Абдулла Ориф, Рауф Парфига хос оҳанглар, шакл ва сўз қўллаш услубларидан ўрганишлар, таъсирлар элас-элас бўлса-да сезилади.

Бундан қатъи назар ҳеч кимга ўхшамаган шоирнинг янгича шеърлари борлиги.

Кунлар-ку, ўтади ё ундай бундай...

сатри билан йўлга тушган шеър хаёлнинг нотекис юриши, ҳис ва онгнинг бир паллада портлашидан туғилгани боис фикри мавҳум бошланган. Кунлар ё ундай ё бундай ўтади, дейиш ҳам ҳеч нарсани аниқ-тиниқ билдирмайди. Эътибор берган бўлсангиз, оҳанг бузилмасин, бўғин ортиб кетмасин

деган хавотирда бир “ё” қолдириб ҳам кетилган. Иккинчи сатрда эса яна бир лисоний хатога йўл қўйилади:

Бировдан ранжийсан ва ёки қувноқ...

Умр қувноқ ўтиши мумкин, аммо “бировдан қувноқ” деб бўлмайди. Шунга қарамай бу ғализликни шеърнинг янгроқ руҳияти яширади.

Ва учинчи сатрга келибгина ифода тиниқлашади:

*Доғли ой, юлдузлар эса бутунлай,
Сен учун бетакрор, бетимсол қийноқ ...*

Шеър жиддий вазиятни ифодалаганда хаёлга кучли таъсир қилади.

*Авжи саратонда дарз кетмиш умринг,
Биринчи ярмида қолди илк ишқ, бахт.
Фарзандга айланиб, жилмаяр орзунг,
Сен-чи қоқ ўртада турибсан карахт.*

Бу мисралар ёниқ, бироз алам билан тасвирланган, умр ўртасида турган кимсанинг юрагида кечаётган долғали жараён бўлгани учун беихтиёр ҳар бир одамнинг дардидай кўнглига юқади. У бир зум гўё қайтмас ўтмиши ва қарийб номаълум келажаги билан учрашади.

“Авжи саратонда дарз кетмиш умринг” – нафс тўкинликка етганда, одамдаги махлуқлик ғолиб бўлгани, руҳият сингани чуқур ҳис қилинади. Шунда бир пайтлардаги холис иштиёқлар алам билан хотирланади — “Биринчи ярмида қолди илк ишқ, бахт”. Лекин ноумид шайтон, қон-қонига мўминлик сингиган қалб ишқнинг абадий бирғалигини кўради. Орзунинг ҳамон навқиронлигидан хабар топади.

*“Фарзандга айланиб жилмаяр орзунг,
Сен-чи, қоқ ўртада турибсан карахт”.*

Шеърда уйғоқ руҳ—ҳар лаҳзани ҳис қилиб, онгли яшаш даъвати устивор бўлса, унга бўлган эҳтиёж ўлмайди.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) марҳамат қиладилар: “Сўзда сеҳр, шеърда ҳикмат бор”. Сўз ишонтиролсагина сеҳрланамиз. Унда бир чимдим ҳикматнинг қўшилганлиги дардимизни муолажа қилади. Куръони каримда: “Парвардигорингиз ҳар нарсага қодир ҳикматли Зотдир” ояти такрор-такрор келади. Ҳақиқатан ҳам Аллоҳ таоло дардларимизни ўзимиздан кўра ортиқ билади ва шифо йўлларини тайёрлаб қўяди. Юздан бир шеър, унинг мингдан бир сатри ҳикматга туюниши — ўша улуғ Каломдан ўтгани, муқаррар довоининг жиндак шарҳи, озгина ифодаси бўлгани боис ҳам Пайгамбаримиз (с.а.в.)сўз ва шеърни шундай шарафлаганлар.

Ушбу шеърнинг гўзал қирраларидан бири—аччиқ ҳақиқат эътирофи. Кейин рамзий тил билан рангин умр фасллари мароқ билан томоша қилдирилади:

“Сенчи қоқ ўртада турибсан карахт”.

Карахтлигини англаган қалб дард билан уйғонган қалб.

*“Иккинчи ярмида бир ҳуркак оху.
Қолган ҳаётинга солмоқда талаб”.*

(“Солмоқда” ўрнига “қўймоқда” сўзини қўллаш мақсадни аниқроқ ифодалайди.) Шеърда қаҳрамонлар бошқа нарсага эврилтирилиб, ишора ва рамзлар билан ифодаланса, жозоба касб этади, сирлилик кучаяди, фикр салмоғи ошади. “Бир ҳуркак оху” ана шундай тимсолий образ. У сирли хабарнинг тарзи, турфа сийратларнинг жамлама сиймоси.

Севикли ёр, жафокаш сингил, бокира фарзанд, номаълум дилдор, орзудаги гўзални ўйлашга эрк беради, гўзаллик, меҳр-шафқат, фидойилик, покизалик тимсоли бўлиб, қалбдаги губорларни ювади.

*Тағин ўз устингдан кулмоқ бўласан,
Оғриққа айланар яна кулишинг.
Аччиқ ҳақиқатни қайта биласан,
Фақат ўзингеники эмас кечмишинг.*

Феъл-атвори, хатти-ҳаракатига танқидий ёндашган оқилгина ўз устидан кулиши мумкин.

Аммо, шоир сийратини хаспўшламайди. Шахс мураккаб ҳодисалигини очади. “Оғриққа айланар яна кулишинг”. Охирги сатрда бир зарб билан қилинган сарҳисоб романларга сифмас тақдир қадрини кўрсатади: “Фақат ўзингники эмас кечмишинг”. Шу боис ҳам шеърнинг ратсионал имконияти олдида бошқа жанр ип эшолмайди.

*“Бахт шу деб жилмайиб, очганча кўнгил,
Оҳуни бағрингга босасан маҳкам.
Барибир, тунлари инграйсан, чунки—
Ўзингники бўлмас келажагинг ҳам”.*

Шоирнинг шоирлиги ўтганларни эслатиб сабоқ беришгина эмас, келажакни каромат қилишда ҳам. Шу йигирма қаторли шеърда ҳикоя янглиғ бир киши ҳаёти, драма сифатида умрнинг қарама-қаршиликлари, фожиа даражасида шафқатсиз ҳукмлари, қайғуда қувонч, қувончда қайғу, мозийда келажак, келгусида кечмиш савдолари узвий, бирваракай, уйғун ва табиий ҳолда келишига мувофиқ бўлинган.

Шеърлар мажмуаси китоб деб аталиши учун яхлит, жойлашувида тартиб ва уйғунлик бўлиши керак. Одил Ҳотамнинг “Дала йўли” ва “Нафас”ини шу маънода мўъжаз китобчалар дейишга асос бор. Мисол учун “Дала йўли”даги шеърлар

*“Аёл кўзи ёрийди,
Давом этар ШАЖАРА”*

шеъри билан бошланган. Ҳақиқатан ҳам бу саккизлик муқаддима руҳини беради.

Китобнинг охирида келган “Япроқлар уятдан қизарар баттар” шеъри манзаралари эса энг сўнгги нидо, хайрлашувдай таассурот қолдиради. Албатта, табиат фаслларининг адоғи куз охири қиш бошини умрнинг кексалик палласига менгзаб, сарҳисоб қилиш, бетакрор, армонли, нуроний дамлар ҳақида фикр юритиш, ҳикматлар топиш шеърятимиз учун янгилик эмас. Ҳазрат Навоий ҳам милодий 1598 йили – 57 ёшда тўрт девондан иборат “Ҳазойин ул-маоний” куллиёти устида ишни тугаллар экан, энг сўнгги девонни “Фавойид ул-кибар” яъни “Кексалик фойдалари” деб атаганлар.

Одил Ҳотам ҳам худди шу ёшда, шу довон устида туриб, тартиблаган “Дала йўли” китобида сўнги тақдим этган, фасллар охири, умр шомига бағишланган шеър ҳам китобнинг хотимасидай янграйди. Юксак таассуротда китобни ёпишга хизмат қилади.

Туғилган ўлади қайта тирилмоқ учун?! Топилган йўқолади қайта топилмоқ учун? Анойилигидан ўзини танимамай ўзига ишонган охири тушкунликка юз тутади, ишончига дарз кетади.

Шоир шеърнинг ҳар тўрт қатори дастлабки икки сатрида ана шу ҳолатларни ишонарли манзараларда чизса, кейинги иккисида бунга табиат жонзотларидан ўхшашларини топиб, махлуқларнинг ҳар хиллигидан қатъи назар ҳайвоний, яна-да тўғрироғи, шайтоний хатти-ҳаракатларнинг оқибатини жонлантиради:

1. *Шунда бахт туюлар мисоли сароб,
Ишонмай қоласан ҳатто ўзингга.*

2. *Кўнгил кўчалари ҳаёт йўлига,
Худди рисоладай келмагай тўғри.*

3. *Хаёл ҳам қуёшдай қолган кичрайиб,
Қор остида тўнғир умидлар лаби.*

1. *Қалтираб тушади аҳволи хароб,
Тиканлар искович итдай изингга.*

2. *Тонг боқиб улгурмас ўнгу-сўлига,
Хазанак орзуга қарғалар ўғри.*

3. *Армонлар қулоғи наҳот тикрайиб
Қалбингни ҳидлайди қашқирлар каби.*

Ташбеҳларнинг бариси янги: тикон — ит, қарға — ўғри, армон — қашқир.

Ҳақиқатан, куз адоғи, қиш бостириб келаётган палларда табиатга боқиб, қалбда оғир, армонли ҳислар уйғонади. Кўнгил ёзни, баҳорни соғинади. Йигирма беш ёшида бу ҳолатни Абдулла Ориф мумтоз кўра олган:

*Ялдо кечасидек рутубатли қиш,
Солди руҳимизга оғир бир сурур.
Сен келдинг, уйғонди яна шўх олқиш,
Йиғлаган кўзларга тушган каби нур.*

“Баҳор” (1966)

Одил Ҳотам ёзади:

*Афсус-надоматга топшириб ўзни,
Йўлларга қарайсан қари қиш - олис.
Бойчечак ҳайратга тўлдириб кўзни
Баҳор байроғини кўтармас холис.*

Бир шоир навқирон 25 ёшида, иккинчиси элликни қоралаб бири баҳорда қишни, иккинчиси қишда туриб баҳорни эслар, эслатар экан, руҳоний бир уйқашликни, руҳиятни ёлқинлантириб юборадиган ҳолатларни топган.

Абдулла Ориф “Баҳор”ни “Йиғлаган кўзларга тушган каби нур” деб руҳиятдаги инқилоб инсон мусибатдан, ғамдан қутилганига қиёсласа, Одил Ҳотамнинг ҳаёт билан хайрлашаётган одам тасвири – қишга топилган жудаям армонли ўхшатиш.

*Кўзингда сўнгни нур, сўнгни талваса,
Уйлайсан сенсиз ҳам яйрайди ҳаёт.
Ғофил шиддатингнинг уйғоқ нафаси,
Тиз чўкиб ёлвормоқ энг сўнгни нажот.*

(“Менсиз ҳам бахтга ёр экан одамзот” А. Орипов.)

Кейинги тўрт сатрда шеърнинг бошланмаси, салгина ўзгариб нақоратдай қайтарилиши тугаётганини билдиради. Аммо яна тўрт сатр қўшилган, у шеърнинг руҳини бутунлай ўзгартиради. Одамни умидсизликдан қутқаради.

*“Ҳушингга келтирар илоҳий талқин,
Қайта куз ёради самовий севинч...”*

(Бизнингча, “талқин” сўзи “тақдир” билан ўзгартирилса тузук.)

Тангрисини таниган, унинг Раҳмон ва Раҳим зотлигини ҳис қилган инсон, шоирнинг хулосаси ҳақли, умидли, кўтаринки. У қалбни ёруғ ҳақиқатдан огоҳ этади.

Нисбатан олдин ёзилган машқлар вақт ўтиши билан сараланади, ишланади, гоҳида бутунлай ўзгариб илк қораламанинг суяги ҳам қолмайди. Шу жараёнда баъзи юки енгил машқлар китобга номуносиб кўрилади. Бироқ шеърлар илк бора тартиб берилаётганида саралаш қийин кечади. Ҳар хил савиядаги шеърлар мажмуага кириб қолиши мумкин.

“Нафас” дагиларнинг аксарияти кейинги йилларда ёзилган. Шу боисдан ҳам унда даврий характердаги машқлар “Дала йўли”га қараганда кўпроқ.

Шунга қарамай, “Нафас”да шоир улғайгани, шеърларининг ички руҳи кучайиб, кўлами кенгайгани намоён бўлади.

“Нафас”нинг тўртдан учи ўқиб бўлинганда бир шеър келади. Исмсиз. (О.Ҳотам шеърларини номлашдан кўра, исмсиз беришни маъқул кўради. Ном маълум маънода ўқувчи хаёлини чегаралайди, деб ҳисоблайди).

“Юрагим муҳаббат тилсимотида” сатри билан бошланувчи шеърни ўқиб, уқиб шеърхон бир зум тин олади. Ҳайрати тавсифига қийналади... Ахир чўққига чиққан сайёҳ ҳам тева-рақдаги гўзалликдан даставвал доврирайди...

Дунёнинг тиргаги ИШҚ! У бизни энг олий Зотдан энг майда заррагача боғлаб туради. Унга муносабатимиз инсонлигимиз даражасини белгилайди. Фаройиблиги ҳар бир қалб такрор-такрор, балки бир умр ўз бошидан кечирадиган бу туйғунинг фақат оҳорли изҳори, янгича, янғроқ, ёниқ, гўзал ифодасигина эътиборга тушади. Ҳар бир ижодкор бутун умр изланганда ҳам саноклигина асарида шу мезонга етади ёки йўқ...

*Юрагим муҳаббат тилсимотида,
Кўзларинг ўтида ёнган қақнусдир.
Шамоллар туйғулар пулсиротида,
Исминг айтолмаган ўкинч, афсусдир.*

Маънавий неъматни моддийлаштириш мушкул, унинг жўнлашиш хавфи ҳам бор. Ҳарқалай, Одил Ҳотам маънавий неъматларнинг олийсини яна-да сирлиликда кўради.

“Кўзларнинг ўтида ёнган “қақнус”ни тасаввур қилиш машҳур ривоятни бойитади, ҳаётнинг гўзал, оддий лаҳзасидан топилган янги тимсолини кўрсатади. У одамзотнинг ўзида кечаётган жараёнлиги билан яна-да қадрли. Шу ўринда қақнуснинг танланганлиги ошиқ билан бир қаторда ижодкор инсон тимсоли ҳам назарда тутилганлиги билан маънони кучайтиради, ҳис ва фикрнинг иккинчи қатлами борлигидан дарак беради. Ҳақиқий шоир қисмати қақнус тақдиридир. Жисми мавҳ бўлгачгина, маънавий ҳаёти бошланади.

*Шамоллар туйғулар пулсиротида,
Исминг айтолмаган ўкинч, афсусдир.*

Дарвоқе, инсон боласи ҳар лаҳза синовда бўлади. Иймонли киши Маҳшар куни Сирот кўпригида ҳолим қандай кечаркин, деб ҳамиша изтироб чекади. Оддий инсоний саодат— — киши муҳаббатга йўлиққанда, юракдан уни ҳис қилганда ҳам ана шундай кўрқинч ва умид орасида қолади. Чунки, ишқсизлик ҳалокат, йўқлик, бу дунёга нега келганлигини билмасдан ўтишдир... Кейинги тўртликнинг иккинчи мисраси “Нафас” китобининг шоҳ байти дегим келади. У рамзан табиат ва жамият, мавжудотлар интилишларини боғлайди. Инсон, ошиқ, кўйчи қисматининг саодати, саодатдаги фожиасини, “шуъла қучиб ётган булбул” ташбеҳида жамлайди.

*Атиргул баргини чимилдиқ билиб,
Шуъла қучиб ётар булбул оҳини...*

Илк тўртликда лирик қаҳрамон ҳолатини қақнус тиклаб берган бўлса, энди бу вазифани булбул қойилмақом қилиб бажаради. Қаторлашиб келган маънавий сифатларни қаранг— “Шуъла булбул оҳини қучяпти...” шеърда қушлардан иборат Одам, Ошиқ, Оқин тимсоли силсила янглиқ келади:

*Қанча сир-синаот, қанча мўъжиза,
Ярқирар жон қўшин қароқларида.*

Табора биздан узоқлашиб кетаётган булбулнинг ҳар қалай, овозини эшитиш имкони бор... Афсонавий қақнусни шууримиз қатида ҳис қила оламиз, шу жиҳатдан жон қуши яна-да латиф, яна-да сирли хилқат сифатида олами кубро—ўз ичимизга сафар қилишга чорлайди.

Ижодкорнинг тириклиги муҳаббатли эканлиги билан боғлиқ. Нега 18–20 ёшда олам жудаям гўзал, одам ҳавасманд, нијати пок, ўзи мард ва ишонувчан бўлади? Негаки унинг қалбига муҳаббат меҳмон бўлади. Шу муҳаббат боис ундан умид қилинади. Бу муҳаббат меҳмонгина эмас, қалбда мезбонга айланганда у шахс сифатида ҳам, қаламкаш бўлиб ҳам улғаяди... Одил Ҳотамдай бир олис туманда умри ўтаётган шоирнинг қалбида муҳаббатнинг собитлиги шахс сифатида улғайтириб, сўз айтишда моҳир этибди. Бу шеърият илоҳий ишқ тараннуми қадар юксалишини истардик.

Одам ҳамиша ёруғлик ошиғи. Одам ҳамиша дард билан яшайди. Буларни эса ижодкоргина чуқур ҳис қилади, мунаввар қилиб кўрсата билади. Шу маънода истеъдодли шоир Одил Ҳотам ижодини мухтасар тарзда ўз ташбеҳи билан “Шуъла қучиб ётган одам оҳига” ўхшатиш мумкин. Унинг шерияти инсон қисматининг ёруғ лаҳзалардаги дилбар дардларидан гўзал ривоятлар айтади. Бу ривоятларнинг акс-садоси чўнг, умри узоқ бўлсин.

2007

СЎЗ. КАРМАНА. ШОЙИМ БЕҲБУДИЙ

Тақроргина бир савол гоҳида хаёлда айланиб қолади: Вақтнинг нимага кучи етмайди? Сўзга! Вақтга ниманинг оху зори ўгади? Сўзга! Нимани вақт ўлдиროлмайди? Сўзни! Ибтидода ҳам, аввало у халқ этилган эди. Лавҳул Мавҳузда ярақлаб битилганича, Интиҳода — оламлардан оламларга кўчишда ҳам, ёдгорлик тошида ҳам, мангу ҳаётда ҳам у собит туради...

Илоҳий хабарда Сўз инсонга берилган алоҳида насиба, бошқа жонзотларга муяссар кўрилмаган афзал, тенгсиз неъмат, илм, устунлик, иқбол эканлиги маълум қилинади:

«Эсланг, (эй, Муҳаммад!) Раббингиз фаришталарга: «Мен Ерда халифа (Одам) яратмоқчиман», — деганида, (улар) айтдилар: «Унда (Ерда) бузғунчилик қиладиган, (ноҳақ равишда) қонлар тўкадиган кимсани яратмоқчимисан? Ҳолбуки, биз Сенга ҳамду сано айтиш билан Сени улуглаймиз ва Сени(нг номингни мудом) пок тутамиз». (Аллоҳ) айтди: «Албатта, Мен сизлар билмаган нарсаларни билурман». (Аллоҳ) Одамга барча (яратилган ва яратилажак нарсаларга тегишли) номларни ўргатди. Сўнгра уларни фаришталарга (бирма-бир) кўрсатиб деди: «Агар (эъгирозингизда) ростгўй бўлсангиз, ана у нарсаларни номлари билан Менга айтиб берингиз!» (Улар) дедилар: «Зоти покнинг ҳаққи, бизда Ўзинг билдирганингдан ўзга илм йўқдир. Албатта, Сен Доно ва Ҳакимдирсан». (Аллоҳ) айтди: «Эй, Одам, уларга (мазкур нарсаларни) номлари билан айтиб бер». Уларга номларини айтиб берганида, (У) деди: «Мен осмонлар ва Ер сирларини, сизлар ошкор қиляётган ва яшириб юрган нарсаларингизни билурман, демаганмидим?!»*

Демакки, ерда халифа бўлиш учун яратилган инсоннинг аввало намоишдан ўтган истеъдоди — фаришталар ҳам билмаган нарсалар исмини билиши, уларга исм бера олиши, борлиқни сўзда ифодалай олиш афзаллиги, илмдорлиги экан. Устунлик эзгуликка хизмат қилиши керак.

Худди шу исмлаш, ифодалаш, сўзда тасвирлаш ва тасаввур бериш мўъжизаси ила табиатдаги ажабтовур жараён қалбга кўчади, ҳиссиз кечадиган вақт жозибали гўзал воқеа,

*Бақара сураси 30-33 оятлар (Қуръон карим оятлари маънолари таржимаси).

маълум муддатли ҳаракат кўринишини олади. Бунинг вақт-да изи қолади, вақтнинг зуғуми эса унга ўтмайди...

Дарвоқе, мен буларни нега, дафъатан, эслаб қолдим? Нега ҳожати йўқ нарсани исботлаш пайида бўлаётиман? Зеро, вақтдан енгилиш изтироби гоҳида одамни ҳаддан ташқари қийнаб ташлайди. Борган сари тушкунликка етаклайди. Бир пайтлар сўнгсиздай туюлган имкониятларнинг гўё ҳаммаси батамом бой берилган. Эй мискин кимса! Вақт, сени шунчалик тез янчиб ташладими? Пайғамбаримиз (алайҳиссалом) марҳамат қиладилар: *Вақт бир қилич. Сен уни кесманг, у сени кесади.* Наҳотки, ҳеч бўлмаса вақтнинг бир бўлагини кесиб олиб, ўзингга, ўзгаларга тақдим этмаган бўлсанг?..

Яқинда шоир дўстим Шойим Шерназарнинг пиёзнинг пўстидан-да юпқа, пиёзнинг рангидан ҳам саҳифалари сарғайиб кетган шеърӣ китобчаларини қайта қўлимга олдим. Балки вақтдан аламимни олгим келгандир?

Шойим Шерназар эллиқни хатлаб ўтаётғибди. Хатлаб, сакраб эмас. Очиғи, бу ёш билан уни қутлайми, таъзия билдирайми, билмайман. Иккисида ҳам кимнингдир кимга ҳаққи кетади. Фамгин, дили оғриган дамда ёки шод, кўнгли чоғ, масрур дамларда одам кўпроқ ўзини англайди. Зеро, йўқотилган нарсанинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмайди. Жудоликдан юрак япроқдай титраб турганда қутлаш, олқишлаш нодонлик. Туғилган кунни нишонлашни ким ўйлаб топган экан? Бирон-бир қўлидан иш келмай, азиз туйғуларидан Мосуво бечораваш жон таскин ва овуниш учундир... Лекин ҳар лаҳза ҳисоб-китоб палласи! Ўзида олам-олам маъноларни, ҳаққоний қарашларни жамлайдиган дин сўзининг асос маъноси — ҳисоб-китобдир. Фотиҳа сурасида Аллоҳ билдирганидек Малики явмиддин — қиёмат кунининг Хожаси маҳшаргоҳда тўплаб, оғир ҳисоб-китобини бошламасидан олдин ўзимиз ўзимизни ҳисоб-китоб қилишга буюрилганмиз. Шундай паллада... комил бир довонда, гўзал бир чўққи-га етган инсоннинг шоирлик қисмати ҳақида ўйландим. Шу баҳонада бир ўқувчи сифатида завқ-шавқ, изтироб, аттангларимни... вақт қиличи билан уриштирсам дейман...

* * *

Бундан минг эллик йил олдин (милодий 943-44 йиллар) битилган Муҳаммад Наршахийнинг “Бухоро тарихи” китобининг Бухоро ва унга қўшиладиган жойлар бобида “Карманда адиб ва шоирлар кўп бўлганлар” деб эътироф этилади. Лекин улар кимлар бўлгани, қандай асарлар ёзганларини биз умуман билмаймиз. Балки уларнинг битиклари вақт исканжасига дош беролмагандир? Ёхуд бир асрнинг ўзида уч бор имло ўзгарганидек, тарихда ҳам бу савдо неча бор такрорланиб, аждодларнинг гўзал, ёниқ, ғуссали номаси аллақайси кийик териларида ёки тошларга уюлганча сарғайиб, авлодларнинг чанқоқ нигоҳини гирён кутиб ётибдими?

Ҳарқалай, Наршахийнинг эътирофи ҳақиқат бўлган, узоқ асрлар қаърида изсиз йўқолиб кетмаган, бу ўтнафаслик изчил давом этган, мудом гулгин сас-садо, рангдор овозлар билан асрлар оралаб йўлчилик қилган. Буни Наршахийдан 613 йил ўтиб (милодий 1566 йилнинг август-ноябр ойларида) ёзилган шоир ва адабиётшунос, тарихнавис олим Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музақкири аҳбоб” (“Дўстлар ёдномаси”) таскираси тасдиқлайди. Унда, шу асрда Бухоро, Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон каби давлатларда шуҳрат топган адибу шоирлар қаторида карманаликлар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилади. Ижодига катта талаб билан ёндашилади. Юксак санъат мезонидан туриб берилган баҳолар шафқатсиз ва адолатли эканлиги билан ҳайратланарли. Биргина мисол.

“Мавлоно Афсарий Кармина вилоятидандир. Шеърлари мўл. Амир Қосим девонига татаббуъ битган, Амир Шохий девонига эса жавоб ёзган. Мир Алишер Навоий наволари пайравига кўп тиришиб, ўзини иккинчи амир Алишер ҳаёл қиларди ва шу ҳаёл орқасида ўзига Соний (Иккинчи) деб тахаллус қўйиб олганди”.

Маълумотни қаранг — сўфиёна ғазаллари билан машҳур табризлик шоир Шоҳ Қосим Анвар девонига ўшдатма бир девон, таниқли шоир, ҳаттот, наққош, мусиқачи Амир Оқмалик ибн Малик Жамолуддин Ферузқуҳий (Амир Шоҳий) девонига жавоб ёзиб, иккинчи бир девонига тартиб беришга муваффақ бўлган шоир экан карманалик Мавлоно Афса-

рий. Шоир, адабиётшунос Нисорий Мавлоно Афсарийни “шеърлари мўл эди”, деб тан беради. Яна кимсан туркий шеърятининг паҳлавони Мир Алишер Навоий ғазалларига ўхшаш ғазаллар ёзиш учун тиришар, (қайси маънода, нимагадир эришган бўлса керакки,) ўзини иккинчи Алишер Навоий ҳисоблаб, “Соний” тахаллуси билан шеърлар битарди, дейди. Кейинги мулоҳазаларда танқидий руҳ кучайиб борган эсада, Афсарийнинг яна бир-икки хислатларини билиб оламиз. Шунга кўра, у ҳам Мир Алишер шеърятининг самимий муҳиби, туркий шеърятни юксакка кўтаришга бел боғлаган сўз фидоийларидан бўлган дея оламиз.

Нисорийнинг охирги, балки ҳал қилувчи ва, албатта, шахсий баҳоси жуда ҳам шафқатсизлиги билан эсда қолади. Нисорий Афсарий билан Навоий ижодини солиштираркан дейди: *Мисра: Зи Каъба то сари куят ҳазор фарсанг аст. — Каъба билан сен турган маҳалла орасида минг фарсанг масофа бор.*

Ҳарқалай Нисорий давом этиб, Афсарийнинг шоирлигини эътироф этади: *Абиёти (ёзганлари — В.Ф.) орасида яхши сўзлари топилади**. Албатта бу баҳо ўша даврда Бухоро шоирлари орасида номдор бўлган — Маликуш Шуаро — шоирлар подшоҳи унвонини олган зотнинг баҳоси эканлигини ҳам унутмаслик керак.

Бундай буюклар панжасига панжа уриб, ҳеч кимга зарар келтирмайдиган ғолиблик ва мағлублик нашидасини сурганлар кейинги асрларда ҳам Кармана тупроғида кам кўз очмаган. XIX аср иккинчи ярми XX аср бошига келиб бу адабий муҳит янаям кучайди, дейишимизга тарихий шароит, маънавий жараёнлар асос беради. Зеро, ул даврда топталаётган юрт, ташқи босқин, эзилган Бухоро мамлакати, Бухоро халқи Карманани ўз қалбининг шифойи маскани деб қаради. Ҳукмдорлар ҳам унга бўлакча меҳр қўйди. Она томонидан карманалик бўлган маърифатшиор, таъби нозик амир Абдулаҳадхон мамлакатни Карманадан туриб бошқарди. Иккинчи пойтахт бўлиб қолган Кармана шоиру адибларсиз бўлиши мумкинмиди?! Ҳатто оқ подшо Россияси пойтахти Санкт Петербургда масжид солдирган Ислом дини ҳомийи амир Абдулаҳадхон хоки ҳам 1910 йили Кармана тупроғига қўйилди... Бу ҳам Кармана нуфузини тиклаган,

оширган. Амир Олимхон даврида эса замон қанчалик таҳликали бўлмасин, маданий анъаналар давом этди. Совет тузумининг оммавий хунрезлиги, маънавий, диний-миллий қатағонлари олдида хотиржам бир даврон бўлди...

Ана шу замонда ҳам неча-неча сўз зеварлари Кармана қалбининг алвон чечакларидек потраб, вақтнинг кучи етмайдиган ям-яшил сўзлар қолдиргани шубҳасиз. Лекин бизнинг истибдод кишанида нил тортилган идрокимиз уларни-да билмайди, минг йиллик имломизга тиши ўтмайди. Зеро, Иблиси Лаъиннинг янги бир халифаси бўлиб келган совет тузуми бу гўзал чечакларни, бу мард, баланд санъатли номаларни, бу алвон ҳайқириқларни шунчалик ўзларининг хас-хашак, бўҳтон, иғво, дардисар даъво ва иддаолари билан кўмиб ташлашдики, хўрлик остида суяги қотиб, шуурлари хира торган, зеҳнлари ўтмас юрт болалари Кармана тупроғидаги бир булоқнинг кўзини очишдан кўра, бузгунчи Рим салтанатидаги бир нотиқ устихонини кўз-кўзлашни қотиришади.

Бизнингча, фақат XX асрнинг охириги ўн йилида яна ўша меросий жараён, адабий ҳаракат қайтадан кўз очди. Шу замин фарзанди Одил Ҳотамнинг Тошкентда басират кўзи очилиб, Карманага вақтинча қайтишию (1979 йил) бир умрга истиқомат қилиши ила карманалик сўз ихлосмандлари тўпланиб, нафасларининг бўйи энларини ўлчайдиган ошиён топди. Бу жой “Кармана овози” туман рўзномаси таҳририятидир. Одил Ҳотамнинг очиқ қалби, ўткир зеҳни, саъй-ҳаракати эвазига минг тўққиз юз тўқсон учинчи йилда Карманада биринчи баёз – Навоий ва Навбаҳор туманилик йигирмадан ортиқ ижодкорининг жамоа китоби – “Юракдаги сўз” ёруғлик юзини кўрди.

Шу китобда икки қарра танилган, бирида олиб чиқилган, иккинчисида олиб чиқишга кўмаклашган бир номни учратамиз. Шойим Шерназар. Китобда Шойимнинг шеърлари қаторида тўпламни зийнатлаган суратлари ҳам ўрин олган. Эътироф шуки – бу иш шойимона лутф билан таърифлайдиган бўлсак, баёзнинг истарасини иссиқ қилган.

Бир йил ўтар-ўтмай эса у журъати ва, албатта, яқин биродарларининг кўмаги билан Кармана маънавий ҳаётида янги саҳифа очди. Биринчи бўлиб Карманада ижодкорнинг ало-

ҳида китоби нашрдан чиқди.

Ш.Шерназар айнан Карманада китоб чиқаришнинг машқини олди. Шундан бошлаб, унинг ёруғлик юзини кўрган олти китобининг бештаси Карманада босилди, Карманада сочилиб кетди...

* * *

Инсонлик истъодод. Истъодод ўз дарди билан инсоният қисмати ни кашф этади. Ижодкор қисматидан беҳабарлик у адо этган иш илдизини яширади. Унинг ижоди минг олқишланмасин ёки тупроққа қориб ташланмасин — ижод ва шахс уйғун нуқталар ноаён қолар экан, дард ва қувончдан кўз очган сўз сири мавҳум қолаверади. Ва ижодкор инсон моҳиятига ҳеч қачон етиб бўлмайди. Истъододнинг бизга йўллаган тухфаси: армонга ўралган орзуни нималигини билолмай, унинг устидан нодонларча кулиб, қандай шахслигини англамай, англатомай доғда қолиб кетамиз.

Очиғи, Шойим Шерназар нега бошқа бир ошиғи олчи хунар ёқасидан тугмай, сўзнинг этагига ўзини ташлагани сабабини билолмаганим жуда алам қилади. Унинг шахси ҳақида қарийб ҳеч нарсадан воқиф эмаслигимга иқрор эканман, ижоди ҳақида нима ҳам дея олишим мумкин. Ҳар бир инсон оламларни ўзида жамлаган катта алоҳида олам. Юзада қалқиб чиққан, зоҳирига назар ташлаб айтилган фикрлар икки карра бир ёқлама бўлади. Уни тушуниш эмас, маломат қилиш; кашф этиб қадрлаш эмас, у ҳақида жуда умумий, ёлғон-яшиқ гапларни гапириб, алалоқибат ўзни ва ўзгаларни алдаш бўлади. Бироқ закий ўқувчи бир қарагандаёқ тўқилганни сезади ва хаёлидан ирғитади. Энг ёмони бундан уч томон ҳам ютқизади. Чинакам ижодкор кашф бўлмай қолади. Ўқувчи ҳам баҳраманд бўлмай, қадрини билолмайди. “Адабиётчи” эса бу беҳуда иши билан икки карра ўзини алдайди ва йўқотади. Энг улкан фожиа ҳар бир инсон, ижодкор Тангрининг инояти, меҳрибонлиги билан дунёга улуг бир мақсад ижрочиси бўлиб келгани — бунинг исботи, тадрижи ижодида ёлқинланиб, кўнгилни ўзига ошуфта этган, кўнгилни тирилтирган, кўнгилни юмшатиб, кўнгил дунёсини ёриштирганидан шахсий оламидан ғафлатда қоламиз. Шундай бўлса ҳам ўтган ўн беш йилда бу ижодкорнинг айрим шахсига оид жуда юзаки билганларимни ҳавола этишдан бир умидим бор. Эҳтимол, Шойим аканинг кўнгил дафтари, умри жовидони учун муҳим

бўлган маънавий ҳаётининг бир чети очилиб қолар...

*Шойим Шерназар 1958 йил 15 сентябр, жума, кеч соат ўн бирларда туғилган. Бу ҳижрий-қамарий йил ҳисоби бўйича, 1378 йил Раббиул аввал ойининг 10 куни.

*Маҳзун болалик.

*Ёш узилган укаси Ибодуллоҳни кўп соғинар, отаси қабристонга кетмон кўтариб кетганини ҳеч унутолмасди. Гўё отаси қайси кундир, албатта, эшаги орқасига укасини мингаштириб келадигандай бўлаверарди...

*Раҳматли отасини жуда ҳам яхши кўрганини, падари бузруквори ўтгач билиб қолди. Уни хотирласа ёруғ хўрсинади.

*Болалик дўсти бўларди. Очиққўнгил, паҳлавон келбат. Унинг елкасига миниб олиб қишлоқ, дала айланганлари худди кечагина бўлган эди. Ўшанда биринчи марта дунёнинг нақадар кенг, баҳаво эканлиги, дўстлик жуда ҳам катта куч эканлигини англаб, руҳи ёлқинланган.

*1976 йил мактабни битирди. Орзулари қанақа эди? Бирор жойга ўқишга борган, йиқилиб қайтганмиди? У оиланинг тўнғичи, ҳаётнинг содиқ ҳамроҳи армонга дилини оча туриб, тирикчилик ташвишларига елкасини тутди.

*1979 – 1981 йиллари Болтиқ денгизи бўйида аскар бўлди. Дарёнинг боласи денгизни кўриқлаши фаройиб кечди. Ҳолбуки, умрида денгизни биринчи марта кўриши эди. Одамлар билан одамларни, удумлар билан удумларни қиёсларди. Тиллар билан тилларни, диллар билан дилларни... Қиёслаб ўзига мароқли қиёслар топдими? Йиллар ўтиб ўша кунлар туйғулари – ҳавас ва иштиёқ, ҳаёт ва хаёл, журъат ва одатлар хотираси бир қадар “Болтиқ бўйларида” туркумига кўчди.

*1981 йилнинг ноябрида тўй. Икки етим юракни чегалаган – оналари эди. Бир муддат дарёнинг нариги қирғоғида яшашди. Лекин Шойим ҳеч ҳам бу ерларга ўрганолмади. Дарёнинг жанубий соҳилида туриб хаёл суриш, тирикчилик ўтказиш қўнглига ботмади. Бегонасирар, нимадир киндик қони томган тупроққа тортарди. Охири Дўрманга қайтишди.

*1983 йил. Отасига амалий ҳурмат изҳор қилишга Аллоҳ таоло имкон берди – ўғил кўрди. Уни “Отажон” атади. Тўнғичнинг қадами қутлуг келди. Бирма-бир фарзандлари бағрини тўлдирди, яраларини даволади, армонларини ушат-

ди. Ташвишларини кўпайтирди. Янги дардлар инъом қилди.

*Тирикчилиги бир нави ўтарди. Унинг серғайрат эканини кўни-қўшни муштдайлигидан биларди. Катта йўлнинг устида солинган колхоз идорасининг яқинлиги ҳам иш бердими, ишқилиб, санъат мактабини кўрмаганнинг ҳаётдаги шаклларни илғаши хўжалик раисигача етиб борди. Ўшанда қизил мафқуранинг оғизга етмайдиган, лекин жуда тамшантирадиган хўрозқанди – шиорбозлик авжида эди. Қасрда шиорни қизил алвонларда қаторлаштириб илиб ташлашса, ўша жойда ишлар қарийб “беш” эди. Бунинг фойдасини билмай, алвонига куйган раисхўжалар жиғибийрон эди... Шундай паллада бу йигитчанинг, ўқловдай ҳарфларни сафга тизишга қўли келиши кони фойдадай туюлди... Ахир бу жамият қарийб олтмиш йилдан буён истеъдодлар қонини сўриб, уларни ўз гоёлари югурдагига айлантириб келмаганми? Қишлоқ клубини унга топшириб қўйишди. У эртадан кечгача шиоргина ёзмас, расмлар ишлашга ҳам берилди. Қишлоқ мусаввир туғди.

*1988 йил. Биринчи кўрган шоири, Дўрман оқини Бахтиёр Яхшиев Тошкентдаги катта шеърят анжуманига қатнашиб қайтгани қишлоқда овоза бўлди. Унга ҳаваси келди. Ўзи ҳам шеърлар қоралаб юрарди. Бир-иккисини туман газетаси “Коммунизм учун”га юборишга журъат қилди. Мавзуи ила руҳи қолган машқи чиққан рўзнома кўзига бирам иссиқ кўриндики... Бир-икки кун оралаб, газетхонадан хат ҳам келди – таҳририятга келиб-кетиши сўралган. Хатнинг остида “Мавлонов” деган имзо турарди. У Карманага бошқача бир ҳаяжонда тушди. Сўроқлаб топган бинога оёғи қалтираб кирди. Кирар эшикнинг тўғрисида ўтирган котибадан хат йўллаганини сўрагани, ёнидаги хонага ишора қилди. Хонада икки киши экан. Танишишди. Юзма-юз ўтиргани Одил Ҳотамов, хонанинг юқори қисми, дераза ёнида жойлашиб олган, кўзлари катта-каттаси Достон Мавлонов бўлиб чиқди. Орада бир нарсани сўраб хонага муҳаррир Эргаш Ёқубов кирди. Хонадагилар уни аллақачондан буён билишадигандай бири олиб, бири қўйиб муҳаррирга таништира кетишди. Сўзлар самимий, одамнинг кўнглини ўстирарди.

*1988–1992 йиллар. Қишлоғида ишласа-да, хаёли Карма-

нада кезинарди. Камида икки ҳафтада бир таҳририятдан кўнглини кучлантириб кетарди. Таҳририятга қуруқ келмасди. Шеър. Қуруқ қайтмасди. Маслаҳат, ўзига умид, ишонч.

*1992. Одил Ҳотамов тавсия ва таклифи билан туман пионер ва ўқувчилар саройига ишга келди. Қизил тузумнинг эртанги исёнчиси ҳам, яловбардори ҳам шу каби саройларда кўз очарди. Энди ҳар кун бошқача бир иштиёқ билан ишлар, ёзар, чизар, тирикчиликдан бўшади дегунча, сал наридаги йўллар кесишган чорраҳадаги иморат —ўттиз олтинчи уйга чопарди.

*1994. Паркентда ўтказилган ижодкор ўқитувчиларининг республика анжуманида қатнашди. Таниқли шоир Икром Отамурод назарига тушди.

*1995. У яна Дўрманда иш бошлади. Жамоа хўжалиги бошқаруви котиби бўлди. Оёқ-қўли чаққон, одамохун инсон қайси идорада керак эмас. Ориятли, ҳамиятли, бунинг устига китоби чиққан шоир, рассом ҳар қанақа шўринг қурғур колхознинг фаҳри-ку.

*1995–2007. Хўжалик котиблиги қаламкаш учун осон иш эмасди. Шоирюрак барига чидади. Баъзида тақдир шуни унга раво кўрганидан ич-ичдан севинган пайтлари ҳам бўлди...

Қишлоқда ҳам, хўжаликда ҳам, одамлар ҳаётида ҳам эврилишлар, ўзгаришлар кўпаяверди. Колхоз — ширкат бўлди. Хўжали — Алихўжа. Ўнга яқин раис келиб кетди. Бу даврнинг котиби эди шоир. Бу даврнинг мирзоси эди мусаввир. Бу даврнинг беқарор қарорлари қайд қилувчиси бўлди деҳқон ўғли боғбон. Бошидан аломат кўргиликларни ўтказди. Ҳарқалай, жамоадошлари уни қарғаган эмас. Балки кексаларидан бири ўзига яқин олиб васиятини айтди. Чеккадан ҳам қишлоқни шилмоқчи “ёзғувчи” келса, мабодо Шойимга йўлиқса, қочадиган чиқди, чунки хўтигига текин хашак топиши амри-маҳол эди...

*2005 йил, 27 март, якшанба. Ижодкор дўстлари таклифи билан пойтахтда камтарингина, аммо эҳтиёж ва муҳаббат боис уюштирилган чўлпонхонликка ошиқиб борди. Унутилмас гурунг бўлди. Тошкент ҳавоси ҳам айрича. Ўша кун юртга қишнинг охириги хуружи дориган, шаҳарга қор тушган эди. У чўлпонхонлар даврасида қалби исиб, замҳарир-

нинг чиранишидан тани титрарди. Эртаси куни кечки пайт етган машъум хабардан эса қалби кўп ўксинди. Абдулмаҳид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг оташин шогирди, ўзбек шеъриятига устозидан кам бўлмаган хизмат қилган, ҳақиқат, эрк, юрт озодлигини гўзал ва мардона куйчиси, бутун туркийларнинг буюк шоири Рауф Парфи Ўзтүрк қазо қилганди.

У Рауф Парфи билан учрашмаган эса-да, Одил аканинг мароқли ҳикояларидан шоир шахси ва шеърятининг муҳлиси, адабий мактабининг сиртқи ўқувчиси эди...

2005 йил, 29 март, сешанба. Лабзак мавзеидаги шоир Чоршамнинг баланд иморатлар бир четидаги мунғайиб қолган гувала кулбасига етиб боришди. Рауф Парфи бу кулбага кўп меҳмон бўлган, Чоршамга бир китобини “Хассакашимга” деб ёзиб бергани бежизга эмаслиги энди аён эди... Марҳумни шогирдининг хонадонидан Минор қабристонигача қўлмақўл, елкама-елка узатиб боришди. Жанозада йиғлаб бораётганларнинг аксарияти Рауф Парфининг устозлик таълими ва тарбиясини олганлар эди. У буюк шоир қабрига бир қисм тупроқ ташлашга аранг улгурди. Ана-мана дегунча шоирнинг устига тупроқ тортиб, қабрнинг бир четида бетон белгини буғзигача қўмиб қўйишди. Бетон белгининг рақамлангани унга шунақа таъсир қилдики, қишлоқ қабристонига бу манзарани ҳеч кўрмаганидан дод дегиси келарди. “Шоир энди қабристон дафтарида шу рақам билан тиркалади-да”. Унинг кўз олдида киноларда кўргани — маҳбусларнинг кийимларига ёзилгич рақамлар жонланиб кетди. “Эҳ шафқатсиз вақт, бевафо дунё, қаттол тартиб...” У дафтарчасига — қалби учун оғир бўлса-да, ақли учун керак бўлади, дея рақамни ёзиб олди. Жанозадан тўғри Отчопарга келиб, автобусга ўтирди. Энди бу кенг шаҳарда жуда ҳам ёлғиз, ҳозир ҳеч ким билан очилиб гаплашиши жуда қийин, фақат қалби билан дардлашгиси келарди. Йўлда изтироб илҳом берди.

Шоир кетди... кутмангиз.

Энди қайтиб келмайди...

Ҳали баҳор ғафлатда

Қушлар бунга билмайди.

*“Оҳ, бир дарвеш кетди”, деб
Кимлар кўксини тилмайди.
У бир чақмоқ сўз эди,
Сўзни кўмиб бўлмайди...*

Ҳақиқатдан ҳам сўзни кўмиб бўлмайди. Кўмган, таъқ-иқлаган билан чиримайди. Сўз йитмайди. Бир куни униб чиқади...

*2008. Асл хунарига қайтди. Ҳозир туғди-битти боғбон. Тонг қороғусида боғига кетиб, шом пар-парида, гоҳи юлдузлар ярқираганда... хонадонига қайтгиси келса қайтади. Бўлмаса, тоқлар, дарахтлар оралаб тунаб-тунлаб ҳам қолаверади. Дарахтлар билан дардлашиш, дарахтлар билан ухлаш, дарахтзорда дарахтларни туш кўриш яхши-да...

Шойим боғбон боғидан чиқмай қолди. Кунни кеча онасини соғинганини ҳис қилди. Қариб қолди боёқиш. Кўнглини, дуосини кўп-кўп олиши керак.

* * *

Ватанидан бадарға этилган рус шоири Иосиф Бродский Нобел мукофотини олаётган чоғида (47 ёшида) кўпчилик совриндорлар миннатдорчилигига ўхшамас нутқ ирод этади. Нутқнинг алоҳида учинчи бўлими шоир ва тил алоқадорлигига бағишланган. “Тил шоирнинг қуроли эмас, аксинча, у тилнинг ўлмай қолиш воситасидир”. Бунда шоир воситасида тил, тил воситасида шоир яшаб қолишига эътибор қаратади.

*“Ушбу сатрларни ёзаётган мен ўлиб кетсам ҳам, уларни ўқийдиган сизлар йўқликка рихлат қилсангиз ҳам, сатрларни ифодалаган ва сиз ўқийдиган тил қолади”**

“Ва гоҳида шеър ёзадиган одам битта сўз ёрдамида бошқа ҳеч ким боролмаган, ҳатто ўзининг ҳам хаёлига келмаган жойларни забт этади”.

Шунинг учун ҳам шоирнинг озгина эҳтиётсизлиги, билимсизлиги, тилнинг фожиаси бўлади, уни унуттиради, ногирон қилади. Топилган маънони мантиқсиз қилиб қўяди.

Шойим Шерназарнинг илк китобидан биринчи бўлиб “Кармана” деган шеър ўрин олган. Карвонни гўё шу торти-

ши керак бедов. Ҳақиқатдан ҳам ундаги куюнчак туйғу оҳан-рабодек ўзига тортади. Реалликдан топилган ташбеҳлар идеалимиздаги нарсаларнинг ҳолатини очишга хизмат қилади. Собиқ Иттифоқ даврида истибодод кишанида хорланган юрт манзаралари руҳиятда тебраниш ясайди:

*Сардобанинг тубидан
Қалқийди кўзёшлари.
Малик минорасининг
Мажақланган бошлари.*

Айтиб бўлмас катта дардларнинг кўзёшлари киши ичига оқади. Шойимнинг “кўз ёшлари” полифоник, ундан тўртта маъно топамиз:

1. Қайғу изҳори;
2. Зилоллик, поклик;
3. Ҳаёт берувчи, ташналикни қондирувчи;
4. Курашга даъват.

Зеро, “қалқийди кўзёшлари” бунга ишорадир.

Иккинчи иккиликда топилган ташбеҳ поэтик детал — миноранинг мажақланган бошга ўхшатилиши фожиа, йўқотиш ҳақиқатдан ҳам кўлворлигини тасдиқлайди. У мустамлака, даҳрий тузум даврида халқ, юрт бошига солинган мусибат катталигининг рамзи. Қанча-қанча улуғларимиз қатл-қатағон этилганини бош — минора эсга солаверади. Фақат шу ўринда шеърнинг бир талаби оҳанг ва қофия деб тил қоидаси жиндак бузилган. Бирликдаги ҳолат, кейинги сатрда кўплик бўлиб олади... Яна бош ва минора ҳам аслида бир нарсанинг икки исми...

Адабиёт — миллатнинг энг яхши фазилатлари жамланган гулдастадир. Асрлар оша гўзаллиги сўлмайди, хуш бўйи таралиб туради. Шунинг учун ҳам юрак кўзи билан кўриб тўймаймиз, бўйидан кўнглимиз мастона бўлиб юради. Адабиёт кўзгу ҳам. Ўзимизни билмоқ ва тузатмоқ учун ҳам унга эҳтиёжмандмиз. Шунинг учун ҳам бутун бир миллат, миллатларнинг ибрат тимсолига айланиб кетган адабий сиймоларини эҳтимол энг яқин кишиларимиздан-да ортиқроқ севамиз. Дейлик, ҳазрат Навоийнинг Мажнун, Фарҳод, Ширин, Лайли каби тўлақонли образлари. Ёхуд Усмон Носир-

нинг “Киприги кўксига соя солган қиз...” сатрининг ўзи алоҳида ибрат, маърифат, гўзал сиймо, ҳаётнинг бетакрор чизгиси, ҳар он олдимиздан чиқиб қоладигандек хаёлимизда кезинади. Гоҳида ана шу тимсолларга лирик қаҳрамон ҳолати, кайфияти, кўрки, ўзига хослиги, кечинмалари солиштириб турилади.

Бу миллат тимсолига айланиб кетган сиймолар билан бўйлашиш, ўзининг қисмати, севгиси, фожиасини уларга солиштириш, буюклар панжасига панжа уриш адабий ҳодисаси кўп кузатилган. Ҳатто ҳазрат Навоийда ажиб, афсонавий, ниҳоятда тенгсиз образлари – тарихий шахслар билан бир сониялик кечинмаларини, икки жараёндаги хаёл ва ҳаётни, орзу ва кечмишни солиштириб, қисмат чигаллиги ва андазанинг беўлчов, қамровсизлиги исботланган бўлади. Муҳими биз уларга тан берамиз, ишонамиз:

*Кўп ўқидим Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз ишимдин бул ажаброқ достоне топмадим.*

Албатта, миллат тимсолига айланган образ ёки чизгилар билан бўйлашилаётганда ҳурмат ва эҳтиром чегарасини сақламоқ керак. Зеро, тақдим қилинаётган нарсанинг хокисор ва пок бўлиши кўнгилни чароғон айлаб, ғуборларни ювади, уни севимли этади.

Юсуфбек ҳожи, Офтоб ойм, Отабек, Кумуш каби шундай севилиб, образлари аллақачон юрагимизда сиймо сифатида тикланган бадиий обидаларимиздан бири Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидир.

Шойим Шерназар бир шеърда лирик қаҳрамони севгисини Отабекникига солиштиради:

*Менинг севгим ўлса ортиқ
Отабекнинг қошида.*

Кизиқ... Бу ҳис шеърхонни дафъатан хушёр торттиради. Ўйланади: “Бу ўз севгисини мақташми ё инсоннинг олий туйғусига нисбатан жуда юқори талабми?” Ўқувчи беихтиёр ҳиссий, ахлоқий жиҳатидан “Ўткан кунлар”да тараннум этилган, Ота-

бекнинг кўнгил оламидан-да беғубор, ёрқин, масъул ҳиссий жараён манзараларини шоир чизгиларидан излаб кетади...

Шойимнинг “Тун эртаги” китобида “Бевафо ёр” деган бор-йўғи 8 қаторли бир шеър бор. У 20–30 ёш оралиғида, ўта ноёб, бедоғ паллаларда ишқ ханжаридан яраланган онда туғилган. Бахти шуки, у бошқаларнинг ҳам кўнгил мулкига айланиб кетган. Мен дўрманлик ажойиб инсон, ҳофиз ва уста, раҳматли Камол ака Суяров бир даврада берилиб куйлаганда бу шеърнинг иккинчи умри, иккинчи осмонини, бошқалар қисматига айланган қисматини кўрганман. Даврадагилар ўзича илк севгиси билан тўқнаш келгандек ичкин йиғлар, юракдан софланарди.

*Кетди ташлаб бевафо ёр,
Йиғладим зор, йиғладим зор.
Кўз ёшларим артиб қолди
Бизни таништирган чинор.*

*Ёшин тўкди майсалар ҳам
Кетди-ку ёр бир-бир босиб.
Кетаркансан кетмасмидинг
Шу чинорга мени осиб.*

Сўнгсиз бир фожианинг оний кечмиши тўлқинлантириб юборади. Энг улуғ йўқотиш — муҳаббатдир. Бироқ ишқ на-сиб қилган дилни ишқ ҳеч қачон тарк этмайди. Унинг маънан, хаёлан юрагимизга ёрлигидан дарак топиб йиғлаймиз...

Шеърдаги чинор детали яхши топилма. Икки вазифали чинор. 1. Ҳамдард — ҳалокатдан асровчи. 2. Дор — ўлимга имконият. Эҳтимол бу бир нарсанинг сервазифадорлигига, рангин ва гўзал дунёнинг шафқатсиз ва аччиқ эканлигига далилидир. Одам ишқ билан тирик. Агар у қалбни тарк этса, жисман гивирсиб юрилгани билан инсон маънан марҳумлар сафида, адо этилганлар гуруҳида бўлади. Шунда ҳар қачон юксак маъволарда улугвор ҳаётини кечирган қалб, умрига мазмун ато этган ёрдан гўзал қатлни ўтиниши фожа кўламини — кўнгил талабини, кўнгил интилишини тасвишлаб бўлмас даражада тасаввур қилдиради.

*Ёшин тўкди майсалар ҳам
Кетди-ку ёр бир-бир босиб.
Кетаркансан кетмасмидинг
Шу чинорга мени осиб.*

* * *

Бир қаттол, маънавий бузуқ тузумни бошдан кечирдик. Инсонни тўғри йўлга солиб турадиган динидан тўсилди. Даҳрийлик тарғиби авж пардада ноғора қилинган сари бошқа бир хасталик — шахсга сифиниш балоси ҳам ёприлди. Худонинг ўрнини ҳеч нарса ололмаслиги, Яратганнинг ишини ҳеч нарса қилолмаслиги гўё унутилди. Ҳақ билан ботил аралшиб кетди. Бу албатта шу мафқурани ҳақиқат билган авлод тушунчасида ўз таъсирини кўрсатмай қолмади.

Шунинг учун ҳам ғалати, бутунлай нотўғри, энсани қотирадиган, ҳатто мусулмоннинг сочини тикка қилиб, куфри билан қалбни титратиб юборадиган фикрларга бот-бот дуч келганмиз-ки, ҳеч бир қаршиликсиз, балки атайин чиқариб юборилаверган шеър сатрлар шакоклик ва авомлик эканлигини айтиш вақти келмадимикан? Бу уларни маломат қилиш учун эмас, балки умумий хатойимизни билиш, тўғрилаш учундир.

Негадир 70–90 йиллар адабиётга кирган кўпчилик шоирлар, жумладан, ўзим ҳам “исён” сўзини яхши кўрардим. Албатта, истибдод замонида бу сўзни яхши кўрганимиз табиий. Негаки, мустамлакачиларнинг ҳар бир найрангига исён қилиш, айтганига бўйсинмаслик бизни ҳурликка, озодликка олиб чиқади, дея ўйлаганмиз. Шу маънода, исён ўзини оқлади. Зеро, катта шоирларимизнинг ўтли шеърлари шу исён билан суғорилган, исён билан халқни уйғотишга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам “исёнкор шоир” деган эътироф шоир учун фазилат, сифат, унвон, унинг ижтимоий хизматининг тан олинishi эди.

Энди эса, одамзотнинг асосий вазифаси муслимлик — Аллоҳга қул, бандага қулликдан озодлик эканлиги англаб етилгач, “исён” сўзи салбий, ашаддий маъно ташиши ҳам аён бўлди. Бу исён туйғуси ҳар бир даҳрий тузумнинг бошиданоқ рағбатлантирилган, кўрқитиб, куч ишлатиб, ўлимни

“қўзига кўрсатиб”, пичоқнинг сопи ўзидан чиқарилган эди. Шундай айнитиш, айтиш бўлмаганда Абдурауф Фитратдек аллома адибимиз ўтган асрнинг 20–30 йилларида битган асарларидан бирини “Шайтоннинг тангрига исёни” деб кўярмиди?! Балки Фитрат асар мазмуни, ошкора руҳидан қатъи назар бу ном билан даҳрий йўлбошчиларга ҳам баҳо бериб кетгандир: Шайтоннинг тангрига исёни...

Албатта, айти тузумнинг зуғуми, кейинроқ эса ёлғон ва найрангнинг самараси, таъқиқлар боис омманинг ҳақиқий илмдан беҳабар қолиши оқибатида ҳар бир қаламкашда бу хато ва адашишни кузатиш оддий ҳолга айланди.

Аллоҳ таоло марҳамат қилади: “Қайси бир қавм ўзини ўзгартирмагунча, уларнинг ҳолини ўзгартирмайман”. Даҳрий совет даврида дил кўзимиз боғланиб, ўсган авлодмиз. Диний, миллий қадриятларимизга эрк теккач, улар билан танишиб, ҳақиқатни билганимиздан кейин ўзимизни ўзгари олдикми?

Суяги истибдод даврида қотиб улгурмаган Ш.Шерназарнинг, албатта, улуғ қадриятларимизга эҳтироми баланд. Аммо гоҳида собиқ тузум даврида кўтар-кўтар қилинган қолиплардан билиб-билмай фойдаланишга уриниб, адашган жойларини кўрсатиш фарз. Унинг “Сунбула” тўпламида “Навоийга сиғиндим” деган бир шеъри бор:

*Тунлар бедор жамлолмасам ўйимни,
Авж пардасин тополмасам куйимни.
Кимларгадир бўйлолмасам бўйимни,
Навоийга сиғиндим.*

Ҳар намозимизнинг ҳар ракатида тиловат қилинадиган “Фотиҳа” – “Очувчи”, Куръони каримнинг онаси дея таърифланган, бир кунда 32 марта такрорланадиган ушбу сурада шунча марта тилга олинадиган бир оят келади: “Иййака наъбуду ва иййака настаъин” – “Сенгагина сиғинамиз (ибодат қиламиз), Сенданина ёрдам сўраймиз”. Сиғиниш ва ёрдам сўраш фақат Парвардигорга муносиб эканлигини билган ижодкор, улуғ бўлса-да, ҳатто у зот Пайғамбар эса-да унга сиғиниш беҳуда ва гуноҳ эканлиги боис бундан тийилади.

Албатта буюкларнинг иши, матонати, тадбири, санъаткорлиги ўрганилади. Аммо уларга сиғинилмайди. Зеро, шахсларга сиғиниш қанчалик баттолликларни келтириб чиқаргани, неча бир халқ ва инсонлар зулм ва хўрлик остида яшаганига ўтган тузум бухронлари ҳам гувоҳлик беради. Ҳолбуки, бу ёмонликдан Аллоҳнинг ўзи қайтарган.

«... ёлғиз Аллоҳгагина ибодат қилайлик, Унга ҳеч нарсани шерик қилмайлик ва Аллоҳни қўйиб бир-бирларимизни илоҳ қилиб олмайлик!»*

Шойим Шерназар “Шоир” деган шеърида нима дейди денг:

*Шоирда бор самандар қуш сифати,
Ўтда ёнмас, сувда чўкмас бир илоҳ!*

Аллоҳнинг ўзи кечирсин. Ҳолбуки, мусулмон бандасининг калимаи шаҳодатининг бир лафзи, имонининг биринчи далили “Ла илаҳа иллаллоҳ” – “Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ” дирни тил билан айтиб, дил билан тасдиқламоқдир. Шу оддий, лекин асл ҳақиқатни билмаслик Ш.Шерназарга панд берган. Ҳолбуки, у қадриятларимизга илҳақ, уларни дилдан куйлашга чоғланиб туради. “Дийдор” деб аталган самимийгина, ҳали сиёҳи қуриб улгурмаган шеърида ўқиймиз:

*Имон даласида мустажоб умид,
Андалиб наҳорда айтади азон.
Бегона ҳисларнинг барисин унут,
Қуръонни бағримга қучиб бораман. —*

Қарангки, айнан шоир қарашларида эврилиш, ўз ўзанига қайтиш ҳодисаси шу шеърида бўртиб кўзга ташланади. Топилган ташбеҳ гўзал – муаззин булбулга ўхшатилади.

*Покиза айлагин дилингни ҳайҳот,
Дуога юз бургин, шу лаҳза, шу он.
Ҳаётинг мазмуни бўлсин эътиқод,
Шунда фариштадек учиб бораман.*

*Оли Имрон сураси 64-оят

Бу тилак ва илтижоларга дилдан қўшиласиз. Аммо кейинги тўртликда негадир инсоний журъат, ҳис-туйғу исломий ақидага тескари қўйилади. Аслида тескари бўлиши мумкинми?

*Аё, дўст кетмасин қўлини силтаб,
Дардим ундан бошқа кимга ёраман.
Рамазон ойида рўзамни очиб,
Оби замзам сувидан ичиб бораман.*

Дўстлик улуғ туйғу, инсонликнинг юқори даражаси. Муҳаммад алайҳиссалом биров билан дўстлик Аллоҳ учун, Аллоҳ розилиги учун бўлсагина ҳақиқий дўстлик эканини уқтирадилар. Шунга буюрадилар. Мабодо бир киши бизга минг яхшилик қилгани билан у даҳрий, Яратганнинг борлигига ишонмас экан, бу ҳеч ҳам дўст ҳисобланмайди, унинг истак-хоҳиши эътиборга олинмайди. Рўза эса Аллоҳ учун. Мусулмон Рамазон ойи фарз рўзасини – Аллоҳ учун бўлган ишни банданинг розилиги деб бузмайди. Бундай қилса гуноҳкор ҳам бўлиб қолади. Қолаверса, мусулмоннинг энг ишончли Дўсти, қалбини очадигани, эҳтиёжини сўрайдигани унинг Яратганидир.

Танти шоир Шойим Шерназар учун хатоларни тан олиб тузатиш, илм уммонига шўнғиш, мумкин бўлмаган иш эмас. Зеро, у бузғун мафкурани ёмон кўради, бақувват юрагини унинг оғусидан халос этишга аллақачон чоғлаган...

Шоирни бетама олисларга олиб кетадиган, ёзганини йиллар ўтиб ҳам эскиртирмайдиган нима? Ҳамиша яшовчан туйғулар изҳори! Доимо гўзал бир тартибда қайтариладиган, ғамгин қалб кўзига севинч улашадиган табиий манзаралар, умидбахш суратлар.

*Бўлмай майли гулдирак чақин,
Куюш бўлмоқ менга бегона.
Бир лаҳзали ёмғир бўлайин,
Япроқларга бўлай парвона.*

Шоирдаги тоза руҳият кўнгилга малҳам босади. Ҳокисор бир кўриниш жозибаси яшамоққа чорлайди. Покизалик кўнгилни энтиктиради, ғуборларни ювади.

*Шудринг бўлиб майса юзин ювсайдим,
Шамол мени, мен шамолни қувсайдим.
Бир зумгина қизғалдоққа эврилиб,
Шу даланинг қон юраги бўлсайдим.*

Покизалик шижоат ва ғайратга эврилиши, тоза манзара жанланиши қалбни хушнуд этади.

Ажиб пойга: шамол мени, мен шамолни қувсайдим... Беғубор болаликнинг бедоғ кечмиши бу сатрда элас-элас, жуда жозибали ва сирли ифода топган. Барибир шоир шоирлигига боради. У ўзида ҳаёт фожиасини гўзал кўради. Шоир шу боис фожианависгина эмас, фожиавий шахс ҳамдир, қисмати санъатига хомашё...:

*Бир зумгина қизғалдоққа эврилиб,
Шу даланинг қон юраги бўлсайдим.*

Нега рус адабиётшунослигининг оташин, мангу навқирон вакили Добролюбов Алексей Кольцов ижодига алёр айтади, шоир шеърятни севилишининг сирини топади. Зеро, Кольцов пастқамгина қишлоқнинг содда ва танти одамлари тақдири, табиатининг сўлим манзараларини бетакрор ва бетамма жилоларини севиб топган, севиб тақдим қилган эди... Добролюбов ўтиб кетди, Кольцов ўтиб кетди, Кольцов шеърятни эса ҳамон севиб ўқилади ва Добролюбов эътирофларини шеърхон қайта-қайта ҳис қилади.

Нега унча-мунча шеърни хуш кўрмайдиган, жаҳон шеърятининг сўнмас юлдузларидан бўлган Вильям Шекспирнинг шеърый драмаларини хушламаган “ёзувчилар подшоҳи”, адиблар йўлбарси Лев Толстой Алексей Фет шеърларини ўқишни севар, бирон нарсадан зерикса, қалби торикса унга юзланарди. Бизнингча, бунинг сабаби шеърда шунақа бир катта оламлар узра фикрлаш, хаёлга эрк бериш, яйраш, ўзини топиш имконияти борки, буни бошқа ҳеч бир адабий жанр эпполмайди.

Шойимда ҳам ана шундай ҳур хаёллар суришга бошлайдиган чизгилар сизни уйғотади, қалбингизни ойдин этади, лойқа қарашларингизни тиндиради.

*Ўрикларни шамоллар
Қитиқлайди кулдириб.
Қушлар келар баҳорни
Елкасига миндириб.*

Ўрикларни шамоллар “қитиқ”лаши ила икки наботот олами вакили — шамолни шабнамдай беғубор шўх болакай қиёфасида, қушларни эса елкасида ажиб бир малак ўтирган ўчоқ тарзда кўриб, мароқланамиз...

* * *

Шоир миллатнинг журъатли тили. Адолатнинг жўшқин яловбардори. У аччиқ ҳақиқатни ширингина қилиб қалбга ўйиб ёзади. Шундай ноёб фазилати бўлмаганнинг шунчаки кўнгил алдар лапарчидан, тўйда эзилган “ёр-ёр”ни қайтарувчидан фарқи қолмайди. У баъзан-баъзан ҳақиқат иқрорида портлаб туриши керак. Шоир шахсининг бўйини кўпинча ана шундай шеърлар белгилайди. Шафқатсиз, аччиқ ҳақиқатлар оғу эмас, дори. Зеро, миллат ҳақиқат дориси билан шифо топади. Ҳақиқат нинаси билан эмлаб тикланади.

Шойим Шерназарнинг саккиз қатор, бор-йўғи ўн олти сўздан иборат “Алданиш” деган шеърини ўқиймиз:

*Алдаш осон,
Нечоғлик осон.
Емиш излаб
юрган қушларни.
Тузоқ ҳозир
Мухайёдир дон
Кимдир шундай
Алдар... бизларни.*

(1989 йил)

Қуш, тузоқ, дон... шу уч жонли сифат; емиш излаётган қушлар — минглаб нафсини қондириш илинжидаги кимсалар тақдири, уларни овлаш, ўз йўриғига йўрғалатиш учун қилинган минг бир қинғирликлар — тузоқ, бунинг учун му-

ҳайё дон – ҳаёлни товшантирадиган неъматларнинг турфа кўринишлари... Қисқаси, бу чизги жуда кўп жараён ва манзараларни тасаввур этишга туртки беради...

Шеърнинг 6 қатори биринчи қисми, муқаддима. Асосий қисм ва хулоса икки қатор-тўрт сўзда янграйди. Унинг муҳим – янаям таъсирчан, кескир қирраси бу ҳолат аллаким ҳақида эмас, балки ўзимиз ҳақидалиги.

*Кимдир шундай
Алдар... бизларни.*

Бу шеърни бошқа бир, юқори фазога олиб чиқади. Бунда энди шоир ҳам, шеърхон ҳам одатий вазифасидан бўшайди. Ва шеърдаги образ қисмат эканлиги дафъатан билиниб қолади. Худди шу сифат ҳар қандай асарнинг ноёб жони. Бунақа топилдиқ шунчаки ўқилмайди. Ахир қайси хушёр инсон ўз ҳаётига бефарқ, у ҳақдаги ҳикматга беэътибор қарайди. Зеро, асрлар оша яшаб келаётган бадиятнинг сирларидан бири ҳар томондан инсонни кўра билишда.

Ошиқнинг беқарор ва енгилхаёлини, қалб кўтармайдигандек инсоннинг меҳр ва муҳаббатга зор тақдирини ҳам рост, маҳзун шеър гуллайди:

*Сим-сим очилай дедим,
Меҳр тилаб нечадан.
Уйдан топмаганимни
Излаб кетдим кўчадан.*

Эҳтимол, шундай паллада ҳурлик ҳам кишига саодат дарвозасини очмайди. Балки баттар адашиб кетишга сабабчи бўлиши мумкин...

Ҳақиқат тасвири ўйлашга, тўғри йўлга даъвати билан таъсирли ва яшовчан. Лекин одам қалби кўпинча охирига етмаган бу жараённи, маълумлик ва номаълумлик шеърга, ҳаяжонли ҳолатга қизиқишни орттиради. Балки айрим кимсалар шу боис шоирдан ҳайиқади. Зеро, нафс илинжини, кибрнинг керилишларини кўрсатиб қолади... “Жангчи бобом ҳасрати”дагидек:

*Нишон таққан бари қаҳрамон эмас,
Кўкрагин керганлар ётибди гўрда.
Уруш нималигин кўрмаган нокас,
Ваъз ўқир жангоҳдан гап сотиб тўрда.*

Бироқ бундан ҳам кўра ўйлашга, тафаккур қилишга ундайдигани банданинг ҳаёт сирни очишга ожизлиги...

*Ўтган ўтди энди, қайтариб бўлмас.
Лекин алам қилар жавобсиз сўроқ:
Нега ботирларнинг умри қисқадир,
Кўрқоқлар не учун яшайди узоқ.*

Бу дунёни имтиҳон қилиб ўлим ва ҳаётни яратган Зот, шубҳасиз бир кун амалига яраша кимга мукофот, кимга эса жазосини беради. Шоир сўзи эса ҳикматдан бенасиб бўлмасагина жавобсиз саволларга жавоб топиб беради. Мана ўша ҳикматли сўзнинг тўрт қатори:

*Биров юз ёшида ёнбош чўзилиб,
Овозин тинглайди булбул, қумрини.
Биров ярим йўлда дунё яратиб,
Чинорларга бериб кетар умрини.*

Зеро, ўлимни бир лаҳза олдинга ёки орқага суриш одамнинг қўлида эмас. Ўлимдан кейинги ҳаёт эса батамом бошқа ва бошқача ҲАЁТ. Одамнинг қўлидан келадигани берилган умридан унумли фойдаланиш. Шоир Шойим Шерназар чинорни яхши кўради. У ошиқлигида кўзёшини артган, ёшлигига дор бўлмоқчи бўлган. Айни бир довон ошиб, чўққида турган шоирга чинорлар умрини берган бўлсин. Ёзилган ва ёзилажак асл, ҳикматли шерълари эса бир неча чинорлар умрини кўриб, кўрсатиб, дуркун яшайверсин! Ҳали олдинда дардлашадиган, дард ва қувонч берадиган, ҳаётини изҳор қиладиган кўнгиллар бор ШОИР.

**Милодий 2008 йил сентябри –
ҳижрий-қамарий 1429 йил, Рамазон ойи.**

МУАЛЛИФ ҲАКИДА

Вафо Файзуллоҳ (Вафоқул Файзуллаев) 1963 йилнинг 27 июлида Навоий вилояти Кармана туманидаги Тоғгузар қишлоғида туғилган. ТошДУ (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) журналистика факультети ва Москва шаҳридаги А.М.Горький номидаги Адабиёт институти Олий адабиёт курсида таҳсил олган.

“Хут” (1993), “Хабарсиз севинч” (1997), “Мангу лаҳза” (2000) ва “Жон йўли” (2008) шеърӣ китоблар муаллифи. Ф.Кафканинг “Жараён” романини, “Отамга хат” эссесини, М.Митерлинкнинг “Сўқирлар” драмасини, Х.Борхес, К.Ҳамсун ҳикояларини, Ш.Бодлер, П.Верлин, А.Рембо ва И.Бродский шеърӣ туркумларини таржима қилган. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси.

МУНДАРИЖА

Вафо кўнглининг рангин манзаралари (*Сўзбоши*)..... 3

МУМТОЗ БИТИКЛАР ҲАЙРАТИ

Бедил (*Мирзо Бедил*)..... 10
"Лолазор" (*Алишер Навоий*) 59

МАФРИБ ХАЁЛИ

Салом, боқий шеърят (*Сергей Есенин*) 67
Жавоҳирли шер хуржини (*Лев Толстой*) 74
Толстойнинг "тавба"си 77
Асрларнинг асарлари (*Фёдор Достоевский*) 83
"Кўлёмалар ёнмайди" (*Михаил Булгаков*)..... 98
Ҳаракатдаги "Жараён" қисмати (*Франц Кафка*) 112
Тазарру (*Тенгез Абуладзе*)..... 130

АБАДИЯТ

Қабрсиз тоғлар (*Қодирий ва Чўлпон*) 140
"Чақмоқ ёруғида ёзаман" (*Асқад Мухтор*)..... 149
"Баҳор" марҳамати (*Абдулла Орипов*) 154
"Саҳар турдим, қуёшни кутдим..." (*Шавкат Раҳмон*) 165
Абадият (*Тоғай Мурод*) 187

НАВҚИРОН АЙЁМ

"Шуъла қучиб ётар булбул оҳини..." (*Одил Ҳотам*) 215
Сўз. Кармана. Шойим Беҳбудий (*Шойим Шерназар*) 231
Муаллиф ҳақида 253

ҚАЙДЛАР УЧУН

ВАФО ФАЙЗУЛЛОҲ

ЧАҚМОҚ ЁРУҒИ

адабий ўйлар

Муҳаррир:

Акрам Деҳқон

Техник муҳаррир:

Файзулло Азизов

Дизайнер:

Асқар Ёқубжонов

«Муҳаррир» нашриёти

Лицензия: АИ № 099. 2008 йил 24 март

Теришга 2012 йил 03 сентябрда берилди.

Босишга 2012 йил 29 ноябрда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$, «Virtec Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

16 шарт. б.т. 12,8 ҳисоб нашр. таб.

Адади 500 нусха. 134-сон буюртма.

«Муҳаррир» нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.

100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй

E-mail: Muharrir@list.ru